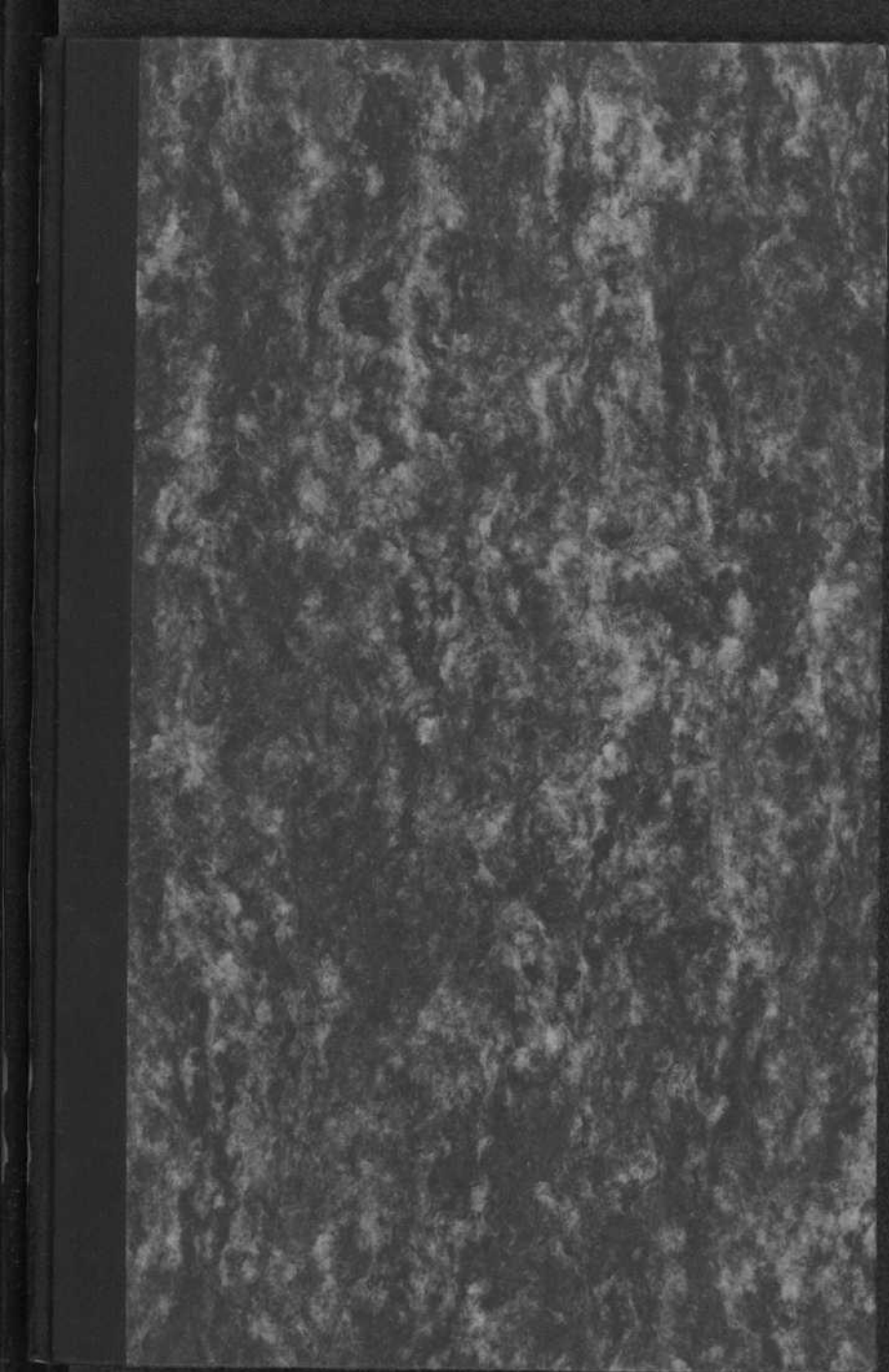

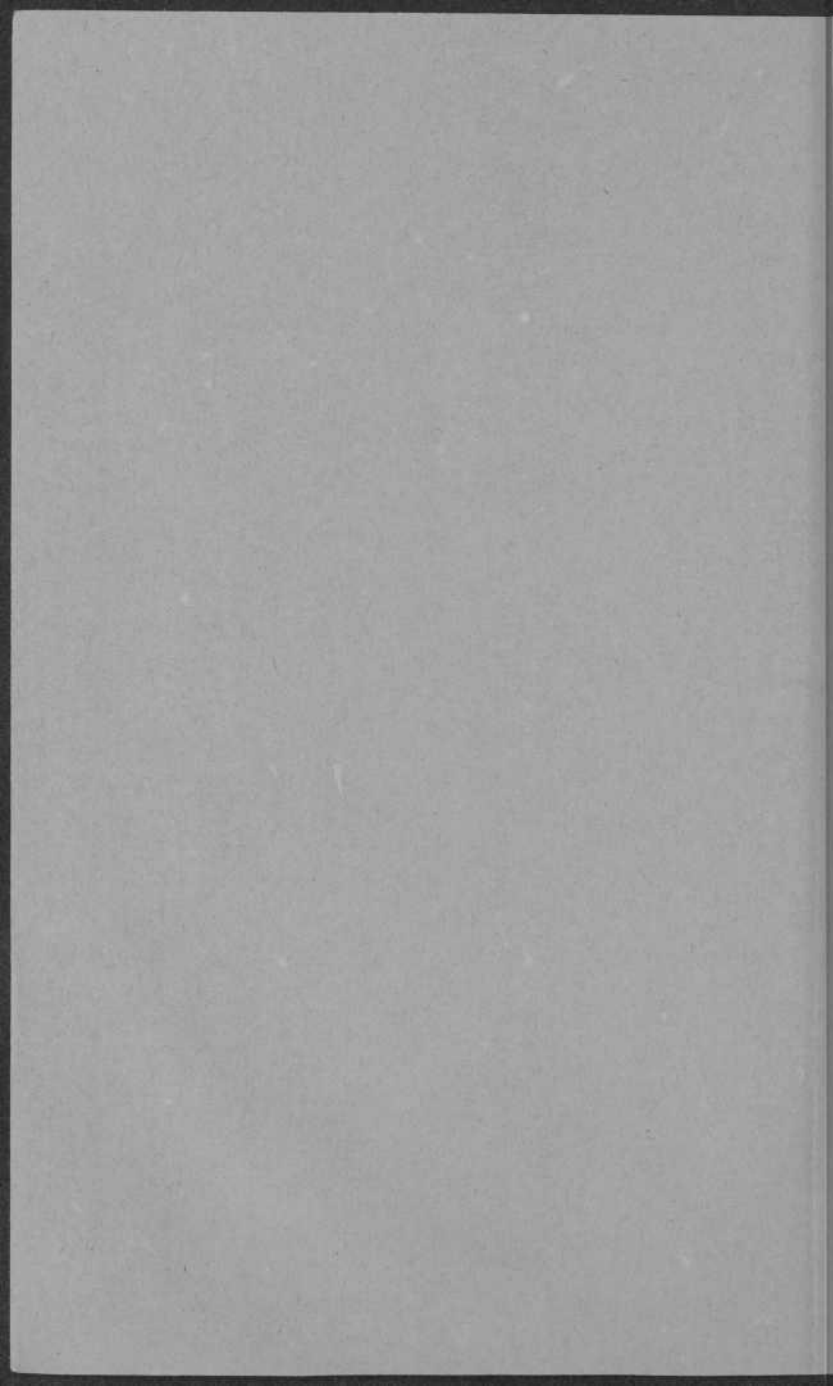

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

0612 1583

GEBRUIKEN EN GODSDIENST
DER
SOENDANEEZEN

DOOR
DR. K. A. H. HIDDING

UITGAVE G. KOLFF & Co., BATAVIA-C.
1935

75-
9237E35

GEBRUIKEN EN GODSDIENST
DER SOENDANEEZEN

8005962

GEBRUIKEN EN GODSDIENST
DER
SOENDANEEZEN

DOOR
DR. K. A. H. HIDDING

UITGAVE G. KOLFF & Co., BATAVIA-C.
1935

VOORWOORD.

Dit boekje, een ietwat vermeerderde en verbeterde heruitgave van een serie oorspronkelijk te Bandoeng gehouden lezingen, die in het Zendingstijdschrift de Opwekker in druk verschenen, is een poging om den zin van de onder de Soendaneezen gangbare gebruiken en hun Godsdienst te vertolken. Het richt zich tot hen, die hierin belangstellen, maar voor wie een geschikte inleiding op moderne opvattingen gebaseerd feitelijk nog niet bestaat. Meer dan naar volledigheid en uitvoerigheid streeft het naar het aanwijzen van die m.i. centrale begrippen, die voor een werkelijk inzicht in de mentaliteit der bevolking en in de wijzigingen, die zich thans onder invloed van den modernen tijd daarin voltrekken, van primair belang zijn.

Dat een dergelijke behandeling de lectuur niet altijd even gemakkelijk maakt, en dat er eenige geestelijke inspanning noodig is om den gedachtengang te volgen, spreekt wel van zelf. Een inzicht in het wezen van een vreemd volk verwerft men zich nu eenmaal niet zonder eenige moeite. De auteur hoopt echter voor zijn deel deze moeilijkheden zoo veel mogelijk verlicht te hebben.

Dit werkje ontleent zijn voorbeelden voornamelijk aan de bewoners van de Preanger, maar de schrijver meent dat de hier aangewezen grondtrekken van de geestelijke structuur der Soendaneezen niet alleen evenzeer typeerend zijn voor de overige bewoners van Java, maar mutatis mutandis ook voor die van andere streken van den Archipel. Z.i. zouden zij ook daar tot de verbetering van het inzicht in de inheemsche mentaliteit kunnen bijdragen.

Tot bedoelde grondtrekken behoort allereerst de uitgesproken ecstatische aanleg dezer volken, die voor een goed begrip van vele verschijnselen van groot belang is. En in de tweede plaats behoort hiertoe een daarmede innerlijk samenhangende zeer bepaalde denkwijze, die eveneens veel licht kan werpen zoowel op den vorm als op den inhoud van allerlei geestelijke uitingen. Deze opvatting is speciaal in het laatste hoofdstuk uitgewerkt, dat aldus wellicht iets kan bijdragen tot de oplossing van het zoo belangrijke en moeilijke vraagstuk van het primitieve denken.

Dit boekje is niet als een ethnologische bijdrage bedoeld. Wil men het rubriceeren, dan zou men het wellicht een phaenomenologische studie kunnen noemen in den zin, dien Prof. Van der Leeuw hieraan hecht in zijn standaardwerk: *Phänomenologie der Religion*. (Tübingen, Mohr, 1933).

Behalve aan de in de noten en in de literatuuropgaven genoemde geleerden, voelt schrijver dezes zich voor vele waardevolle inlichtingen verplicht aan de Heeren Raden Satjadibrata en Moh. Ambri, beiden Hoofdredacteur van de Soendasche afdeeling van het Kantoor voor de Volkslectuur te Batavia. In dankbare herinnering gedenkt hij ook den jong gestorven schrijver Raden Memed Sastrahadiprawira.

Een lijst van de voornaamste in den tekst voorkomende Soendasche termen vindt de lezer achter in het boek.

Batavia, October 1935.

K. A. H. HIDDING.

INHOUD :

	Blz.
Voorwoord	5
Inhoud	7
HOOFDSTUK I.	9
<i>Psychologische Inleiding.</i>	
Het verstaan van het vreemde — het Animisme — de moderne en de primitieve mensch — het kind — verschil in geestelijke structuur — de functie van den geest — de abstractie — de cosmische verbondenheid — voorbeelden uit het praktische leven — in hoeverre zijn de Soendaneezen primitief? — invloed van den modernen tijd — Hindoeïsme en Islam.	
HOOFDSTUK II.	23
<i>Hoogtijden I.</i>	
De wereldorde — fatalisme, magie, mystiek — de beteekenis van tijd en plaats — de functie van het feest — de ritueele maaltijd — de beteekenis van de geboorte — gebruiken bij zwangerschap en geboorte — de eerste levensdagen.	
HOOFDSTUK III.	41
<i>Hoogtijden II.</i>	
Les rites de passage — het huwelijk — de echtscheiding — de omgangsvormen — de zin van den dood — de opvatting van de ziel — de begrafenis — het hiernamaals.	
HOOFDSTUK IV.	62
<i>Godsdienst I.</i>	
De bedoeling der besnijdenis — de Soendaneesche Islam — de vijf Zuilen — Allah — Moehammad — de Hadj — de pasantren — de geloofsleer — de wet — de kaoem — de mystiek — de invloed van den Islam — de feesten — de nieuwe tijd.	
HOOFDSTUK V.	86
<i>Godsdienst II.</i>	
Het heilige en het profane — het verborgene en het uiterlijke — de ecstaze — dēboes — koeda loemping — lais — reog — de droom — de doekoen — de wajang — de mystiek — de moderne tijd.	

HOOFDSTUK VI.	110

Litteraire Vormen.

Taal als macht — als verhulling en openbaring — hooge en lage taal — sisindiran en wawangsalan — spreekwoord en raadsel — de dichtmaten — de pantoeven verhalen — de wawatjan — de sprookjes — de moderne tijd.

HOOFDSTUK VII.	134

Logische Achtergronden.

Cultuur als product van den geest — meerdere denkvormen — het primitieve denken — de petangans — het wereldbeeld — de ordening van den gedachtencirkel — monisme en dualisme — het wonder — de paradox — de doorbreking van den ouden denkvorm — het primaat van den geest.

REGISTER.	153

PSYCHOLOGISCHE INLEIDING.

In het bekende Reisdagboek begint Keyserling zijn verhaal met de opmerking dat de kortste weg tot ons zelf om de wereld is. En inderdaad, alleen de ervaring leert den mensch onderscheiden tusschen wat belangrijk en onbelangrijk, tusschen wat betrekkelijk en volstrekt gelidig is. Mits men maar bij zijn omzwervingen den wil heeft iets te leeren door zich niet van te voren innerlijk voor al het vreemde en nieuwe af te sluiten en aan het eigene, oudvertrouwde te blijven hangen. Want dan helpt ook een reis om de wereld den mensch niet zich zelf te vinden.

Een zekere mate van zelfkennis is dus reeds onontbeerlijk wil men van het vreemde iets begrijpen. Een zeker besef, dat wij Westerlingen der 20e eeuw niet het eenig mogelijke inzicht, de eenige bestaanbare levenshouding en wereldbeschouwing bezitten is noodig wil men volken met een geheel andere geschiedenis achter zich en levende in een geheel andere omgeving en onder zeer afwijkende omstandigheden naar het innerlijk verstaan.

Die geschiedenis en dat milieu hangen nauw samen, want het milieu is van die geschiedenis het voorloopig resultaat. Geschiedenis allereerst gezien als de geestelijke, innerlijke geschiedenis van het volk, dat wij nader willen leeren kennen. Om onze eigen denkbeelden, geloofsvoorstellingen en dergelijke te begrijpen, zien ook wij immers terug op den gang van onze cultuur en op de vele krachten en invloeden die deze mede hebben gevormd, de zegenrijke en de verderfelijke. En dan kunnen wij in dit geval o.a. denken aan de heidensche voorstellingen onzer verre voorvaderen, waarvan toch niet weinig zelfs nu nog in Europa in volksgebruiken voortleeft, dan herinneren wij ons daarnaast de Grieksche cultuur, die door de kerk heen, buiten haar om en ook tegen haar in zoo'n grooten invloed op den Westerschen geest had. Daarnaast rijst dan voor ons op het Christendom, zelf weer een zeer samengesteld verschijnsel, dat de geestesgesteldheid en de levenshouding van vele geslachten in een bepaalde richting drong. En dan bedenken wij welk een macht uitging van de idealistische filosofie en niet minder van het wijsgeerig materialisme, van de ontwikkelings-theorie, van het rationalisme en van zooveel meer, wat alles er toe

bijdroeg de geestesgesteldheid van de dragers onzer cultuur te bepalen, ook zonder dat zij zich hiervan bewust behoefden te zijn.

Hierop gaan wij verder niet in, daar wij ons slechts te binnen wilden brengen hoe wijzelf een heele geschiedenis achter den rug hebben, die ons telkens weer heeft beïnvloed en veranderd in onze wijze van denken, voorstellen, voelen en willen, in één woord van leven.

Als wij dit niet vergeten, valt het ons niet zwaar te beseffen dat er ook andere mogelijkheden zijn om dat wat wij het leven noemen, te vormen en te ondergaan, dat er een andere geestesgesteldheid denkbaar is, waarbij men dus ook anders reageert en op een andere wijze dan wij plegen te doen, zich tot de werkelijkheid verhoudt. Een andere wijze van denken en handelen vloeit hieruit voort, die wij vreemd, onbegrijpelijk, ja dwaas kunnen noemen, maar als wij dit laatste woord uitspreken, hebben wij al weer vergeten dat ook onze opvattingen en denkwijze niet absoluut zijn, dat ook wij het laatste woord over leven en wereld niet zullen spreken, en dat ook ons leven en ons mensch-zijn, als alles wat eindig is, binnen grenzen besloten liggen. Dus is het beter dat wij op dit standpunt maar geen oordeel vellen en dat wij niet van ons zelf uit al het andere en ons vreemde waardeeren; integendeel, trachten wij liever het onbekende als zoodanig te accepteren en het in de eigen zin en bedoeling, in de eigen vormen en werkingen te verstaan!

En vooral bij geloofsvoorstellingen en gebruiken van vreemde volkeren doen wij beter al die negatieve waardeeringen achterwege te laten om in de eerste plaats te probeeren den ernst van het heidendom, zooals Dr. Adriani dat eens zoo mooi heeft genoemd, te begrijpen. Want zoo alleen kunnen wij in dit alles het inzicht krijgen dat noodig is wil men van zijn kant invloed uitoefenen.

In sterke mate geldt dit voor onzen tijd, waarin men alles rationalistisch wil verklaren. In onze cultuur liggen krachtens onze historische situatie het verstand, het gevoel, het geloof etc. uiteen, het zijn bijna afzonderlijke levensgebieden geworden, waarvan speciaal het verstand een overheerschende rol speelt. Daardoor zijn wij altijd weer geneigd om wat ons vreemd is, langs den weg van het ontledende verstand te begrijpen, ook datgene wat zich daarvoor niet leent zooals religieuze voorstellingen en begrippen, die op een eigen wijze verstaan dienen te worden. En dus nemen wij maar aan dat ons bekende opvattingen en redeneeringen ook bij volken gevonden worden die cultureel sterk

van ons afwijken, waardoor dan vreemde gebruiken en opvattingen ons z.g. duidelijk worden.

Als voorbeeld diene de term Animisme, met welk begrip men zoo lang meende in de geloofswereld der primitieven te kunnen doordringen. Getroffen door den aanblik van een doode en tevens gefrappeerd door de verschijning van dienzelfden doode in den droom, trok de primitieve mensch uit deze feiten de conclusie dat de ziel van een mensch na zijn dood voortleefde. Dit wil zeggen: wij namen aan dat bedoelde volken deze conclusie trokken, waarbij wij hun dus én de ons bekende voorstelling der overlevende ziel én een ons eigen causale redeneering toedichtten, zonder dat wij dat zelf goed beseften en ons afvroegen of dit wel met de werkelijkheid klopte. Zonder op het moment op het animisme en op het daarin vervatte deel waarheid verder in te gaan, is het bovenvermelde wel voldoende om te doen gevoelen dat hier te veel met ons bekende begrippen gewerkt wordt. Immers deze primitieve volken hebben geen behoefte aan onze rationalistische verklaringen, daar bij hen het verstand in een geheel andere verhouding staat tot het gevoel, het geloof en dergelijke dan bij ons vaak het geval is. Het begrip ziel in onzen zin is dan ook niet bekend en wij kunnen den inhoud hiervan alleen uit de van de onze afwijkende geestgesteldheid begrijpen.

Samenhangend met deze zoo juist geschetste houding van den modernen mensch tegenover hem vreemde verschijnselen is de neiging om dat vreemde als te eenvoudig, te kinderlijk te zien, doordat men niet beseft met een op zijn wijze volgroeiden geest te doen te hebben, die even goed als de onze aan zijn omgeving aangepast is en aan de eischen, die het leven stelt, voldoet. Het primitieve is nooit het simpele, het eenvoudige; veeleer kunnen wij uit het reeds genoemde feit dat de verschillende bij ons uiteenliggende levensgebieden nog een eenheid vormen, afleiden dat juist het primitieve het ingewikkelde is, het voor ons gevoel zeer verwarde en complexe.

Desondanks zijn wij toch, bevangen door den tijdgeest, te gemakkelijk geneigd om te meenen dat het eenvoudige komt voor het meer ingewikkelde en samengestelde, waarbij onbewust weer een waardeoordeel meesprekt: wij oordeelen ons zelf van nature meer ontwikkeld, rijker en niet zelden dieper dan menschen die z.g. op een veel lager cultuurniveau verkeerden. En hoe afkeerig wij wellicht in theorie van de mechanische ontwikkelingsgedachte der vorige eeuw zijn, toch kost het ons moeite ook in ons gevoel consequent te blijven en te beseffen dat wij anders zijn van geestelijken bouw en dus de taak

hebben ons in de vreemde mentaliteit te verplaatsen en onze eigen denkwijze op te geven, zoo wij inderdaad het vreemde willen verstaan.

Hoe kunnen wij de vreugde en het verdriet van een kind begrijpen? Toch alleen maar door ons te verplaatsen in de wereld waarin het kind leeft, uiterlijk zoowel als innerlijk, door kinderlijk te worden en dus niet het spel, het plezier en het verdriet der kinderen met onze maat te meten. Als wij het laatste doen wordt dit alles kinderachtig, omdat het nu eenmaal niet past in het groote-menschenleven en bij den geest van een volwassene en daar dus terecht met een misprijzende uitdrukking gequalificeerd wordt. Ditzelfde geldt ook van de uitingen van het kinderlijke denken, voelen, willen etc. Wij kunnen dit alles alleen waarlijk begrijpen als wij het in de eigen omgeving plaatsen, als wij het alles zien als uitingen van den kinderlijken geest, die een eigen bouw vertoont. Want als wij dit alles van uit het standpunt van den volwassene beschouwen, krijgen wij slechts negatieve resultaten en nimmer een positief inzicht. Dan kunnen wij immers alleen constateeren waarin de kinderlijke geest van de onze verschilt: het critische denken is b.v. minder ontwikkeld, het vermogen tot abstraheeren is zwak, het gevoel speelt een grootere rol, de emotionaliteit is sterker, allemaal vergelijkingen waarbij het kind enkel als een nog onvolgroeid mensch beschouwd wordt. In zeker opzicht is het dat natuurlijk ook, maar een positief beeld van het wezen van het kind kunnen wij toch eerst krijgen als wij het als een eigen zelfstandig geheel, als een totaliteit zien met een eigen mentaliteit, wat toch veel meer aan de werkelijkheid beantwoordt.

Evenzoo moeten wij trachten de geestesgesteldheid van een ons vreemd volk te benaderen. Deze heeft ook zijn eigen bouwplan, zijn eigen structuur en eerst als wij daarvan iets weten, kunnen allerlei vreemde en bizarre uitingen en verschijnselen ons nader komen, want ook hier leidt het tot uitgangspunt nemen van den eigen geest tot negatieve resultaten. Slechts van buiten af kan men zodoende vergelijkenderwijs enkele kenmerken opsommen, die zonder innerlijk verband blijven. En juist dit verband is noodig, want de menschelijke geest is een eenheid en dient als zoodanig begrepen te worden. Ook hier geldt het woord dat uit het hart de uitgangen des levens zijn. Uit het centrum alleen kan ons het plan duidelijk worden, daar raken elkaar de verschillende gebieden, daar is de eenheid gegeven.

Daarbij komt dat als wij van de primitieve mentaliteit b.v. zeggen dat het denkvermogen nog onvoldoend ontwikkeld is, wij stilzwijgend vooronderstellen dat zij bij een voortgaande ontwikkeling eens op het

zelfde plan zal komen als waarop wij nu staan, wat weer zuiver mechanisch gedacht is.

In de eerste plaats is, wetenschappelijk gesproken, iedere voorspelling op geestelijk gebied dwaasheid en daarnaast tegenover de rijkdom van het leven een aanmatiging. Zoo is dan een dergelijke uitspraak en waardeering niet alleen misplaatst, maar nietszeggend, en moet die vreemde denkwijze uit de geheele geestesgesteldheid in de eigen waarde worden begrepen. Ook hier moeten wij ons verplaatsen in de vreemde levens- en gedachtensfeer, wat ons wel nooit geheel zal gelukken, maar wat ter wille van hoogere goederen toch nagestreefd dient te worden. Zelfkennis is hiertoe een eerste vereischte, bestaande uit het besef ook zelf een betrekkelijk, aan verandering en ver-gankelijkheid onderhevig wezen te zijn, naast een sterk gevoel voor het mysterie van het leven, waarin voor velerlei plaats is, ook voor velerlei vorm van geest.

Is de toegang tot het innerlijk leven van menschen, die een geheel andere ontwikkeling achter zich hebben, echter niet geheel voor ons gesloten? Het spreekt van zelf dat niet ieder even goed een vreemde mentaliteit kan verstaan, evenmin als iedereen evenveel verstand van en gevoel voor kunst heeft. Naast ontwikkeling en oefening speelt onze aanleg hier een rol en deze zal bewerken of en in hoeverre wij, door in den geest één te worden met den kunstenaar, de schoonheid zullen ervaren, die hij heeft weten vast te leggen in klank of kleur of lijn. De plasticiteit van onzen geest veroorlooft ons tot op zekere hoogte andere menschen te begrijpen, omdat ook in ons zelf zoo vele menschen leven. Kennen wij niet den ongeloofige, die altijd eerst naar het bewijs vraagt; en den bijgeloovige, die uit zekere verschijnselen dingen afleidt en consequenties trekt, die wij als nuchter mensch nooit zouden accepteren? „Ik ben een mensch en niets menselijks is mij vreemd”, zegt een oude en wijze spreuk en zoo is zelfs de zoo ver van ons afstaande primitieve mentaliteit als menschenlijke geest ook voor ons niet geheel ontoegankelijk als wij dien met aandacht en met eerbied naderen. Het blijft een benaderen van uit de verte, maar bij aandachtige verdieping zullen wij toch uitkomen boven het oppervlakkige oordeel van hen, die alle heidensche voorstellingen en gedragingen uit botheid dom bijgeloof noemen van min of meer achterlijke en minderwaardige volksstammen. In waarheid zijn hier alle waardeoordeelen dom en misplaatst, als wij eenmaal geleerd hebben die verschijnselen als uitingen van een ons vreemde geestelijke structuur te zien, die anders dan de onze geordend en gebouwd is en dus

een ander wereldbeeld voortbrengt, zij het dan ook veelal als reproductie van overgeleverd cultuurbezit.

Want in de ordening der werkelijkheid bestaat de werkzaamheid van den menschelijken geest, en hierdoor alleen is ons leven in deze wereld mogelijk. Diep kunnen wij nu op deze moeilijke quaestie niet ingaan, maar op eenvoudige wijze kunnen wij die werkzaamheid van den geest toch wel als volgt beschrijven. Onbewust of bewust rubriceeren wij al onze ervaringen op bepaalde manieren; wij verdeelen alles in levend en levenloos, mogelijk en onmogelijk, nuttig en nadeelig, mooi en leelijk, goed en slecht, etc., etc. De mogelijkheid de wereld en het eigen leven tot op zekere hoogte te beheerschen ligt in dit ordenend vermogen van onzen geest, in ons bewustzijn. Nu neemt in het Westen het analyseerend verstand in de geestelijke structuur een zeer belangrijke plaats in en het heeft er een typisch cachet aan gegeven, maar het is niet moeilijk in te zien dat er voor den geest vele andere mogelijkheden zijn om de voor het leven onontbeerlijke orde te scheppen. Zoo heeft de bijgeloovige mensch zijn eigen ordening in de verwarrende veelheid der verschijnselen, want voor hem bestaat er even goed verband en samenhang als voor den verstandelijken mensch, alleen maar op een andere wijze. De laatste weigert volgens zijn meer critische houding sommige van die samenhangen te erkennen, die voor den bijgeloovige niettemin vaststaan. Evenzoo is het met de primitieve geestesgesteldheid het geval: ook hier is een ordening, waarop het allereerst aankomt, die wij echter niet laten gelden, maar die evenzeer de veelvuldigheid der verschijnselen ordent en beheerscht. En dank zij die orde gaat ook hier de mensch niet onder in den harten strijd om het bestaan, hoewel hij uiterlijk het het minst aan zijn omgeving aangepaste van alle schepselen is. Innerlijk is hij echter sterk door zijn zelfbewustzijn, door zijn vermogen tot ordening, tot keuze en macht over uiterlijk zoo veel machtiger wezens en natuurkrachten. Zoo blijft ook de primitieve geest een ernstig, een heilig iets, dien wij echter in zijn eigen aard moeten verstaan en allermint als een mislukking mogen beschouwen of als een nog onvolkomen product.

Of wij in een ander verband, naar bepaalde maatstaven, ook niet een zeker waardeoordeel over de verschillende geestelijke structuren mogen uitspreken, doet op het oogenblik niet ter zake, daar wij ons thans bezig houden met het feit dat er naast de onze andere in haar soort volledige en volwaardige structuren bestaan, waarvan men zich allereerst rekenschap dient te geven wil men in vreemde culturen

inzicht krijgen. Evenmin kunnen wij nu spreken over de mogelijkheid en de richting der ontwikkeling van de primitieve zoowel als van de moderne mentaliteit.

Hoe ordent nu de primitieve geest zijn ervaringen? Allereerst moeten wij herhalen wat reeds opgemerkt werd, dat n.l. de grenzen, die bij ons de verschillende levensgebieden scheiden, niet of lang niet zoo duidelijk aan te wijzen zijn. Tusschen natuur en geest, leven en dood, voorstellen, voelen en willen, om maar enkele begrippen te nemen, wordt in het geheel niet of op een geheel andere wijze onderscheid gemaakt; differentiatie van deze ons bekende afzonderlijke gebieden heeft nog niet plaats gehad. Vele voorbeelden zullen wij hiervan niet geven, maar een enkel moge er reeds nu volgen.

Wat voor ons van geestelijken aard is en dus op een eigen wijze gewaardeerd wordt, onderscheidt zich in deze mentaliteit niet van de natuurlijke werkelijkheid zelve. Anders zou de droom niet voor even werkelijk en waar gehouden kunnen worden als een feit dat men in wakenden toestand bij vol bewustzijn heeft meegemaakt. Hoe zou anders de naam een beteekenis hebben even groot als het leven zelf van den er mee aangeduiden persoon, zoodat men door dien naam macht over zijn leven heeft? Tusschen den naam, de schaduw, de voetsporen en nog meerdere voor ons vrij onverschillige zaken en het leven van een mensch bestaat een onverbreekelijke samenhang, terwijl het essentieele verschil, dat wij maken tusschen deze dingen, niet beseft wordt. Wie dus macht heeft over iets van dit alles, heeft macht over dien mensch en zijn leven.

Ons bekende grenzen tusschen wat wezenlijk en wat onwezenlijk is bestaan niet en daardoor verandert het geheele wereldbeeld. Wij kennen vaste soorten en groepeeringsen: zoo onderscheiden wij vrij scherp menschen, dieren, planten, steenen etc. Maar anders is ook dit bij den primitieven mensch; anders worden deze grenzen getrokken en vooral minder scherp. Een mensch kan zich toch geheel in een dier veranderen, kan een dier tot ouders of tot kind hebben, zonder dat dit voor hem onnatuurlijk of onmogelijk is. De werkelijkheid waarin deze menschen leven is dus ook anders; in vergelijking met de onze eveneens veel minder gedifferentieerd en naar wezenlijke kenmerken gecentraliseerd. De ons bekende levensterreinen, waarop de mensch zich afwisselend beweegt en die duidelijk te onderscheiden zijn als dat van de politiek, het huiselijk leven, de religie, de schoonheid, het economische leven, het recht, etc., etc., vormen in overeenstemming met deze structuur veel meer een ongescheiden eenheid en

kunnen dus ook niet elk voor zich behandeld worden. Bij het bestuur, de landbouw, de rechtspraak, de geneeskunde, overal speelt wat wij den godsdienst noemen een groote rol, maar als apart gebied is die slechts met moeite door ons aan te duiden. Deze wereld en de andere zijn niet gescheiden, maar vormen een eenheid en overal grijpen de hoogere machten in, die dus gekend en zoo mogelijk tot aller welzijn geleid en beheerscht moeten worden. Moeilijk is het om in een dergelijk verwarrend en voor ons gevoel chaotisch en onsamenhangend geheel toch verbanden en samenhangen te erkennen, maar dat deze bestaan, bewijst alleen al het leven dezer menschen. Want zonder orde is dit niet denkbaar en orde is ordening door den geest; op welke wijze dit geschiedt, meer actief of passief, bewust of intuïtief, doet nu niet ter zake.

Om deze ordening te demonstreeren zouden wij op allerlei classificatiesystemen kunnen wijzen, waarvan ook in deze streken voorbeelden te vinden zijn. Met een bepaalde windstreek houdt een bepaalde kleur verband, een zeker metaal, een vrucht, een godheid, en zoo nog talloze zaken meer, terwijl andere soorten van dit alles weer in andere samenhangen hun plaats vinden. Voor ons gevoel is dit bijna chaotisch, daar de ons zoo vertrouwde logische lijn er in ontbreekt en deze groepeerings op een geheel andere wijze tot stand komen. Maar toch zijn juist dergelijke classificaties van het grootste belang voor de menschen, als wij denken aan de rol die het wichelen en het voorspellen tot in de meest dagelijksche verrichtingen spelen, waarbij het toch juist gaat om het bepalen van allerlei cosmische samenhangen.

Van af de grootste systemen der astrologie, waarin ook nu nog velen metaphysische waarheden speuren en die voor de ontwikkeling der natuurwetenschap van onschatbare waarde zijn geweest, tot in het simpele luisteren naar een vogelkreet toe, vinden wij deze geestesgesteldheid terug, die van de onze afwijkt doordat de bouw ervan zoo geheel anders is.

Zoo is er o.a. door de voornamen plaats die de ratio in onze geestelijke structuur inneemt a.h.w. tusschen ons en de werkelijkheid een zekere afstand gekomen, waardoor wij ons veel minder één met de wereld voelen dan een kind of een primitief mensch. Wij zullen niet meer sterven als onze levensboom omvalt, zooals de held in het sprookje dit wel doen moet, daar bij hem die twee een ongescheiden eenheid vormen. Wij stellen ons leven daarentegen meer op zich zelf en voelen het als een apart iets, dat wel met de wereld verband heeft, maar er toch ook los van staat. Dit afgetrokken, los zijn van

de werkelijkheid, waardoor het abstraheeren mogelijk wordt, kenmerkt typisch onze geestesgesteldheid. Hierdoor juist hebben wij op onze moderne wijze inzicht in die werkelijkheid gekregen en zoo de krachten van de natuur tot op groote hoogte leeren beheerschen. Onze begrippen zijn betrekkelijk los van de werkelijkheid, wij spreken van den mensch en het dier in zijn algemeenheid zonder dat wij een concreet geval daarbij voor oogen hebben en hierdoor kunnen wij tot heel andere resultaten komen dan een kind of een primitief mensch, die veel concreter leven, dat wil letterlijk zeggen: veel meer samengroeid met de werkelijkheid. Alleen als wij in zekeren zin los zijn van de wereld en op een afstand alles kunnen gadeslaan, kunnen wij het algemeene in de concrete verschijnselen opmerken en daarvan gebruik maken, kunnen wij dus abstraheeren. Begrippen als mogelijk, onmogelijk, noodzakelijk, toevallig, waarschijnlijk, onwaarschijnlijk zijn van die abstracties, die zelf weer voorwaarde zijn voor andere abstracte begrippen als causaliteit en kracht, waarop de moderne natuurwetenschap en dus ook de natuurbeheersching berusten, en die ons wereldbeeld in zoo hooge mate bepalen.

Maar wie concreet leeft, de abstractie in den strikten zin des woords niet kent en er dus geen practisch gebruik van kan maken, die mensch leeft veel meer dan wij van geval tot geval en van situatie tot situatie. De ervaring leert ook hem vele nuttige zaken, waardoor hij even goed als een modern denkend mensch met allerlei listige hulpmiddelen zich zijn onderhoud weet te verschaffen, maar daarom is zijn mentaliteit toch wel een geheel andere.

Het nog niet individu, d.w.z. ondeelbaar, op zich zelf staand persoon zijn, kenmerkt met het feit dat het gevoel een zeer groote plaats inneemt vooral deze mentaliteit. De cosmische verbondenheid bepaalt in het bijzonder alle inhouden en uitingen van dezen concreet alles ordenenden geest. Zoo beschouwd wordt ook b.v. het sprookje, de mythe, de heele literatuur van een primitief volk in zijn juiste beteekenis begrepen. Zij is allermint dwaasheid, domheid of blijk van een teugellooze fantazie, maar veeleer heilige ernst. Waar toch het begripsspaar mogelijk-onmogelijk niet corrigeerend op het voorstellings- en denkleven inwerkt, kan van alles gebeuren: een dier wordt mensch, wij kunnen den hemel beklimmen en door de aarde heen de onderwereld bereiken, de steenen kunnen spreken en schoone prinsessen kunnen levend worden opgesloten in een kleine diamant. Welke rol allerlei bijzondere ervaringen als droomen, ecstatische toestanden, etc. speciaal bij het tot stand komen van wat wij religieuze

voorstellingen noemen, spelen, zullen wij nu niet nagaan. Het zij genoeg er op te wijzen dat de structuur van den primitieven geest deze voor ons gevoel ongerijmde fantasieën volkomen rechtvaardigt, zoodat een verklaring met een ons bekend zielsbegrip als het Animisme geven wil, in vele gevallen wel achterwege kan blijven.

Deze cosmische verbondenheid heeft ook op de dagelijksche levenshouding invloed; alles hangt met alles samen, zoodat ons leven beïnvloed wordt door en op zijn beurt zelf weer invloed uitoefent op andere cosmische verschijnselen. Vandaar de tallooze verbods- en andere bepalingen die het leven sterk inperken. Want wie de grenzen overschrijdt, benadeelt niet enkel zich zelf, maar ook den geheelen stam en het land waar hij woont, wat alles ten nauwste samenhangt. Het nakomen der door de vaders gegeven of door de hoogere machten geopenbaarde wetten garandeert daarentegen de welvaart, verzekert zoowel de maatschappelijke als de wereldorde.

Het onbekende, vreemde, wat in de vertrouwde omgeving niet past, wordt daarom gemeden, gevreesd en ontzien, want het is van een andere orde, heilig en daemonisch tegelijk. De behoudzucht en de starheid van primitieve volken in het algemeen vinden hier de juiste verklaring.

En hoeveel vreemds kan een mensch in deze wereld niet overkomen? Daar staat een boom of een groote steen, waarlangs men vaak liep zonder er iets bijzonders aan te zien, maar op een avond, wellicht door de schemering of door de bijzondere dispositie van den voorbijganger, lijkt die boom hem vreemd en door de daar doorstaane ervaring wordt hij tot een heilige plaats. Maar met zielen of geesten alweer behoeft dit niets te maken te hebben.

Het aantal van dergelijke ervaringen kan onbeperkt zijn, omdat hier het analyseerend verstand niet remmend optreedt, zooals dat vaak wel gebeurt als ons iets vreemds overkomt. Het verstand vraagt dan eerst naar oorzaken en bedwingt zoo het gevoel. Maar waar dit niet het geval is, leeft de mensch anders, ziet en ervaart hij leven en wereld op een andere wijze dan wij, kent hij meer vervoeringen en meer verschrikkingen, leeft hij onevenwichtiger, zoodra iets buitengewoons voorvalt. Men denke maar aan het *bingoeng* zijn. Vooral bij de bespreking van religieuze verschijnselen dient dit in het oog te worden gehouden, willen wij die in al haar natuurlijke gebondenheid en grootheid verstaan.

Tot meerdere illustratie van deze mentaliteit mogen er thans enkele voorbeelden volgen van gebruiken en opvattingen uit het practische

leven, zooals die onlangs nog in de Preanger in groote hoeveelheid zijn opgeteekend.¹⁾

De verzamelaar hiervan heeft zijn stof, bestaande uit allerlei verbodsbepalingen, overleveringen en andere gebruiken der bevolking in bepaalde rubrieken geordend. Eerst geeft hij een collectie voorschriften onder den titel *Tjadoe* of *Boejoet*, allerlei bepalingen die z.g. terug gaan op een bepaalden persoon en vaak ook slechts voor een zekere familie of streek gelden. Zij kunnen op alles waarmede de mensch in het leven in aanraking komt, betrekking hebben: de kleding, het voedsel, de dieren, de planten, het huis, de plaats en het materiaal daarvoor benodigd en zoo veel meer.

Dit zelfde geldt van de *Pamali* en *Pantang*, evenzoo verbodsbepalingen, waarbij meestal geen legende wordt vermeld en die voor allen gelijkelijk gelden. Zoo mag men niet eten met het gelaat naar de eigen schaduw gericht, want daardoor vermagert men, terwijl men juist dik wordt als men eet met het gelaat naar de deur gewend. Tijdens den oogst mag men niet in het duister of voor de stookplaats zijn maal gebruiken, want daardoor ontvangt men bezoek van slechte lieden. Een vrouw die het hoofd met haar baadje bedekt, zal moeilijk of geen kinderen krijgen. Door in de stookplaats te spuwen zullen de spijzen langzaam of in het geheel niet gaar worden. Door de namen van allerlei dieren uit te spreken, zullen deze onmiddellijk verschijnen; door naar den regenboog te wijzen met den wijsvinger wordt deze zwart; men mag dit alleen met den duim doen.

Naast verboden bestaan er allerlei positieve raadgevingen en aanwijzingen. Om b.v. onbeschroomd te kunnen optreden, etc men den kam van een haan, zoo als men den vleugel van een kip moet eten om ordelijk te worden. Om zware lasten te kunnen dragen, doet men goed de eigen urine op te drinken. Wie zich 's nachts onderweg niet verlaten wil voelen, moet voor zijn vertrek drie maal op den grond stampen. Waar het water op de sawah stroomt, moet men het vel van een wilde hond (*adjag*) begraven, want dan wordt de rijst goed.

Verder bestaan er ook allerlei bepalingen omtrent den tijd waarop men verschillende bezigheden moet beginnen. Dit is allerminst een onverschillige zaak, want ook hier bestaan verbanden en samenhangen die men moet kennen wil men in zijn onderneming slagen.

Zeër hier aan verwant zijn die verschijnselen die wij voortteekenen plegen te noemen. Wie in de rivier visschend met een werpnet een

¹⁾ *Het erfdeel der Vaderen*. Djawa XII. 1932, bl. 71.

sleutel ophaalt, zal veel visch vangen. Als een waringin omvalt of een groote tak breekt er af, zal een aanzienlijke sterven. Als een haan tegen zonsondergang kraait, is dat een bewijs dat er in die kampong een vrouw zwanger is, wier man niet bekend is.

Van allerlei dieren kent men verder de afstamming. Vooral de slang heeft steeds de aandacht getrokken door zijn raadselachtig, steeds zich vernieuwend uiterlijk. Van verschillende alen zegt men dat het eigenlijk slangen zijn, maar ook de zwaan en de eend zouden evenals het hoofdvoedsel der Soendaneezen, de rijst, uit dit dier ontstaan zijn. Men zegt dat iemand van adel, een *menak*, later een tijger wordt en dat de apen eigenlijk santri's zijn die in apen veranderden toen zij met een paar oude, vrome menschen den spot dreven. Verder kent men over allerlei merkwaardigheden, plaatsen, rivieren etc., verhalen, waarin het eigenaardige van deze mentaliteit ook weer duidelijk aan den dag treedt.

Voor het oogenblik zijn echter deze enkele voorbeelden voldoende en moeten wij nu overgaan tot het bespreken van de vraag in hoe verre de primitieve geestesgesteldheid onder de Soendaneezen te constateeren valt. Allereerst zij dan opgemerkt dat deze mentaliteit, waarvan wij slechts de hoofdenmerken in enkele lijnen hebben trachten te schetsen, als zoodanig zonder meer nergens te vinden zal zijn, maar dat zij in iedere omgeving een ander aspect vertoont. Dit hangt met vele factoren samen: de geschiedenis, de omgeving, het cultuurpeil, de aanraking met anderen, het speciale karakter van het volk, etc., etc. Daarom is de term primitieve mentaliteit slechts een zeer algemeene aanduiding, die juist het eigene en typische niet insluit, maar die toch bij wijze van algemeene oriënteering van groot nut zijn kan, daar zij ons in ieder geval waarschuwt dat wij met een geestelijke structuur in aanraking komen die van de moderne Westersche kwalitatief verschilt. Maar men verlieze niet uit het oog dat wij aan dezen term nooit een historische of waardeerende, doch enkel een psychologisch-typeerende beteekenis hechten.

Ten aanzien van het overgroote deel van de bevolking van West-Java mag zeker met recht van een dergelijke mentaliteit worden gesproken. Men houdt nog goed de hand aan de oude gebruiken en opvattingen, die men naar vorm en inhoud kan terugvinden in een soortgelijke omgeving bij andere volken, b.v. op Celebes, waar niemand aarzelen zal van een dergelijke structuur te spreken.

En al is er een geringe Hindoe- en een veel krachtiger Mohammedaansche invloed te constateeren, dat belet ons niet om in het alge-

meen deze mentaliteit als overwegend primitief te beschouwen, al treden hierin door invloed van den modernen tijd vooral in bepaalde kringen steeds sterker wijzigingen en mutaties op, die de geestelijke verwarring van elken overgangstijd kenmerken en dit steeds sterker zullen gaan doen.

De eenheid des levens verdwijnt, de sterke gebondenheid met al haar voor- en nadeelen op stoffelijk en geestelijk gebied wordt verbroken, een weinig aantrekkelijk en harmonieus schouwspel dat echter, voor wij het beoordeelen, in zijn wezen begrepen dient te worden.

Meer dan Hindoeïsme en Islam ooit konden doen, dringt de nieuwe tijd door als verstoorder dezer geestesgesteldheid. Eerstgenoemden vertoonden toch in den vorm, waarin zij hier kwamen, zelf vele primitieve trekken en waar dit niet het geval was, werden de nieuwe opvattingen en voorstellingen voor de oud-bekende geaccepteerd en goeddeels geassimileerd en in het oude wereldbeeld ingepast. Hieruit is juist het succes van den Islam te verklaren, die tegenover de innerlijke bekeering op een heel ander standpunt staat dan b.v. het Christendom. Religieuze begrippen als die der voor- en lotsbeschikking, voorstellingen als deze dat de mensch uit God is en tot hem terugkeert en dat al het aardsche vergankelijk en veranderlijk is, praktijken als het vasten, de bedevaart, enz., instellingen als de *tarekat's* en nog zoo veel meer, dit alles vond de Islam, evenals tot op zekere hoogte het Hindoeïsme, al is ons van den invloed hiervan in W. Java zeer weinig bekend, op zijn wijze hier aanwezig. Het leefde reeds alles hier onder de menschen, veel minder samenhangend en minder gesystematiseerd en geformuleerd, maar toch was het het er, zoodat wij ons over den snellen groei van den Islam niet te zeer hoeven te verbazen.

Daarom ook hebben noch het Hindoeïsme noch de Islam deze mentaliteit in den grond verstoord. Hoogstens zou men kunnen zeggen dat vooral de Islam door zijn afkomst en voortdurend, zij het dan ook zwak, contact met een zoo geheel andere wereld, de mogelijkheid heeft geschapen een andere geestesgesteldheid voor te bereiden.

Zoo blijft de karakteristiek van de primitieve mentaliteit gelden overal waar men aan de oude gebruiken vasthoudt; daar vindt men de gebondenheid aan den grond en het dorp, aan de voorouders en heiligen, aan de verbodsbepalingen en oude verhalen, overleveringen en instellingen, en aan de heilige plekken die *angkër* zijn, daar het heilige er zich openbaarde. Daar is in overvloed te vinden wat wij bijgeloof plegen te noemen, maar waarin toch zooveel meer zit dan een dergelijk ondoordacht woord wil suggereeren. Want dit alles is

immers uiting van een geest met een eigen structuur en dus een eigen orde, die als de onze haar grenzen heeft, maar evenmin als de onze van ernst en grootheid verstoken is. Deze gesteldheid van den geest en deze orde te verstaan in en uit haar vele, aantrekkelijke en afstootende uitingen, beteekent die toegang tot en dat inzicht in het wezen en den aard van het volk, die medewerken kunnen aan een nieuwe levenseenheid, die komen moet als de oude noodzakelijkerwijs uiteenvalt, wil de ziel van den mensch, wie en waar hij ook is, niet te gronde gaan.

Literatuur:

Prof. Dr. G. van der Leeuw, *La Structure de la Mentalité primitive*. (Paris, Librairie Felix Alcan, 1928).

Heinz Werner, *Einführung in die Entwicklungspsychologie*, 2e Aufl. (Barth, Leipzig, 1933).

HOOGTIJDEN I.

Op twee manieren kan de mensch tegenover het leven staan: passief en actief. De primitieve mensch voelt zich geen zelfstandigheid, hij weet zich allereerst gebonden aan- en onderdeel van een machtig geheel, dat slechts zeer ten deele te overzien en te beheerschen valt; en zoo sterk kan hij die gebondenheid gaan beseffen dat hij de eigen activiteit en den eigen invloed op het groote gebeuren als te gering acht om ook maar iets uit te richten. Alles wordt beschikt, naar alles heeft de mensch zich te voegen, in de vaste banen heeft hij te gaan, die ook het voorgeslacht reeds betrad en die tenminste tot op groote hoogte betrouwbaar gebleken zijn.

Dit besef van gebondenheid, van onverbrekelijken samenhang met het groot geheel, waarin de mensch opgaat en waarin hij zich te schikken heeft, wil hij door de levensmachten niet verpletterd worden, kenmerkt allereerst de geestesgesteldheid van vele volken in den Archipel. En als wij ons te binnen brengen hoe deze mentaliteit in hoofdtrekken is, hoe concreet en samengegroeid met de wereld, hoe weinig onderscheiden en individueel, dan wordt ons dit besef duidelijk. En dan verwondert het ons niet dat de concrete term, die de Islam voor zijn besef van gebondenheid bezat en medebracht: *takdir* of *kadar* (voorbeschikking) snel ingang moest vinden en hoe deze woorden naast uitdrukkingen als: *titis toelis* en *koelak tjanggeum* nog altijd in de duistere problemen en lotgevallen hun troost en berusting bieden.

De mensch vermag tegenover het overmachtige leven nooit veel en vol vragen blijft ook de primitieve geest staan voor het raadselachtig lot. Hij kan niet veel meer dan binnen de perken blijven, de adat en de geboden der Vaderen volgend, maar het blijft mogelijk dat hij ook dan nog een ongeweten verbod overtreedt en daardoor de heilige orde verstoort. Want in een dergelijke omgeving wordt er niet in de eerste plaats met subjectieve factoren gerekend, en wordt er veelal niet naar persoonlijke schuld of onschuld gevraagd, maar gaat het om het feit of men in de goddelijke orde ingrijpt of niet. Als men dit doet treft iemand, wij zouden zeggen automatisch, de straf hiervoor, zonder dat met onervarenheid of onwetendheid rekening gehouden wordt. De mensch is immers ongescheiden onderdeel in het groot

geheel, die zijn plaats moet innemen en daar niet buiten kan treden zonder dat het groote evenwicht verstoord geraakt met al de gevolgen die hieruit voortvloeien. In deze naturalistische beschouwingwijze geldt de persoonlijkheid niet of althans op een heel andere wijze dan bij ons, want het gaat hier niet allereerst om zedelijke, maar om cosmische verhoudingen, waarin op haar wijze de zedelijkheid gelegen en begrepen kan zijn, maar waarin zij toch geen heerschende of richtende kracht is, overeenkomstig deze over het geheel weinig gedifferentieerde structuur. Die mensch is goed, die het goddelijke evenwicht niet verstoort, en dat blijkt duidelijk genoeg doordat het hem dan ook goed gaat, omdat wie in harmonie met de cosmische krachten leeft de fortuinlijke mensch is. Niet vooral door eigen kracht of verdienste, maar meer nog omdat het nu eenmaal over hem zoo beschikt is.

De adat kan men volgen en aan de goddelijke geboden zich houden, en vaak zal dat ook zijn vruchten afwerpen, maar gegarandeerd is het niet, daar de bovenmenselijke wil ende geboden maar tendeele gekend en kenbaar zijn. Daarom heeft, meer dan actief zich de voorspoed en het geluk in dit leven eigen te maken, de mensch af te wachten, zich te schikken, zich neer te leggen, niet te hoogmoedig te zijn bij voorspoed, niet te rampzalig bij ongeluk, in het besef dat het alles zoo door hooger macht is bepaald, waaraan de mensch nu eenmaal niet ontkomen kan. Want:

Kadar teu beunang disinglar,

Takdir teu beunang dipoengkir.

Het lot is onontkoombaar, het voorbeschikte onverwrikbaar. Maar in de tweede plaats is ook het tegendeel van deze passieve houding t.o.v. het leven mogelijk. De mensch is deel in en van een groot geheel, een onderdeel, waarin echter toch de levensmachten van dat geheel in principe gelegen zijn. Wie aan iets deel heeft, bezit op een zekere wijze dit in zijn geheel, in ieder geval kan hij er invloed op uitoefenen, er richting aan geven en trachten het te beheerschen. Vooral geldt dit voor een geestesgesteldheid als waarmede wij ons nu bezig houden, voor welke immers het onderscheid tusschen deel en geheel veel diffuzer, veel minder scherp is dan voor ons. Naast dus het niets zijn, het geheel bepaald en gevormd worden door de goddelijke levensmachten, waarvan het persoonlijk- of het onpersoonlijk zijn op dit plan niet van overwegend belang is, vinden wij deze actieve houding, die zich op verschillende manieren kan uiten.

De mensch is niet geboren om enkel passief te leven en alles maar,

zooals het komt, over zich te laten komen, want dan zou hij geen mensch kunnen zijn. Integendeel, ieder tracht van zijn leven iets met eigen kracht te maken en zelf de omstandigheden te beïnvloeden, wat alweer in de Mohammedaansche term *ihitjar* samen te vatten is. In deze omgeving beteekent dit ook dat men juist als onderdeel zich er op een bijzondere wijze van bewust is zelf in staat te zijn tot de beïnvloeding van het geheel ten eigen of ten algemeene bate.

Hier raken wij het groote en moeilijke gebied van de magie, waarin zoovele schakeeringen te vinden zijn, dat een waardeering van dit even belangrijke als gecompliceerde verschijnsel wel moeilijk wordt. Het is hier niet de plaats om daaromtrent nu een waardeoordeel uit te spreken; wij volstaan met er op te wijzen dat naast de in wezent goddelooze vorm van het als mensch ingrijpen in- en dwang uitoefenen op de goddelijke wereld en werkzaamheid, er nog een andere houding mogelijk en ook vaak te constateeren is, die men dan als magisch-religieus kan aanduiden. Wij bedoelen dat eigenaardige besef van gemeenschap met de goddelijke krachten, dat in de voornamelijk „monistische” of, zoo men wil „pluralistische” geestesgesteldheid dezer volken zoo veelvuldig is aan te treffen, en dat tevens een gevoel van verantwoordelijkheid voor het geheel kan zijn.

Dit gevoel kan louter instinctief van aard zijn en is ook ons bekend, als wij bijv. volmaakt nutteloos een hand uitsteken als wij in de verte een kind bijna een ongeluk zien krijgen of wanneer wij, bij een voetbalwedstrijd langs de lijn staande, zelf ook schopbewegingen gaan maken als wij op een spannend moment gaarne de bal in een bepaalde beweging zagen gebracht. Naast analogieën van dit door het interesse en de emotie opgewekte instinctieve, maar inderdaad nuttelooze ingrijpen, dat een primitief mensch echter nooit als zoodanig zal voelen, kan er in de magie toch ook nog wel edeler vorm geconstateerd worden. Want het besef zelf deel te hebben aan goddelijke krachten dringt soms den mensch er toe deze dan ook ten bate van zijn naasten aan te wenden. En dan niet alleen voor de eigen familie of omgeving, maar ook ten bate van anderen, van de heele wereld tenslotte, die vaak vrijwel met het eigen land en volk samenvalt. In ieder geval is het niet juist om bij de magie altijd van egoïsme te spreken, vooral niet omdat de woorden altruïsme en egoïsme in een omgeving, waar de persoonlijkheid een geheel andere beteekenis heeft dan bij ons, eigenlijk slecht passen. Hiermede is evenmin alle magie verdedigd: zij blijft altijd een hachelijke onderneming, want zoodra het besef zelf als onderdeel van een machtig

geheel aan de goddelijke werkzaamheid deel te nemen, verzwakt, blijft niets dan de hoogmoedige mensch over, die uit zich zelf meent de heilige krachten te kunnen dwingen of de mensch, die louter tot eigen baat of tot verderf van anderen daemonische machten in beweging zet.

Naast de passieve houding is dus in de tweede plaats de actieve, die vaak ook magisch van aard zal zijn, een kenmerk van den primitieven, concreet gericht geest, die bij de ontwikkeling van het menschdom een geweldige rol heeft gespeeld. Onnoodig te zeggen dat deze twee houdingen tegenover het leven op haar wijze ook in den modernen mensch te vinden zijn en voor een goed deel zijn karakter bepalen.

Daarnaast kan als derde aspect van dezen geest, en eveneens als een uiting van de actieve levenshouding, de mystiek genoemd worden. Waar de magie in den goeden zin van het woord mede wil werken aan de goddelijke werkzaamheid in een zeker verantwoordelijkheidsgevoel voor het geheel, daar is de mystiek in haar hoogsten vorm de bezinning op- en het opgaan in deze zelfde eenheid van mensch, cosmos, God, natuurlijk alles op de bij deze mentaliteit passende wijze. Ook hier heeft plaats het wegvallen van de grenzen en van de scheiding tusschen het deel en het geheel, dat, zooals wij reeds meer zagen, bij deze geestelijke structuur zoo veel gemakkelijker in zijn werk gaat dan bij ons. Daarom zijn magie en mystiek, al zijn ze verschillend, vaak moeilijk te onderscheiden, en magische praktijken dienen dan ook dikwijls als hulpmiddel om een mystieke beleving te bereiken.

Ondanks haar vaak schijnbaar passieve karakter is de mystiek als de magie een uiting van de actieve levenshouding, die niet het volstrekte tegendeel, maar de polaire tegenstelling te noemen is van de eerder behandelde fatalistische houding tegenover het leven.

Het besef zelf slechts een nietig onderdeel van een mysterieuze werkelijkheid te zijn in innige verbinding met den wil toch zelf daarop invloed en macht uit te oefenen, te zamen met de ervaring van de uiteindelijke identiteit van den mensch en de goddelijke werkelijkheid kenmerken dezen geest, waarvan de inhoud met de woorden: cosmisch gemeenschapsbesef, het best is te karakteriseeren. De wijzigingen in de verhoudingen en de spanningen, die tusschen deze en andere factoren in den loop der geschiedenis optreden, bepalen voor een goed deel mede het karakter en de toekomst van een volk. Over deze drie levensgebieden, die vaak weinig gedifferentieerd zijn, al zijn zij ook zeer verschillend, zullen wij dus vooral moeten spreken willen wij iets meer van een bepaald volk begrijpen. Het spreekt welhaast vanzelf dat wij in de praktijk van het leven het meest met velerlei vorm van

magie in aanraking komen, daar hierin de aktiviteit van den mensch het duidelijkst aan den dag treedt. In de gebruiken, feesten, riten, etc. zien wij dit voor ons, terwijl de fatalistische overtuiging en de mystieke ervaring veel meer op den achtergrond hun niet minder belangrijke rol spelen.

Zoo leeft dan deze mensch met zijn berusting, met zijn pogingen het leven te beïnvloeden en met zijn mystieke ervaringen, maar niet minder met zijn angst voor tallooze vreemde, daemonische machten, met zijn vertrouwen op eigen, soms toch ook bovennatuurlijke krachten en met zijn vele andere menschelijke gevoelens. Dit alles is in zijn religie te vinden, die zooals gezegd, geen apart gebied is, maar die zich over alle levensterreinen uitstrekt. Voor het oogenblik zullen wij deze theoretische bespiegelingen niet voortzetten, daar bij de behandeling der onderdeelen telkens weer bepaalde zijden van dezen geest belicht moeten worden. Maar als uitgangspunt is een dergelijke algemeene, zij het dan ook oppervlakkige oriëntering wel noodig, daar alle gebeuren van uit de mentaliteit der menschen in al haar rijkdom zijn verklaring vinden moet.

Zoo leeft deze mensch zijn tijd hier op aarde. Maar wat is voor hem dit leven, deze tijd en plaats, waarin ook hij gesteld is, maar die krachtens de afwijkende structuur van zijn geest voor hem een eigen waarde en beteekenis bezitten? De tijd is hem, als vaak ons, nooit een vaag en abstract begrip van een gelijkmatig aflopend iets waarover wij kunnen philosopheeren, maar die ons ten slotte niet nader komt. Als aanschouwingsvorm kent deze mensch den tijd niet, hij kent zelfs den tijd in onzen zin heelemaal niet, maar wel vele tijden, die onderling zeer in waarde en karakter verschillen. Er zijn geschikte en ongeschikte, gunstige en gevaarlijke tijden in zijn leven en dus doet hij zijn uiterste best om bij belangrijke ondernemingen te weten te komen hoe het daarvoor uitgekozen moment is. De kalender kan daarbij dienst doen, waardoor vaste oogenblikken bepaald zijn om belangrijke verrichtingen, feesten en dgl. te beginnen, en daarnaast kan men langs andere wegen zich deze onontbeerlijke kennis eigen maken.

Ook hier blijkt weer dat niets op zich zelf staat, maar dat er een cosmische samenhang is, waarin bepaalde menschen ten deele zijn ingewijd, zoodat zij kunnen uitmaken wanneer een belangrijke onderneming volbracht moet worden. Men raadpleegt daarvoor den stand der sterren, men let op de mystieke beteekenis van de letters van den naam van de persoon, wien de gebeurtenis in het bijzonder aangaat,

en men houdt met vele andere zaken rekening om tot een resultaat te komen. Op vele manieren kunnen deze berekeningen, deze *petangan's*, tot stand komen, eenvoudig en uiterst ingewikkeld, maar het is de eene geestelijke structuur, die hier weer aan den dag treedt en die zoekt naar de harmonie tusschen het cosmisch bestel en de beoogde onderneming. Wanneer er vaste tijden zijn, die samenhangen met de wisseling van maan en sterren, weet ieder op een bepaald moment wat hij te doen heeft: bij het opkomen van het sterrebeeld de Ploeg gaat men ploegen, in die of die maand gaat men een huwelijk sluiten of een huis bouwen, maar men doet dit nimmer in maanden, die hiervoor als ongunstig bekend staan, etc. De feestkalender, waarop wij nog terugkomen, en waarin Moslimsche met oud-inheemsche feesten zijn versmolten, geeft eveneens vaste tijden aan en markeert de steeds terugkeerende hoogtepunten van het jaar met hun onderscheiden functies en bedoelingen. Maar ook als men op eigen houtje een belangrijk werk onderneemt, waarvoor geen datum vaststaat, tracht men door *petangan's* uit te vinden wanneer men de meeste kans van slagen heeft, wanneer m.a.w. deze onderneming het minst van tegenwerkende krachten te lijden zal hebben, die het welslagen er van bedreigen. Het is dus niet onverschillig wanneer men iets doet; de tijd is geen neutraal en abstract begrip, maar een veranderlijke en concrete grootheid, die men kennen moet om ongelukken te vermijden en het welslagen te verzekeren. Als het leven is de tijd een geheimzinnige, veranderlijke en verraderlijke macht die men passief ondergaat, maar ook actief weet te beïnvloeden en tracht te doorgronden. Zoo concreet stelt men zich den tijd voor, dat men zoowel de gedachte aan den voortgang, het meer abstracte dus, als ook de zeer reële gevaren, die met den tijd komen, samengevat heeft in het beeld van de steeds rondgaande *naga-boelan* en *naga-poë*, de maand- en de dag-slang, waarvan de eerste in een jaar, de tweede in een week den omloop door de vier windstreken volbrengt. Telkens als deze in één windstreek samentreffen, wat dus meestal twee dagen per week gebeurt, is het niet geraden een belangrijk werk te beginnen.

Voor deze menschen vangt hun levenstijd niet aan met de geboorte, noch eindigt hij met den dood. Het menschelijk leven staat niet op zich zelf, heeft dus geen begin of einde en valt ook niet als een afzonderlijk verschijnsel te beschouwen, maar het is in een grooter verband opgenomen, waarvan het niet te scheiden is. Geboorte en dood zijn dan ook lang niet in die mate grenspalen als dit bij ons het geval is. Het zijn critieke momenten, overgangstijden, ongetwij-

feld, maar overgangen die in principe niet verschillen van andere gebeurtenissen als de besnijdenis en het huwelijk, waarbij ook transformaties, doorbraken van nieuwe levenskrachten, plaats hebben. De tijd is daarom geen rechte lijn uit het onbekende naar het onbekende, geen quantitatief iets, want dit is alles abstract gedacht, maar de tijd wordt concreet en kwalitatief ervaren. Hij bedreigt vaak het leven en daarom moet dit tegen deze bedreiging en verzwakking altijd weer beschermd worden, vooral op die critieke momenten, waarop de situatie precair is en een nieuwe toestand geconsolideerd moet worden, d.w.z. dat de nieuwe en dus vreemde, en als zoodanig gevaarlijke, staat zijn harmonische plaats in het geheel moet vinden. Met den tijd groeit en verzwakt alles wat leeft, en hierbij is de mensch onmiddellijk betrokken, hier ligt zijn interesse en ook zijn verantwoordelijkheid voor het welzijn van de zijnen. En daarom zijn er de vele kleine en grootere feesten, de hoogtijden, waarop men telkens weer het contact met de goddelijke levenskrachten hernieuwt en die tracht te beïnvloeden, hen aanroept om de orde, de harmonie en de welvaart, die steeds worden bedreigd en verzwakken, te versterken en te garandeeren. En ook hierbij zijn natuurlijk vele gradaties van mystiek en magie, van religieus besef en menschelijke overmoed aan te treffen.

De mensch in dit aardsche leven is een veranderlijk en een vergankelijk wezen, en dit beseft op zijn wijze iedereen. In den tijd werken vernietigende krachten, maar de mensch kan altijd weer versterking zoeken bij- en een beroep doen op de hoogere machten, die voor hem toegankelijk zijn. Zoo wordt het leven een spannend gebeuren en krijgt de tijd een dramatisch verloop, omdat er geen besef is van wat wij natuurlijke oorzaken plegen te noemen. Geen enkel voorval, ook de dood niet, beschouwt men als zoodanig; altijd blijft dit alles inwerking van hoogere machten, waarbij men zich neerlegt, daar het nu eenmaal zoo beschikt is, maar waartegen men toch eerst zoo lang mogelijk tegenkrachten en goddelijke machten als tegen een vijand in het veld voert. Dit nu doet men geregeld op de vaststaande feesten, waardoor het leven van de gemeenschap in het algemeen bevestigd wordt of bij bijzondere gebeurtenissen, als er precaire situaties zijn ontstaan. Maar in den grond gaat het altijd om het hernieuwen van het contact en daarom is er bij al de verschillende plechtigheden vaak zoo veel overeenkomst te bemerken. Of men nu een besnijdenis of een begrafenis heeft, het komt tenslotte, bij alle noodzakelijk verschil in uiterlijke verrichtingen, neer op het eene beroep op de bovenmenschelijke krachten, die een mensch in dit

moeilijke leven kunnen bijstaan en de overgangen kunnen doen slagen.

Dit leven verloopt niet gladweg en natuurlijk, het is niet een eenheid, waarin een geleidelijke ontwikkeling plaats vindt, maar het wordt door telkens optredende, diep insnijdende veranderingen in op zich zelf staande, scherp gescheiden episodes verbroken, die weinig verband met elkaar houden. Geleidelijk optredende veranderingen kent men niet, wel mutaties, waarbij „onophoudelijk nieuwe energieën zich doen gelden” ¹⁾, die de nieuwe situatie principieel anders doen zijn dan de oude was.

Aan den naam kan men dit o.a. gedemonstreerd zien, want hierdoor wordt het wezen van den mensch aangeduid en heeft men er macht over. En waar nu een mensch een nieuwen levensstaat begint, krijgt hij een nieuwen naam zooals bij het huwelijk of de besnijdenis; hij is een nieuw mensch geworden, die met den oude weinig meer gemeen heeft. En dit zelfde geldt o.a. van de rijst, waarvoor men ook talrijke namen in de verschillende periodes van den groei heeft. Telkens verschijnt een nieuwe eenheid, een andere totaliteit, daar men het abstracte, het oude en het nieuwe leven verbindende begrip ontwikkeling niet kent. Zoo gaat het leven overal van situatie tot situatie, en zoo vervalt de tijd in kwalitatief verschillende perioden, waarin men zich telkens weer terecht moet vinden om die harmonie te bereiken, die een veilig en voorspoedig leven waarborgt.

Naast het begrip tijd verdient dat van de ruimte, van de plaats, ook een korte bespreking. Het is evenmin onverschillig waar men iets wil verrichten als wanneer men dit doen zal, terwijl ook de man, die de plechtige handeling voltrekken zal, en de daarvoor benoodigde zaken een bijzonder karakter moeten dragen, in overeenstemming met hun heilige functies. Zoo bestaan er heilige en onheilige, gunstige en bij uitstek gevaarlijke plekken. Wil men ergens een huis bouwen of een sawah aanleggen, dan dient men niet alleen over het tijdstip, maar ook over de geschiktheid, bijna zouden wij zeggen: de gezindheid van de uitgekozen plaats zekerheid te hebben, die men zich op een overeenkomstige wijze kan verwerven en die men door offers en andere middelen beïnvloedt.

En zooals tusschen leven en dood geen principieel verschil bestaat, de dood althans in wezen geen andere overgang is dan een der vele, die een mensch moet doormaken, zoo is ook het land van de dooden niet principieel van deze aarde verschillend en niet absoluut voor

¹⁾ W. Brede Kristensen, *Het Leven uit den Dood*, pag. 206.

stervelingen ontoegankelijk. Evenals voor bijzondere personen, die in het geheim van leven en dood inzicht hebben, de wereld der hoogere machten niet gesloten is, zoo ook niet het doodenrijk, tusschen welke twee in streken als Indonesië, waar de doodenvereering een bijzondere rol speelt, alweer geen sterk onderscheid wordt gemaakt. Immers meer dan op de persoonlijkheid en op het ethische karakter van goden en gestorvenen valt het accent op het cosmische karakter, op de meer dan menschelijke macht van deze beide groepen.

Deze wereld en andere, goddelijke verblijven verschillen niet principieel, maar kwalitatief, en zij zijn niet scherp gescheiden; goddelijke macht doortrekt ook het aardsche land, dat daarom heilige grond is en slechts met inzicht en eerbied bewerkt en betreden mag worden. De aarde is heilig, goddelijke en daemonische krachten openbaren er zich; zij grenst, zooals de dichter Rilke in een van zijn vertellingen zegt, onmiddellijk aan God.

Na deze voorbereidende opmerkingen kunnen wij trachten in enkele van de vele bijzondere gebeurtenissen, die het leven der Soendaneezen begeleiden, een inzicht te krijgen, waarbij het wezenlijke ervan niet van ons, maar van binnen uit benaderd wordt. Het is ons hierbij niet te doen om nauwkeurig alle gebruiken te beschrijven, daar goede beschrijvingen elders wel te vinden zijn. Ook verschillen deze gebruiken plaatselijk nog al en moet er degelijk rekening worden gehouden met den invloed van den modernen tijd en de daardoor zich wijzigende mentaliteit, wat zich vooral uit in een verzwakkende belangstelling voor- en een vaak onbewust-sceptische houding tegenover de in de oude ritën vervatte levensbeschouwing, waarvoor echter veelal nog geen andere, positieve inhoud in de plaats is gekomen. Daar vooral de hoogere standen der bevolking aan de handhaving der oude adat waren gehecht, die financieel ook hiertoe alleen volledig in staat waren, is het begrijpelijk dat men thans hoe langer hoe minder deze gebruiken in al hun vroegere uitvoerigheid zal terugvinden, omdat immers in deze kringen de Westersche invloed het eerst en het diepst doordringt. Volledigheid in de beschrijving streven wij hier dus niet na en evenmin de verklaring van elk onderdeelje, dat vaak nog slechts traditioneele waarde heeft, maar wel het verstaan van den zin van het geheel uit de mentaliteit, zooals die in hoofdtrekken hierboven werd geschetst.

Van het feest als zoodanig zagen wij reeds de beteekenis: het wil het contact met de levensmachten vernieuwen, en daardoor het leven

van een persoon of groep versterken als dat om de een of andere reden noodig is. Ook hier moet weer geen scherpe grens tusschen het deel en het geheel worden getrokken, want ook hier geldt het woord: Als één lid lijdt, lijden alle leden mede. In den meest natuurlijke zin past dat hier op de verhouding van enkeling en groep, of deze nu de familie, het dorp of een andere gemeenschap is. Het is vooral van de ethnologie de taak de beteekenis van deze groepeerings na te gaan en daarmee zullen wij ons thans niet bezig houden. Voor ons is het voldoende te constateeren dat de geheele groep, waartoe in een zeker verband een persoon behoort, innig betrokken is in de belangrijke voorvallen in zijn leven; in zeker opzicht is ook hier weer de enkeling de groep zelf, het deel in essentie het geheel, en met het welslagen van zijn besnijdenis, huwelijk, etc. houdt de voorspoed en het welvaren van de geheele groep verband, zooals allen ook mede door zijn rampen en zijn overtredingen worden getroffen. Dit groepsbesef beïnvloedt sterk het geheele leven dezer menschen en het heeft in onze oogen even gunstige als ongunstige resultaten. Naast het onderling hulpbetoon en vele andere sociale deugden zijn ook de te groote gebondenheid en een tekort aan persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef hiervan de gevolgen. Maar daar ook de sociologie buiten ons bestek valt, zullen wij hierop verder niet ingaan.

Een feest is dus nimmer een particuliere, maar steeds, in uitgebreiden zin van het woord, een groepsaangelegenheid, waarbij telkens weer die groepseenheid opnieuw wordt beseft en het samenhoorigheidsgevoel versterkt. Als enkeling is men eigenlijk geen zelfstandigheid, geen op zich zelf staand geheel, en waar men het contact met de hoogere machten zoekt, die evenmin het „bezit" of het privilege van den enkeling zijn, doet men dit als volwaardig geheel, als groep.

Het allermeeest wordt dit bereikt door den maaltijd, in het Soendaasch *hadjat*, of *sidëkah* of ook wel *rioengan toeng* geheeten, een algemeen Indonesisch gebruik, dat het essentieele bestanddeel van elke plechtigheid vormt, en waaraan enkel mannen deelnemen. Niet alleen worden door het gezamenlijk eten de bestaande banden nauwer aangeknoopt, zooals dat bij ons ook wel het geval is, maar hier is toch nog wel heel wat meer in het spel. Wij kunnen dan denken aan de primitieve opvattingen omtrent het voedsel, waarvan men niet alleen den voor ons natuurlijken, maar evenzeer den bovennatuurlijken invloed ondergaat, zoodat uiteraard bij het gezamenlijke feestmaal nog een hechtere eenheid ontstaat als het voedsel van bijzonderen aard is, zoo als nader zal blijken het geval te zijn. Deze ritueele maaltijd of slametan,

zooals men die met een algemeen, niet-Soendaschen, term noemt, wordt thuis gegeven in een vertrek, dat men van te voren schoonmaakt en waar men wierook brandt, en soms, ten gevolge van een gelofte, ook wel eens op een heilig graf of op een andere gewijde plek. Maar het wierook branden vindt in elk geval plaats; dit is, zooals wij later nog zullen bespreken, een van de onmisbare middelen, waardoor in deze streken het contact met de hoogere wereld wordt verkregen.

Het verloop van het feestmaal is in den regel als volgt. De persoon die de hadjat geeft, begint met enkele woorden de bedoeling er van aan de genoodigden duidelijk te maken en hierna spreekt hij zelf of een gezien persoon, die de noodige vaardigheden daartoe bezit, de opdracht uit, de wijding van den maaltijd, die naar hij zegt eigenlijk maar een hapje is, aan den Gezant God's, aan de profeten, heiligen, voorouders en andere categorieën, die bij verschillende gelegenheden nog al uiteenloopen, zoodat bij landbouwplechtigheden bijv. ook de aarde en de oude *Batara's* en *Batari's* worden aangeroepen (*idjab kaboel*).

Aan een van deze talrijke goddelijke machten wordt in het bijzonder deze maaltijd opgedragen, zoo b.v. aan de voorouders bij een besnijden, en na deze opdracht worden de *fatiha* en de twee laatste *soera's* van den *Koeran* gereciteerd, benevens een stukje uit de tweede *soera* en de *salawat*, lofprijzingen over den Gezant God's (*hadijah*). Nadat vervolgens in een *doa*, een gebed tot Allah, zijn zegen is gevraagd, begint het maal, dat naar men wel zegt minder smakelijk is, daar de onzichtbare essentie, de *sari* er van door de hoogere machten genoten zou zijn. Door de genoodigden wordt het grootste gedeelte echter mede naar huis genomen om daar en familie genuttigd te worden. Ook het gebed is vastgelegd; zoo kent men de *doa slamet*, om in het algemeen om zegen te vragen, verder de *doa toelak bala*, in gebruik bij hadjat's die men geeft om rampen af te wenden, de *doa rasoel* en de *doa rewah*, speciaal ten behoeve van Mohammed en de afgestorvenen tot Allah gericht en zoo meer, alle in de heilige taal, het Arabisch, door ter zake kundigen gereciteerd. Behalve door hun aanwezigheid kunnen de gasten ook door een gemeenschappelijk *amin*-geroep de gehoopte zegen versterken. Ditzelfde tracht men te bereiken door aan de voor het huis spelende kinderen spijzen uit te deelen; als tegenprestatie moeten dezen in kleine versjes en dergelijke hun goede wenschen uiten. Vooral bij een feest voor een klein kind was dit vroeger gebruikelijk (*batjakan*).

Behalve maaltijden bij belangrijke feesten en gebeurtenissen, kent men ook het *ngarasoekeun*, het houden van een maaltijd bij een bijzonder voorval, waarbij de bemiddeling en de hulp van den Gezant ingeroepen wordt, en het *njalamëtkeun*, b.v. *njalamëtkeun imah*, den maaltijd dien men houdt voor en na het bouwen van een huis en bij dgl. gevallen.

Het maal zelf bestaat meestal uit rijst met toespijzen, in grootere hoeveelheden en van uitgezochter qualiteit dan gewoonlijk. Bij kleinere hadjat's en bij bijzondere gelegenheden, zooals bij het *njalamëtkeun* na een aardbeving of een zonsverduistering, gebruikt men de *toempëng*, rijst waarin dadelijk de speciale ingrediënten mede gaar gestoomd zijn en waarbij de kegelvorm van de *aseupan* bewaard blijft. Ook bij ernstige ziekten schrijft de doekoen wel een *hadjat* met *toempëng* voor, terwijl deze ook beslist noodig is bij enkele ouderwetsche landbouwplechtigheden, nl. bij de ontginning van een nieuw stuk bouwgrond en bij de hernieuwde bewerking van de sawah, waar bij men de hadjat geeft op de plaats waar het water binnenstroomt (*hoeloe wotan*), en tenslotte bij den oogst waarbij een kleine *tjongtjot* (toempëng zonder ingrediënten) met een ei als top (*poentjak manik*) in dat merkwaardige heiligdommetje wordt geplaatst, dat *sanggar* heet. Na afloop van de plechtigheid wordt deze door de kinderen weggehaald. Men is er op gesteld dat deze bergvorm niet dadelijk vernield wordt en men berispt de kookster als hij in elkaar zakt, terwijl bovendien een menstrueerende vrouw dit gerecht niet mag toebereiden.

Dit alles wekt het vermoeden dat deze *toempëng* in ouden tijd wellicht meer speciaal dé heilige spijs was, waarvan de heiligheid vooral in den bergvorm gelegen moet zijn. Dit behoeft geen verwondering te wekken, want de bergvereering is van oudsher in Indonesië inheemsch, en in verschillende streken spelen ook spijsbergen en bergjes een rol; zoo b.v. de geweldige toempëngs, die in Midden-Java bij de *Garëbbëg* onder het volk worden verdeeld en die uitdrukkelijk bergen, *Goenoengans*, worden genoemd. Ook in de goenoengan van de wajang en in den tempel, het graf en dgl. is deze vorm terug te vinden, die ongetwijfeld als een zeer heilige gold. De Berg is een heilige plaats, die men, mede in verband met de graven, die er vaak gelegen zijn, gaarne bezoekt en in die heiligheid deelt alles wat dien vorm heeft, daar in deze mentaliteit het onderscheid tusschen vorm, inhoud en beteekenis geheel anders is dan bij ons ¹⁾. In den

¹⁾ Vgl. mijn artikel: *De beteekenis van de Kekajon*, Tijdschr. Bat. Gen. 1931, pag. 623.

berg en den hiermede zoo vaak innig verbonden boom is niet alleen op Java, maar in heel den Archipel a.h.w. het begin en het beginsel van alle leven verzinnebeeld, zooals uit vele oorsprongsmythen kan blijken.

Hoewel hier allermint met zekerheid mag worden gesproken, kan de conclusie toch wel worden getrokken dat deze spijs als iets bijzonders wordt beschouwd. En afgezien van de toempeng is de rijst in het algemeen een heilig voedsel; denken wij maar aan de rijstmythe waarin haar goddelijke afkomst geopenbaard wordt en aan de talrijke gebruiken, die bij de bewerking en den oogst er van noodig zijn.

Deze gewijde maaltijd nu is het onontbeerlijk hoofdbestanddeel van elk feest en het middel bij uitstek om met de hogere machten in contact te komen, doordat hij de deelnemers in een heilige sfeer verplaatst. En daar alleen kan de mensch verzoend worden met de levensmachten, daar alleen kan de harmonie bereikt en hersteld worden, die zoo noodig is in dit aardsche bestaan.

In hoeverre wij hier van een offer in den gebruikelijken zin van het woord kunnen spreken, is zonder meer niet te zeggen, daar het offer een zeer gecompliceerd verschijnsel is. Het gaat hier in elk geval niet om het direct aanbieden van geschenken of van voedsel aan hogere machten, zooals dat bij de *sasadjén's* wel het geval is, die men bij de oogst b.v. voor bepaalde „geesten" klaar zet, of bij de *koerban* op *Lëbaran Hadji*, wanneer men ten bate van een zeker persoon een dier slacht, dat hem in de *aherat*, het hiernamaals, tot rijdier dienen moet, en waarvan men het vleesch uitdeelt. Ook houdt men wel eens ter vervulling van een op een critiek moment gedane gelofte, *nadar*, een hadjat op een graf, waarbij men dan de kop van het geslachte dier begraaft, ten behoeve van de *dëdëmits*, de spoken, van die plaats. Oudere en nieuwere gebruiken zullen ook hier tezamen zijn gekomen, waarvan de oorspronkelijke zin wel niet meer op een eensluidende wijze te verklaren zal zijn, maar vast staat dat in elk geval wel van een ritueele maaltijd gesproken mag worden.

Thans kunnen wij overgaan tot de bespreking van enkele gebeurtenissen in het familieleven, waarvan wij als eerste de geboorte zullen behandelen. Van de opvattingen die men hierover heeft, leerden wij terloops reeds de voornaamste kennen, n.l. deze, dat de geboorte niet een principieel ander gebeuren is dan een van de andere overgangen in het menschenleven, evenmin als de dood. Geboorte is voor den

primitieven geest de overgang uit de eene naar de andere wereld; soms uit die der gestorvenen, zoodat wij met reïncarnatie te doen hebben, soms uit een ander bovenmenselijk verblijf. Een dergelijke opvatting moet ook hier wel geheerscht hebben, al zijn authentieke bewijzen er voor moeilijk aan te voeren. Wel kan men o.a. uit enkele der vele uitdrukkingen, die voor het sterven bekend zijn, een soortgelijke meening afleiden. Immers de dood wordt ook de terugkeer tot het wezenlijke en tot den oorsprong genoemd (*moelih ka djati*, *moelang ka asal*), en dit land, dat dus blijkbaar eens verlaten werd, staat als de *kalanggengan*, als de plaats van de onvergankelijkheid of van het onverderfelijke leven bekend. Hierdoor wordt inderdaad in verschillende streken van den archipel het doodenrijk zeer juist getypeerd: het is een land van overvloed en van onvergankelijk leven, waarin tevens het aardsche, wel vergankelijke leven, zijn oorsprong heeft. Dit oneindige leven, waarin het aardsche bestaan zijn oorsprong en zijn einde vindt, is het heilig rijk, waarmede ook de mensch nog in contact kan komen.

Op onze wijze en in onze terminologie zouden wij zoo de hier eens geheerscht hebbende opvattingen kunnen weergeven, waarvan in wezen de thans geldende Moslimsche beschouwingen niet zeer afwijken. Op de mystieke bespiegelingen omtrent de verhouding van leven en dood kunnen wij nu niet ingaan ¹⁾; wij wijzen er slechts op dat het in den Islam ook de bestemming van den geloovige is eens het Paradijs te beërven, terwijl er onder de *santri's* opvattingen bekend zijn, op Mohammedaansche speculatie berustend, waarbij de geboorte het resultaat is van de afdaling door enkele bovenmenselijke werelden: de *alam lahoet*, de *alam djabaroet* en de *alam malakoet*, heen naar deze wereld. Hier is weer veel gesystematiseerd en uitgewerkt, maar in principe zijn het zeer verwante voorstellingen, die daarom in Hindoesche of Moslimsche gedaante gemakkelijk werden aanvaard in de kringen, die hiervoor belangstelling hadden.

De geboorte is dus een heilig gebeuren, waarbij naast de in onze oogen natuurlijke gevaren ook andere dreigen, daar het niet om een alleenstaand feit, maar om een cosmische gebeurtenis gaat. En dit blijkt dan ook wel uit de zoo talrijke gewoonten en verbodsbepalingen, die in gebruik zijn bij de zwangerschap, de bevalling en de eerste levensdagen van een kind.

---

¹⁾ Vgl: *Religieuze waarden in den volksgodsdienst op Java*, De Opwekker, 1932, pag. 429.

Als een vrouw zwanger blijkt, houdt men in de derde, vijfde en negende maand een kleine *hadjat*, maar als zeer belangrijk geldt die van de zevende maand, de z.g. *tingkëb*, die men geeft op een datum, waarin het getal zeven voorkomt. Op een vierkante, afgesloten plaats begiet men de vrouw met water uit zeven putten, dat men door een zeef laat loopen, waarop gouden voorwerpen liggen. Ondertusschen verwisselt de vrouw zeven maal van sarong. Door de sarong laat men een klapperdop vallen, waarop een manlijke en een vrouwelijke wajangpop zijn geteekend, die door den a.s. vader door midden wordt gehakt. Zijn de stukken even groot dan zal er een zoon, zoo niet, dan een dochter geboren worden. Na afloop werpt men de gebruikte bak met water op een driesprong in stukken.

De bedoeling van dit alles is klaarblijkelijk de versterking van het leven van de vrouw, dat in een critiek stadium verkeert. Duidelijk wijst hierop het begieten met heilig water, dat nog versterkt wordt door het goud dat op een zeef ligt, voorwerpen die vaker een rol spelen bij allerlei magische verrichtingen. Ook het verwisselen van sarong heeft een magische versterking ten doel, terwijl het feit dat de plaats waar dit alles gebeurt vierkant en afgesloten is, ons andere plekken als graven en heilige plaatsen te binnen brengt, waarbij dit eveneens te constateeren valt. Iedere tempel is naar de letterlijke beteekenis van dit woord een afgesneden plaats, een plek uit de profane wereld afgezonderd, waar bijzondere gebeurtenissen mogen en kunnen plaats vinden.

Niet alleen de vrouw zelf, ook haar man en de geheele omgeving worden in dezen tijd door allerlei bepalingen beschermd tegen dreigende onheilen. De ons bekende grenzen van plaats en tijd bestaan niet; wat nu gebeurt kan op de komende bevalling invloed hebben, wat de vader doet kan moeder of kind in de toekomst treffen. Behoedzaam moet men daarom leven, geen dier dooden, geen brandhout hakken, geen scherpe voorwerpen dragen, etc., etc., tenzij men de verderfelijke werking van te voren door bepaalde spreuken neutraliseert. Bij de *hadjat* van de *tingkëb* mag dan ook geen vleesch zijn, slechts visch en eieren, terwijl men in de negende maand pap pleegt te nemen die zeer gemakkelijk glijdt, waardoor, naar men verwacht, de bevaling vlot gaan zal.

Kortom men leeft in spanning in het vooruitzicht van de komende gebeurtenis en men werkt er op alle mogelijke manier aan mee dat deze goed zal verlopen. Ook tijdens de bevalling zijn de maatregelen talrijk; men legt de vrouw zoo dat zij

aan den loop van de rivier evenwijdig ligt; men gooit een ei onder het huis door of over het dak heen in de richting van het hoofdeinde naar het voeteneind van de kraamvrouw; men opent en maakt los wat vastzit, en als ook dit alles de bevalling niet bespoedigt, vraagt de vrouw haar familieleden en haar man voor mogelijk begane fouten vergeving. Het geringe onderscheid tusschen geestelijke en materiele zaken en trouwens het complexe karakter in het algemeen van deze mentaliteit treedt hier scherp aan den dag.

Het kind verschijnt tenslotte als de *pantjer*, de middelste van vijf broers; want niet alleen het kind, ook het vruchtwater (*tjatjai* of *kakawah*), het vlies (*pamoengkoes*), de navelstreng (*tali ari*), en de nageboorte (*bali*), zijn van groot belang. Bij deze diffuse structuur, waarbij het wezenlijke niet van het onwezenlijke onderscheiden is, wordt tusschen deze vijf geen principieel verschil gemaakt. Anders zou men zich voor in onze oogen onbelangrijke zaken niet zoo veel moeite geven. Samen zijn ze een eenheid en dus allen tot op zekere hoogte identiek, zoodat het voor een kind van het hoogste belang is dat vooral de *bali* op de juiste wijze behandeld wordt. Deze wordt in een stuk bamboe met enkele andere dingen er bij of begraven of in de rivier geworpen, wat vroeger vooral met veel plechtigheid plaats vond. Onder een pajong werd dit voorwerp in een plechtig zwijgen door een fraai gekleed persoon naar de plaats van bestemming gebracht, na afloop waarvan men een feest hield. Men meent dat deze zelfde *bali* bij een volgende zwangerschap bij de moeder terugkeert, wat de bekende verschijnselen van misselijkheid en dgl. zou veroorzaken. In ons oog zijn hier enkele tegenstrijdigheden: de *bali* is identiek met het leven van een persoon en tevens met dat van zijn broers en zusters, maar deze logische inconsequentie wordt hier niet als een bezwaar gevoeld, daar iets tegelijkertijd ook iets heel anders kan zijn. De nageboorte is verder de gelijke van het kind, wat blijkt uit het feit dat men haar ook afschriften van de verschillende alphabetten in de bamboe meegeeft om de leergierigheid te stimuleeren, én zijn meerdere, want zij wordt bij de opdracht bij een *hadjat* voor een kind niet vergeten en haar hulp en bescherming worden dus blijkbaar op prijs gesteld. Als de *bali* begraven wordt, brandt men de eerste nachten licht op het graf en giet men er klapperwater over, terwijl er ook wel spijzen neergezet worden.

Meerdere gebruiken, die in deze eerste levensdagen van een kind in zwang waren of nog zijn, zouden nog genoemd kunnen worden, maar wij zullen met de vermelding van nog enkele belangrijke vol-

staan, die natuurlijk ook niet aan afslijting door den modernen tijd ontkomen.

Moeder en kind moeten de eerste dagen tegen dreigende gevaren beschermd worden, speciaal tegen de *koentianak*, een vrouwelijke daemon, die vooral tijdens de schemering rondwaalt en het op kraamvrouwen voorzien heeft. Door sirihspeeksel in het rond te spuwen, wierook te branden en allerlei voorwerpen als een vischnet en een *aseupan* bij het kind te leggen versterkt men het kind hiertegen. Vermelding verdient ook de gewoonte het kind dadelijk na de geboorte zijn mogelijke vreesachtigheid af te leeren door hard op de bank te slaan waarop het ligt, benevens het feit dat men het direct de geloofsbelijdenis doet hooren en het lessen geeft over het goede gebruik der ledematen en zijner andere gaven.

Het afvallen van de rest van de navelstreng is verder een niet onbelangrijke gebeurtenis, want deze is evenmin als de nageboorte een te verwaarloozen iets. De moeder bewaart die zorgvuldig in haar *gonggorekan*, haar medicijnzak, die zij altijd bij zich heeft, om te voorkomen dat zij wegraken zou, wat tot allerlei ongewenschte gebeurtenissen aanleiding zou kunnen geven. Bij deze gelegenheid geeft men een *hadjat*, die o.a. gewijd wordt aan *Nini Měranak*, de goede genius van het kind, die het tot ongeveer het vierde jaar beschermt. Het kind krijgt nu ook een naam, die naar gelang van omgeving en stand verschillend is en het wordt nu dus als definitief bestaand beschouwd.

Een andere, belangrijker *hadjat* houdt men op den veertigsten dag na de geboorte. Evenals b.v. de getallen vijf en zeven is dit heilig, wat misschien terug gaat op een oude tijdrekening, waarin dit getal een volledige periode aangaf. Bij dit feest snijden zeven oude mannen elk met een schaar, die door allerlei attributen als heilig gekenmerkt wordt, een weinig van het hoofdhaar van het kind af. Behalve dit haaroffer vindt er meestal op denzelfden dag nog een plechtigheid plaats die men *noeroenkeun* noemt: het voor de eerste maal in aanraking brengen van het kind met de aarde. Men gevoelt dat dit een gewichtig feit is, waarbij als het ware twee wezens elk met een eigen aard voor het eerst met elkaar in contact komen, een gevaarlijke situatie dus. Na een kleine optocht wordt het kind in een met bamboe omheind perk, *kěbon alas*, met de voetjes op de aarde gedrukt, waarna men het onder een bepaalde mand, *koeroengan*, legt, waar ook verschillende gereedschappen en dgl. liggen. Uit de voorkeur, die het kind bij het grijpen hiernaar aan den dag legt, leidt men zijn

toekomstige loopbaan af. Bij het weer in huis komen strooit de vroedvrouw, die in zeer nauwe relatie tot het kind staat, gele rijst met kopergeld vermengd, hetgeen men *sawer* noemt, waarbij o.a. de *Batara* en de *Batari* worden aangeroepen.

Ook hierbij wordt vaak niet meer op de stipte naleving van de oude adat gelet, zoodat men er mee volstaat het kind eenvoudig even naar buiten te brengen. Maar hoe ook vervlakt en vervaagd, de beteekenis van dit alles is slechts uit die mentaliteit te verstaan, die eens al deze rijke vormen in het aanzijn heeft geroepen. En al is in sommige kringen de structuur daarvan nu ook aan verandering en verzwakking onderhevig, toch moet deze uit den vroegeren, onverzwakten staat worden begrepen, willen al de nu nog in eere gehouden gebruiken voor ons zin hebben.

Literatuur:

Prof. Dr. G. van der Leeuw, *Inleiding tot de Godsdienstgeschiedenis*. Volksuniversiteitsbibliotheek No. 26.

Voor een beschrijving van het volksleven raadplege men voor alles: Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, *Brieven van een wedono-pensioen*, in de *Verspreide Geschriften*, IV, I.

Veel gegevens, maar verward en duister, bevat het werk van Hadji Hasan Moestapa: *Bab Adat² Oerang Priangan djeung Oerang Soenda lian ti eta*, waarvan de eerste hoofdstukken vertaald werden door wijlen R. Memed Sastrahadiprawira in Djawa, 1931 en 1932 (o.a. over de gebruiken bij zwangerschap).

Waardevol zijn ook de opstellen over de gebruiken bij de geboorte, de besnijdenis en het huwelijk door R. T. Hassan Soema Di Pradja, gepubliceerd in den eersten Jaargang van Djawa (1921) onder den titel: *Een en ander over gebruiken bij den Soendanees*.

HOOGTIJDEN II.

In zijn bekend werk: *Les rites de passage*, heeft de Fransche socioloog A. van Gennep speciaal de aandacht gevestigd op het eene schema, dat aan zoovele verschillende ritën ten grondslag ligt en dat men bij de meest uiteenloopende plechtigheden kan terugvinden. De wezenlijke beteekenis hiervan heeft hij in den term: *rites de passage* trachten samen te vatten, en in iedere ritus onderscheidt hij steeds drie stadia, *rites de séparation*, *rites de marge*, *rites d'aggrégation*, die echter niet altijd streng op elkaar behoeven te volgen en waarvan elk onderdeel evenmin steeds slechts in één categorie is onder te brengen. Immers zulk een onderdeel kan op zich zelf evengoed b.v. de versterking van het leven of den afweer van onheil ten doel hebben, zonder dat het karakter van het geheel hierdoor te loor gaat. De bedoeling blijft steeds den overgang, de passage, van den ouden naar den nieuwen staat mogelijk te maken, welk proces altijd met gevaren verbonden is, zoodat de mensch van zijn kant er aan medewerken moet dezen te doen slagen. Zooals wij al zagen en nog verder zullen zien, is dit ook de bedoeling van de vele feesten en plechtige gebruiken, die bij de Soendaneezen onder velerlei omstandigheden in zwang zijn.

Uit den aard der zaak is het huwelijk een uiterst gewichtige gebeurtenis, omdat zoowel de overgang van den ongehuwden naar den gehuwden staat plaats vindt als ook een ingrijpende sociale wijziging zich voltrekt, daar meestal beide, maar in elk geval een der beide partijen van woonplaats verandert, terwijl bovendien het economische belang niet uit te schakelen is. Ook is het huwelijk bijna een religieuze plicht, en vooral voor een meisje geldt het als een groote vernedering wanneer zij niet tijdig trouwt. Zoo is het te begrijpen dat een dergelijke gebeurtenis met spanning verbeid en met veel overleg voorbereid wordt, want het gaat niet in de laatste plaats om het sociaal prestige, waarop men in een maatschappij met een statisch karakter bijzonder gesteld pleegt te zijn.

Als bij andere groote gebeurtenissen is ook hier een middelaar om het contact tusschen de beide partijen tot stand te brengen, noodzakelijk. Zooals bij een bevalling de *paradji*, bij het onderricht in de

heilige en de profane wetenschap de *goeroe*, bij ziekten de *doekoën*, bij grafbezoek de *koentjen*, bij de huwelijksvoltrekking en scheiding de *panghoeloe* of zijn plaatsvervanger onontbeerlijk zijn, zoo doet ook hier een vertrouwd en geacht persoon dienst om eens poolshoogte te gaan nemen van de geneigdheid van de familie van het meisje tot een huwelijk met den zoon van den zender.

Binnen de grenzen van stand, beroep, afkomst, welvaart en dgl. is men betrekkelijk vrij in de keuze van de a.s. vrouw, hoewel men, ook wel om financieele redenen, veel hecht aan een huwelijk binnen den familiekring. Wij zullen ons thans niet bezig houden met de bespreking van die gevallen waarbij zulk een huwelijk geoorloofd, verboden of min of meer gewenscht is, daar dit voor ons doel niet noodig is en ook niet in enkele woorden is weer te geven. Ook zullen wij niet de groepen opsommen, waarvan de leden als gewilde schoonzons gelden, daar er zich ook op dit gebied veranderingen voltrekken, zoodat b.v. personen als *hadji's*, *kja's* en *santri's* dezen voorrang steeds meer moeten afstaan aan menschen, die door een schoolopleiding beter in de moderne wereld passen, terwijl datzelfde onderwijs vele jonge menschen ook minder meegaand maakt ten opzichte van de door hun ouders voor hen uitgezochte partij.

Het geldt als ongeoorloofd te trouwen zoolang een oudere broer of zuster van een der partijen ongehuwd is. Wel bestaan er middelen, b.v. een soort schijnhuwelijk van de betrokken persoon, om aan deze bepaling te ontkomen, maar als men dit niet kan toepassen, heeft het huwelijk dikwijls een slechten invloed op den geest van dien ouderen broer of zuster. Deze wordt dan opvliegend, driftig, onbeschoft en zoo meer, wat men als het gevolg van het *karoenghal* ziet.

Blijken er bij het eerste bezoek, *neundeun omong* genaamd, tegen de voorgestelde verbintenis geen bezwaren te bestaan en leidt ook het wichelen met de namen der betrokkenen tot een gunstig resultaat, dan is de gang van de verloving en van het huwelijk in het kort als volgt.

Bij een tweede bezoek, in den regel van denzelfden tusschenpersoon, neemt deze een verlovingsgeschenk, *panjangtjang*, bindmiddel geheeten, mede, meestal een som gelds bestemd voor de ouders van de bruid. Bij deze gelegenheid wordt ook de datum van het huwelijk vastgesteld. Eenigen tijd hierna wordt de jonge man, soms in feestelijken optocht, begeleid door zijn familie, naar het huis van zijn a.s. vrouw gebracht en daar met een plechtige toespraak aan de ouders van het meisje overgegeven. Tot het huwelijk blijft hij in dit huis waar alle feestelijkheden plaats zullen vinden, en waar hij nu wat nader met

zijn bruid kan kennismaken. Ook de verdere familieleden komen hier wel eens logeeren om bij de vele voorbereidingen tot het feest een handje te helpen. Behalve sieraden neemt de jonge man bij deze gelegenheid ook wel kleeren en etenswaren mee, welk geschenk nu *pamawakeun* heet.

In deze eerste acte vinden wij al gecombineerd de riten van de scheiding en de aanpassing; de man verlaat zijn oude tehuis, plechtig uitgeleide gedaan en met een toespraak aan de nieuwe omgeving overgegeven, waaraan reeds eerder en ook nu weer geschenken worden gegeven, om ook daardoor de aanpassing te bevorderen. Want het geven van geschenken is niet louter een blijk van vriendelijkheid of een teeken van een bepaalde verplichting, het bindt allereerst twee groepen aaneen, doordat men iets van zich zelf geeft en dus een innig verband tusschen de beide partijen legt. Het is echter een dergelijk gecompliceerd verschijnsel dat wij er nu niet bij kunnen blijven stilstaan. Natuurlijk is dit besef vaak verzwakt, maar in de wajang zien wij nog hoe de prinses alleen dan iemands vrouw wil worden als deze haar een bepaald voorwerp schenkt, dat identiek met haar eigen leven blijkt te zijn; hierbij is dus het verband tusschen geschenk en bruid wel heel nauw en zoo wordt ook de band, die door deze gave ontstaat, zeer hecht. Het overhandigen van de *pamawakeun* (*sěsěrahan*) wordt meestal met een hadjat besloten, waarbij de wederzijdsche voorouders worden aangeroepen, misschien wel het krachtigste middel om de eenheid te bevorderen. Het huwelijk is immers niet alleen een zaak der levenden, ook de gestorvenen nemen er met belangstelling en op hun wijze actief aan deel, zooals aan alle belangrijke gebeurtenissen, waarin zij steeds gekend worden, omdat er aan hun zegen zooveel gelegen is.

Men moet zich echter niet alleen aan de nieuwe verhoudingen en omgeving aanpassen, ook voor den nieuwen levensstaat dient in de eerste plaats de bruid zich voor te bereiden. Deze dagen neemt zij en ook de bruidegom, zij het in mindere mate, allerlei voorschriften in acht: zij slaapt en eet niet veel, gaat niet alleen uit, beperkt zich tot bepaalde spijzen, werkt niet veel, etc., bepalingen die, naar men nu zegt, ten doel hebben de bruid mager te maken en een mooie teint te geven, maar die ongetwijfeld wel een dieperen zin hebben en ook tot de overgangsriten behooren.

Ondertusschen geven bekenden door bezoeken en geschenken van hun belangstelling blijk, welke attentie men later vergeldt door hun na het feest wat lekkernijen mee naar huis te geven. Op den dag

voor de huwelijksvoltrekking, die natuurlijk zorgvuldig met behulp van allerlei tellingen bepaald werd, heeft er een bijzondere plechtigheid plaats, *ngeujeuk seureuh* geheeten. In huis is de grond met matten bedekt, waarop een doek gespreid ligt waarop weer in hoopjes de ingredienten voor het sirihpruimen liggen. Deze worden onder leiding van een oude vrouw door andere vrouwen, die aan zekere eischen van reinheid en fatsoen moeten voldoen, op een traditioneele wijze ingepakt om den volgenden dag mede naar de moskee genomen te worden. Ook liggen hier de andere benodigdheden voor de verrichtingen, die na de huwelijksvoltrekking in de moskee in het huis van de bruid plaats vinden. Wierook wordt er gebrand en een ouderwetsche lamp met zeven pitten (*palita*) verspreidt er zijn licht, terwijl er gebeden en vrome aanroepingen worden uitgesproken.

In haar eigen kamer wordt ondertusschen de bruid voor den volgenden dag gereed gemaakt; op een bepaalde wijze wordt zij gekapt, geblanket en geparfumeerd, waarna zij het overgebleven vuil van het *ngeujeuk seureuh* in een doek gewikkeld op de *djarian*, den mesthoop gaat weggoien. De bundels sirih liggen nu met de andere ingrediënten op groote bladen, overdekt met doeken, om zoo den volgenden dag meegenomen te worden naar de moskee, waar de panghoeloe het huwelijk meestal voltrekt. De bruid is hierbij tegenwoordig en aan haar wordt allereerst gevraagd of zij met den jongen man wil trouwen, waarna haar vader verder als haar *wali*, haar gemachtigde, optreedt. Hij spreekt de noodige godsdienstige formules uit, noemt het bedrag van de *maskawin*, de bruidschat, die meestal als schuld blijft staan en in den regel later wordt kwijtgescholden, en verzoekt den panghoeloe het paar te trouwen. Deze houdt een korte toespraak over het huwelijk als godsdienstige instelling en sluit het daarna, waarbij hij de duimen van den bruidegom vasthoudt en dezen bepaalde formules laat nazeggen. In het Arabisch wordt dan de zegen uitgesproken, waarna de jonge man den panghoeloe de voorwaarden nog nazeggen moet, die de bepalingen bevatten waardoor het huwelijk eventueel ontbonden worden zal. Dit geschiedt om de afhankelijkheid van de vrouw aanmerkelijk te verzachten (*talek*). De bruidegom onderteekent de *soerat kawin*, een *doa slamet* wordt uitgesproken, waarna het jonge paar den zegen van den panghoeloe en van de ouders vraagt, en de bruidegom de kosten (*ipëkah*) van de huwelijksvoltrekking aan den panghoeloe betaalt. Onder het moskeepersoneel wordt de meegenomen sirih verdeeld, waarna men naar een naburig huis gaat om zich in de feestkleedij te steken; meestal kleedt men zich als de held en

de heldin van de wajang, maar vrome menschen prefereeren het gewaad van den *hadji*. In ieder geval blijkt uit dit alles duidelijk dat het bruidspaar in bijzondere omstandigheden verkeert, dat zij zeer bijzondere personen zijn, daar deze kleeding anders nooit gebruikt mag worden. De geheele plechtigheid draagt trouwens een godsdienstig karakter, niet in het minst door den *panghoeloe*, die als middelaar de heilige formules uitspreekt.

Het huwelijk is dus nu voltrokken, maar desondanks is de overgang en de aanpassing nog niet voltooid, want teruggekeerd in het huis van de bruid moet het paar nog allerlei ondergaan en volvoeren, voordat men voorloopig het huwelijk volkomen gesloten acht, daar het een dergelijk gewichtig feit is dat men maar niet met een enkele plechtigheid mag volstaan.

Na dus verkleet in optocht weder bij het huis van de ouders van de vrouw te zijn aangekomen, waaraan een *balandongan*, een met groen en vlaggen versierd feestlokaal voor de gasten is aangebouwd, wordt het paar door den *toekang njawer* begroet, tot groote vreugde vooral van de jeugd, die naar de met de rijst mee rondgestrooide geldstukken grabbelt. Onderwijl zingt de *toekang njawer* een lied, waarin goden, voorouders en dgl. worden aangeroepen en hij het bruidspaar verheerlijkt, hen op hun verplichtingen wijst en hun zegen toewenscht. Nadat weer de *doa slamet* uitgesproken is, gaat de bruid op den trap van de voorgalerij staan met een *këndi* met water en een brandend bosje *haroepat* in de hand. Op de voorlaatste trede wordt een *toendjangan* gelegd, een plankje dat bij het weven wordt gebruikt en daarnaast een ander onderdeelje van het weeftoestel, de *elekan*, terwijl men er ook nog een ei neerlegt. Over het eerste voorwerp moet de bruidegom heenstappen en de beide laatste moet hij in één keer stuktrappen. Als dit gebeurd is, giet de bruid het water met de rechterhand uit de *këndi* over de voeten van den man en dooft tegelijk de brandende *haroepat*, die zij in de linkerhand draagt, uit, waarna de bruidegom de kruik stuk werpt. Hij vat daarna de bruid bij de linkerhand en geleidt haar naar binnen, waar de aanwezigen hun hulde brengen. Hierbij treedt iemand naar voren die een uitvoerige toespraak houdt, een *biantara*, in dichtvorm, waarin de bruid een nieuwe naam krijgt en waarin ook weer vele goede lessen worden gegeven.

Het jonge paar begeeft zich dan naar het bruidsvertrek, maar als de jonge vrouw het eerst is binnen gegaan sluit zij snel de deur achter zich, waarop de man buiten op een mat gaat zitten wachten. Bij monde van een zanger en een zangeres ontspint zich nu een gesprek,

waarbij de man telkens weer dringend om toegang verzoekt; door de vrouw worden echter voorwaarden gesteld, die de man tracht te verzachten, maar die hij tenslotte inwilligt. Soms geeft men elkaar wel eens raadsels op, die op het huwelijksleven betrekking hebben en die prompt worden opgelost, terwijl het ook voorkomt dat de man blijk geven moet de geloofsbelijdenis goed te kunnen opzeggen ¹⁾. Tenslotte mag hij binnengaan, waarop het paar van kleeren verwisselt en plaats neemt voor het bruidsbed voor het voor hen bestemde gerecht, een groote schotel gele rijst, *sangoe poenar*, waarin twee gebraden, trekkebekkende duiven zitten, die het eerst worden opgegeten. Bruid en bruidegom stoppen elkaar hierna achter het hoofd om een rijstballetje in den mond, wat *hoeap lingkoeng* heet. Na afloop van deze hadjat kunnen zij zich enkele uren terugtrekken, waarop een bezoek aan de graven der voorouders wordt gebracht, en tenslotte eindigt de dag met een danspartij, waarbij de bruidegom voorgaat (*tajoeban*).

In al deze gebruiken gaat het weer allereerst om de aanpassing, de ontmoeting der beide partijen, die door hun kleding reeds als zeer bijzondere, ja heilige personen worden gekenmerkt en die dan ook de koning en de koningin van één dag genoemd worden (*radja sapoë*). Kunnen wij in het stukwerpen en trappen van de *këndi*, het ei en de *ëlekan* wellicht vruchtbaarheids- en afweerriten zien, en in het waschen van de voeten van den man ook een betooning van eerbied, in het *boekha pintoe* en in het gezamenlijk eten gaat het geheel om de wederzijdsche aanpassing, die blijkbaar door een enkele plechtigheid niet voldoende bewerkt kan worden.

Maar nog is het jonge paar niet vrij, want de nieuwe staat moet de eerste zeven dagen nog geconsolideerd worden, zoodat zij dan het huis niet mogen verlaten. Enkele dagen na het groote feest houdt men weer een hadjat, *noembas* geheeten, met rijst en kip (*bakakak*), waarbij de jonge vrouw van wederzijdsche ouders geschenken krijgt (*panoembas*). Hierin zullen wij wel vooral een scheidingsrite mogen zien: de nieuwe staat is goed gebleken en voldoende bevestigd en met geschenken worden in een plechtig samenzijn de oude banden verbroken, maar toch ook juist weer aangehouden, en het zelfstandige leven der nieuwe twee-eenheid kan beginnen. Natuurlijk komen de naaste familieleden nu het eerst voor een bezoek in aanmerking, waarbij het paar van hen eveneens geschenken ontvangt.

¹⁾ Uitvoerige voorbeelden van de *biantara* en het lied bij het *boekha pintoe* vindt men in het geciteerde artikel van R. T. Hassan Soemadipradja.

Het spreekt wel van zelf dat dit alles, min of meer volledig, enkel gebeurt als beide partijen inderdaad een nieuwen levensstaat ingaan, zoodat men bij een huwelijk van een weduwe bijvoorbeeld kan volstaan met enkel een gang naar de moskee, daar al het andere hier geen zin zou hebben.

En wordt de zoo gelegde band eens verbroken, dan gaat dit wel zeer eenvoudig in zijn werk, maar dan moet er toch ook een vaste procedure worden gevolgd. De vrouw meldt dan n.l. aan den *lêbe* dat haar man de scheidingsformule heeft uitgesproken, en deze bericht dit weer aan den *panghoeloe*, die de vrouw een bewijsstuk overhandigt (*Model D*), waarop een klein bedrag aan geld verschuldigd is. De persoon die eens de verbintenis tot stand bracht, moet deze ook ontbinden, zoodat deze zoo eenvoudige gebeurtenis toch weer een eenigszins gewijd karakter draagt.

Uit de totdusver gegeven beschrijving heeft reeds wel kunnen blijken hoezeer in het geheele leven der Soendaneezen het hiërarchisch beginsel een rol speelt.

De levenden zijn aan de dooden, de jongen aan de ouden, de vrouwen aan de mannen eerbied verschuldigd, een eerbied die een duidelijk stempel zet op de geheele samenleving. Dit uit zich in allerlei verschijnselen: in de *sëmbah*, die men voor zijn meerderen maakt, in de taalsoort die men gebruikt, in de wijze waarop men zit of hurkt, zich kleedt en zich gedraagt, in de namen die men de kinderen geeft en in de titelatuur die men toepast.

De *menak's*, de adel, nemen een aparte plaats in, en uit deze groep werden van oudsher de ambtenaren gerecruteerd. Onder hen zijn weer allerlei graden van hoogheid te onderscheiden, waardoor ook het onderling verkeer wordt beheerscht.

Het spreekt vanzelf dat ook dit in onzen tijd aan afslijting onderhevig is. De Regenten, die hun ondergeschikten, ook de allerhoogsten, niet toestaan op een stoel plaats te nemen, zooals dit tot voor enkele tientallen jaren algemeen gebruik was, worden zeldzaam. En ook in het gebruik en de toepassing der taalsoorten treden veranderingen op, al blijft het een der voornaamste onderdeelen van een goede opvoeding het kind te leeren in allerlei verhoudingen de juiste woorden te kiezen.

Zoo diep leeft het hiërarchisch besef in dit volk, dat er wel van een verzwakking, maar allerm minst van een neiging tot verdwijnen van de oude beleefdheidsvormen (*tatakrama*) kan gesproken worden.

De *era* of *isin*, de schroom zich ongepast (*teu pantēs*) te gedragen of om onbeleefd te zijn is hecht geworteld.

Luidruchtigheid vermijdt men daarom ook liever, al wordt hiermede ook allermint de vroolijkheid uitgesloten. Maar ook bij feesten en danspartijen dient er steeds op gelet te worden dat de juiste volgorde naar rang en stand gehandhaafd blijft.

Bezoekt men elkaar onderling dan gaat men liefst aan de achterzijde het huis binnen, waarbij men dan door een kuchje of door het uitspreken van het woord *poentēn* (eig. vergiffenis) van zijn tegenwoordigheid blijk geeft, behalve bij het bezoeken van een Regent of andere zeer hooggeplaatste personen, bij wie men zich door een bediende laat aandienen. En ook bij het heengaan verzuimt men nooit daartoe eerst verlof te vragen.

Vermeed men vroeger angstvallig den naam van een meerdere uit te spreken uit vrees voor de gevolgen, ook thans maakt men liever van den ambtelijken titel of van het woord, dat de familierelatie uitdrukt, gebruik. Zoo noemt de man zijn vrouw: jongere zuster en omgekeerd de vrouw den man: oudere broer. Hij blijft altijd de meerdere en is a.h.w. de vorst en zij zijn patih, die raad geeft en de bevelen ten uitvoer brengt.

Talrijk zijn ook de aanspraakwoorden; zoo noemt men den zoon van een Regent *aom* en zijn dochter *djoeag*, terwijl er voor andere menakskinderen al naar gelang van hun afkomst of de positie van hun vader vele andere woorden gebruikt worden.

Dit overgeleverd cultuurbezit en deze omgangsvormen op zijn beurt, zij het dan tegenwoordig lang niet altijd ongewijzigd, aan een jonger geslacht over te leveren, wordt nu een belangrijke taak van het nieuwe gezin.

Voordat wij kunnen overgaan tot de bespreking van een andere, uiterst belangrijke gebeurtenis n.l. de begrafenis, en de daarbij behorende gebruiken en ritën, is het goed eerst er ons kortelings reenschap van te geven welke beteekenis de dood hier bezit. Natuurlijk niet die welke wij eraan hechten, hoe verschillend de opvattingen hieromtrent bij ons ook zijn. Het sterven is hier geen natuurlijk gebeuren, maar het is steeds een uitvloeiSEL van het ingrijpen van hooger macht. *Nēpi ka djangdji*, zegt men, gekomen zijn tot zijn bestemden tijd, en vele andere uitdrukkingen zijn nog bekend, zooals: *taja dikienna*, er niet meer zijn, *tilar doenja*, de wereld verlaten, *hilang*,

verdwijnen, *ditjandak koe Noe Kagoengan*, door God weggenomen worden, *dipondokkeun oemoer*, het leven wordt verkort, *ditjaboet njawa*, de levensgeest is weggenomen, *djadi parab tjatjing*, een buit der wormen worden, *djadi tjadoek maoeng, laeok*, tot drek der tijgers of visschen worden, *nēmahan pati*, den dood ondergaan, *rerēs*, klaar, geëindigd zijn, *balik*, terugkeeren, en nog wel andere naast het algemeene *pach, maot, poepoes*, waarin wel zeer verschillende gevoelens ten aanzien van den dood tot uiting komen.

Bij de bespreking van de geboorte werd reeds naar aanleiding van den veel gebruikten term: *moelang ka asal* en dgl. opgemerkt dat ook het sterven als een overgang is te beschouwen, en wel als een naar een machtiger, heiliger leven, dat dit vergankelijke bestaan te boven gaat. Het typische kenmerk van dit andere leven tegenover de wereld der vergankelijkheid is, als reeds werd opgemerkt, dat der onvergankelijkheid (*kalanggengan*), welk begrip nimmer als een abstractum opgevat mag worden, maar dat veeleer met bepaalde elementen uit de natuur als steen, goud en andere buitengewoon „sterke” verschijnselen, die dan ook dikwijls bij de begrafenis een rol spelen, in verband wordt gebracht.

In elk geval is het sterven een overgang, ook al omdat de gedachte dat het leven met den dood een einde nemen zou, niet spoedig opkomt. Weliswaar treft men in vele streken de meening aan dat ook in het volgend bestaan de mensch weer sterven moet, soms tot zeven malen toe, waarna het dan definitief uit is of waarna men in het één of ander element uit de natuur overgaat, maar het is moeilijk uit te maken of dergelijke opvattingen ook hier vroeger bekend waren en of zij wellicht reeds door Hindoesche en vooral Mohammedaansche hierna-maalsvoorstellingen werden gewijzigd of verdrongen.

Een vraag, die zich onmiddellijk opdringt als men spreekt over het sterven, is die naar de voorstellingen die men omtrent de ziel heeft. Maar ook hier moet met nadruk gewaarschuwd worden tegen de gevaren, die dreigen bij het bezigen van termen, die hun inhoud in een geheel andere sfeer ontvingen. Hier ligt tenslotte de oorzaak van de weinige bevrediging die het z.g. Animisme als verklaring van ver van ons afstaande culturen schenken kan, daar dit het Westersche zielsbegrip van den eigen tijd terug meende te vinden bij de meest verscheiden volken. Juist in de laatste jaren is er door verschillende onderzoekers met nadruk op gewezen dat er vooral een scherp onderscheid gemaakt moet worden tusschen het levensbeginsel en dat wat

na den dood blijft bestaan, maar wat meestal toch ook al wel een rol speelt tijdens het aardse leven. En dit, ons zielsbegrip zoo vreemde, dualisme vinden wij ook heel duidelijk in de Soendasche opvattingen terug. Immers onder de woorden, die wij met ziel plegen te vertalen, behooren zoowel *njava* als *lêlêmboetan*, die echter in beteekenis principieel verschillen. De *njava* of *atma* is de levensgeest, de levensadem, zooals o.a. blijken kan uit de uitdrukking, die men van stervenden gebruikt: *ngaleupaskeun njava*, wat overeenkomt met ons: den laatsten adem uitblazen. Hij is voor iedereen altijd onzichtbaar en bij den dood gaat hij op in de *lêlêmboetan*, de ziel van den overledene of liever de overledene zelf, zooals hij als beeld in de herinnering, droomen, vizioenen en dgl. voortleeft.

Deze *lêlêmboetan* is dus niet de ziel in den zin van het levensbeginsel, waarvan hij zich ook onderscheidt, doordat hij niet principieel onzichtbaar is. Meestal wordt hij voorgesteld als een fijnere, wij zouden zeggen: meer geestelijke dubbelganger van den mensch, die bij slaap, droom, bewusteloosheid en dergelijke van den dood niet principieel onderscheiden toestanden het lichaam verlaat en dan soms ook wel in diergedaante zich vertoont. Zoo zal men in den avond, als een kind te slapen ligt, geen rondvliegende insecten dooden, uit vrees dat het wellicht de *lêlêmboetan* van het kind is, dat in dat geval sterven moet. Evenmin zal men een slapende onherkenbaar maken door b.v. zijn gezicht te besmeuren, daar men meent dat de *lêlêmboetan* hem dan niet kan terugvinden. Met het woord *soekma* duidt men soms *lêlêmboetan* van den overledene aan, waarmede zich dan de *njava* zou hebben vereenigd, maar scherp wordt het onderscheid tusschen *lêlêmboetan* en *soekma* nooit getrokken.

Aangezien in de hier besproken mentaliteit de tegenstelling stof — geest niet past, kan men moeilijk de *lêlêmboetan* of *soekma* onder een van deze begrippen brengen. Zeker wordt hij op een bepaalde wijze als stoffelijk beschouwd, wat blijken mag uit het gebruik om het water van een badplaats in de buurt van een heilig graf als heilig te beschouwen, in de overtuiging dat de doode daar dagelijks een bad neemt. Ook het feit dat deze *soekma* voor bepaalde personen soms zichtbaar is, versterkt ons in de meening dat de doode in dezen staat niet geheel en al den aardchen vorm heeft afgelegd. Toch is hij niet aan de wetten van de stof onderworpen, daar men hem in een *poepoetrian*, een pop, kan bannen om hem zoo te bezweren, terwijl hij van zijn kant ook een levend mensch bezielen kan. Tusschen dit alles voelt men geen tegenspraak, terwijl ook het feit dat men zeer

wel weet dat het lijk in het graf vergaat, hen, evenals vaak ook ons, niet dringt een, in onze oogen, meer geestelijke opvatting aan te nemen, daar iets in deze mentaliteit tegelijkertijd ook wel iets heel anders kan zijn. Tijdens het gewone leven is deze *lëlēmboetan* een stille, maar onontbeerlijke gast, wiens bestaan alleen openbaar wordt in droomen en dergelijke toestanden.

Enkele andere woorden, die met ons ziel maar zeer oppervlakkig worden weergegeven, mogen hier nog worden genoemd. Zoo *pangatjian*, het allerfijnste, de kern van de *lëlēmboetan*, die gemakkelijker dan deze het lichaam verlaat, maar uit verlangen toch steeds naar de *lëlēmboetan* terugkeert; evenzoo zegt men van de *lëlēmboetan* dat deze steeds weer door de *njava* wordt aangetrokken. Bij een kortstondige absentie, wanneer men b.v. buiten zich zelf raakt van schrik of van verlangen, heet het dat de *pangatjian* weggegaan is, terwijl men van iemand die radeloos is, zegt dat zijn *lëlēmboetan* hem verlaten heeft. Wanneer men geheel bewusteloos is zijn beiden heengegaan, en krankzinnig is hij die bezeten werd door een *djin* of een *setan*.

Met het woord *atji* wordt de „ziel" van de rijst en van andere planten en ook van het water aangeduid, maar van een kris en andere voorwerpen zegt men liever dat zij *eusian* zijn, d.w.z. dat zij inhoud hebben, waardoor zij in staat heeten uit zich zelf iemand te hulp te snellen, te spreken en zoo voorts, zooals dat zoo vaak in allerlei verhalen voorkomt. Deze *eusi* zou als de *lëlēmboetan* een menschelijke gedaante vertoonen, maar bij vernietiging van dit voorwerp zou ook deze geheel verdwijnen.

Het woord *djiwa* wordt vooral gebezigd in de beteekenis van ziel, zooals wij dit doen in den term: zooveel zielen.

De Arabische term *roh* wordt in het dagelijksch spraakgebruik zoo- wel voor *njava* als voor *lëlēmboetan* gebruikt, wat er wel op wijst dat hier meer orthodox Mohammedaansche leerstellingen, uit een zoo totaal andere voorstellingswereld stammend, neiging hebben oude opvattingen in elkaar te doen vervloeien en te wijzigen. Dit is ongetwijfeld ook op ander gebied het geval, maar het is voorloopig nog zeer moeilijk uit te maken, waar en in hoe verre deze invloed is doorgedrongen. Eenzelfde effect zal ook de Westersche cultuur hoe langer hoe meer hebben, zoodat het steeds minder mogelijk wordt te spreken van de Soendaneesche opvattingen, maar men nagaan moet hoe bij iedere te onderscheiden groep de geestelijke structuur is. Dergelijke groepen zijn bijv. die der santri's, der intellectueelen, der nationalisten, der stedelingen, enz., die zich steeds meer zullen dif-

ferentieeren en die door den overgangstijd, waarin zij verkeeren, slechts zeer moeilijk beschreven zullen kunnen worden.

Den doode kan men dus het best zien als het alter ego, het ander ik van den mensch, en dat wel in dubbelen zin. Want de seekma is niet alleen de andere, de gestorvene, zooals hij voortleeft voor zijn nabestaanden, hij is vooral ook anders, in veel opzichten machtiger en wijzer dan de stervelingen, ingewijd als hij is in een ander leven en ingegaan in een onvergankelijke wereld. Afgezien van het feit dat ook wij in den droom, in de ecstase en in andere buitengewone toestanden, als *lêlêmboetan* dus, meer vermogen dan als gewoon mensch, is dit geheele voorstellingscomplex van den dood zoozeer magisch-religieus gekleurd, dat de doode daardoor een geheel eigen waarde krijgt, die natuurlijk steeds sterk samenhangt met de plaats die hij tijdens zijn leven onder de zijnen innam. En hierom zoekt men het contact met bepaalde dooden te verkrijgen en te bewaren: hun openbaringen in visioenen en droomen gelden als wijsheid en waarheid, die tot het heil voeren en de door hen gesanctioneerde instellingen moet men trouw blijven. En hiernaast roept men hen op om allerlei aardsche zaken te heiligen en te zegenen, zoodat deze b.v. als medicijn gebruikt kunnen worden. Want al deze verscheiden dingen staan hier a.h.w. nog op éénzelfde plan.

Zoo kan dit leven niet buiten de hulp en het inzicht van den dood, en geen terrein des levens valt er aan te wijzen waar de invloed dezer opvattingen, die de ziel van deze volken het diepst beroeren, niet merkbaar is. Dit bleek ons al bij de geboorte en het huwelijk: de voorouders worden aangeroepen, hun graf wordt bezocht en om hun zegen gevraagd, en telkens zal dit weer blijken. Want zij nemen onder de cosmische machten een vooraanstaande plaats in en zonder hun medewerking kan dit vergankelijke aardsche leven niet behouden blijven.

Onder den invloed van den Islam en eerder van het Hindoeïsme zijn waarschijnlijk de oude hiernamaalsvoorstellingen verbleekt en gewijzigd, hoewel het meer voorkomt dat men zich van het volgende leven geen scherp beeld vormt als de aandacht vooral het aardsche bestaan geldt. Over het algemeen neemt men thans aan dat de *lêlêmboetan* de eerste veertig dagen in de buurt van zijn woning en het graf blijft zwerven, om eerst daarna naar de *alam koeboer*, de wereld van het graf te gaan, waar men al naar gelang van zijn vroegere leven aan de *rahmat* of de *siksa koeboer*, de zegen of de straf der

zgn. grafengelen is blootgesteld, om tenslotte uit deze wereld, waarover men geen vaste voorstellingen heeft, op den dag des oordeels, *poë kijamat*, voorgoed over te gaan naar de *savarga*, de hemel of de *naraka*, de hel, zooals de Islam dat leert.

Echter niet allen vergaat het zoo, daar bepaalde menschen na hun dood in *lêlêmboet*, wel te onderscheiden van *lêlêmboetan*, veranderen, in geesten of spoken, waarvan men een groote verscheidenheid kent. Naast de *ririwa*, meer in het bijzonder gestorven menschen, heeft men o.a. *djoerig*, *dêdêmît*, *dedewa* en meerdere, die meestal den menschen slecht gezind zijn, hen bang maken en benadeelen. Ook de Arabische *djin* hebben hier hun plaats gevonden naast hun Indonesische en Hindoesche verwanten, en het is niet eenvoudig uit te maken of er tusschen deze soort dooden en andere spoken en geesten inderdaad onderscheid gemaakt wordt, daar beiden gelijkelijk de geheimzinnige, griezelige en duistere machten in de wereld zijn. Vrouwelijke geesten zijn de *ipri*, waarnaast de *Nini Mēranak*, die wij reeds leerden kennen, den menschen goedgunstig gezind is, zooals er trouwens meer zijn. Zoo de *Pohatji*, die speciaal met de vrouwelijke werkzaamheden in verband staan en onder wie de z.g. rijstgodin met haar half Hindoeschen naam, *Nji Pohatji Sangjang Sri*, wel de voornaamste plaats inneemt. De *Koentianak* die de zwangere vrouwen slecht gezind is, daar zij zelf een in het kraambed gestorven vrouw is, hoort hier ook thuis.

Aan dit feit, dat een vrouw die bij de bevalling sterft, een dergelijk spook wordt, kan men wederom bewezen zien hoe niet het innerlijk, de gezindheid of de goede werken in de eerste plaats den toekomstigen staat van den mensch bepalen, maar hoe een cosmische maatstaf in plaats van een zuiver ethische wordt aangelegd. Wie in harmonie met het groote leven blijft, wie den weg der voorouders volgt en zich aan de geboden houdt en dus de verplichtingen van den godsdienst nakomt, dien mensch zal het goed gaan. Vandaar ook dat men een stervende in zijn laatste oogenblikken nog de geloofsbelijdenis influistert, het heilige, religieus-magische woord, dat den weg naar den hemel baant. Maar wie dit niet kent of wie door andere dingen, bewust of onbewust, de orde verstoort, wordt afgewezen of vervalt tot lager staat. Want niet alleen de vrouw die in het kraambed overlijdt, wordt een geest, maar ook de mensch die een plotselingen dood sterft, b.v. door verdrinking of doordat hij door een tijger verslonden wordt of op welke wijze hij ook maar een blijkbaar ontijdig einde vindt. Hoe vroom men ook verder geleefd mag hebben, het is onontkoombaar dat

men tenminste de eerste veertig dagen als een spook (*djoerig*) rondzwerft. Echter, ook wie niet tot de *ahli ibadah*, tot de vromen behoort, kan daarom toch nog wel uit dezen weinig aantrekkelijken toestand worden verlost, mits de nabestaanden dan maar de noodige bijstand en hulp bieden, bestaande in het geven van *hadjat's* en *kiparat's*, of door de *hadj* ten zijnen behoeve te laten doen, de *Koeran* voor hem te laten reciteeren en welke vrome oefeningen meer zijn verlossing uit dezen droeven staat kunnen bewerken. Gebeurt dit niet, dan is men voor altijd gedoemd spook te blijven en wordt men een onderdeel van dat groote leger geheimzinnige wezens, die het leven der menschen hier op aarde steeds tot een zoo weinig zeker bestaan maken, daar zij over meer dan menschelijke machten beschikken en die met voorliefde tot nadeel der stervelingen aanwenden.

Maar aan den anderen kant kunnen zij door dienzelfden invloed den menschen, die met hen in verbinding treden en die hun vertrouwen schenken, ook rijkdom en andere macht verschaffen, al doen zij dit zelden voor niets, maar eischen zij vaak den mensch zelf na zijn dood voor zich op. Meer dan de stervelingen zijn deze wezens in de geheimen der aarde ingewijd, en daarom kunnen zij den mensch ziek maken en hem ook weer genezing schenken. En het is de *doekoen*, die vooral met hen contact weet te verkrijgen en door hen in de geheimen van het leven wordt ingewijd en er zoo mede invloed op kan uitoefenen. Hij is de ietwat duistere middelaarsfiguur, die op deze wijze den menschen zoowel tot zegen als tot verderf kan zijn en die daarom vaak een zoo groote rol speelt.

Zoo neemt ook in de daemonologie de dood en zijn rijk een belangrijke plaats in; en evenzoo is hij in de mythe, in de mystiek, in de wajang en in het gewone leven een zeer bijzondere figuur, even mysterieus als boeiend en huiveringwekkend. In hem wordt in de mystieke bespiegelingen het leven verklaard en opgeheven, hij is de bron waaruit en waarheen alles vloeit, hij geeft het leven zijn diepte en zijn rijkdom. En daarom is het zoo begrijpelijk dat de begrafenissen als een belangrijk werk en als een plechtigheid geldt die met de uiterste nauwgezetheid plaats moet vinden, want het gaat hier om een zeer bijzondere overgang, die een scheiding is, maar toch geen volkomen verbreking der banden mag zijn, en die tenslotte de begeleiding is van den mensch naar zijn bestemming in diepsten zin.

Ook over de ziekte heeft men zijn eigen opvattingen. Men kan ze al naar gelang van de geneeswijze, die men toepast, in twee rubrieken verdeelen. Eenvoudige ziekten als infectie's en dergelijke ge-

neest men met *oobar*, geneesmiddelen die men zelf kent of die de doekoen voorschrijft, of men spreekt *djampe's*, formules uit, die de ziekte moeten bezweren. Maar het kan ook zijn dat men *kasikoe* is, ziek geworden doordat een of ander verbod overtreden werd, of *kabadi*, door den toorn van den een of anderen *djoerig* getroffen. Dan dient de doekoen door petangan's of op andere wijze uit te maken welk verbod of welke *djoerig* de oorzaak is om de *toembal*, de noodzakelijke afweer- en verzoeningshandelingen te bepalen. Deze kunnen b.v. bestaan in een *hadjat*, een zevenvoudig bad, een zoenoffer, *salisihan*, een bezoek aan het graf van den beleedigde en in nog vele andere handelingen, die vooral voor cholera en pokken, door den beheerscher van den berg, *noe ngageugeuh goenoeng*, veroorzaakt, zeer verschillend zijn ¹⁾. Verder belooft men wel eens een bepaald werk te zullen doen als de beterschap zal zijn ingetreden. Ook kent men ongeheelzamen ziekten, *goeratna*, die men enkel tracht te verzachten.

In het algemeen is de geneeswijze eenvoudig, daar men in vele gevallen kan volstaan met een kēndi water naar een doekoen te brengen, die er een gebed of een *djampe* over uitsprekt, meestal tegen een kleine vergoeding, terwijl er natuurlijk *mēnjan* bij gebrand wordt. Blijkt het echter dat men door een riviergeest bezeten is, dan legt men een pop op een witte lap, waarbij bepaalde kruiden, een namaakbuffeltje, een kip die nog geen ei gelegd heeft, een wierooktest, *mēnjan* en ingrediënten voor het sirihpruimen, op een zekere manier verpakt (*tektek*), worden neergezet. Hierbij spreekt de doekoen dan zijn bezweringen uit om de ziekte uit te bannen (*parantjah*, *radjah*).

Blijkt het dat een huwelijk voor beide partijen slechts ziekte en ongeluk met zich brengt, wat men *goreng rēpok* noemt, dan houdt men een *hadjat*, een uitdeeling van een zekere maat rijst, katoen en enkele andere dingen meer, wat *kiparat*, boete heet, welke uitdeeling ook gehouden wordt als een der geboden der voorouders wordt overtreden. Ook kent men het *ngaroeat*, het houden van een wajangpartij, waarbij de lakon *Batara Kala* vertoond wordt; hierbij geeft de *dalang* den patiënt instructies en baadt hem tevens.

Een tijdelijke scheiding van een echtpaar, *talak segah*, is soms ook een middel tot herstel, of een bezoek aan den *toekang ngalokat*, een

¹⁾ Voor alles wat met de pokken samenhangt, raadplege men het mooie werk van Mr. F. D. E. van Ossenbruggen: *Het primitieve denken*, zooals dit zich uit voornamelijk in pokengebruiken op Java en elders, verschenen in: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, Deel 71, 1915 (s'-Gravenhage, Nijhoff).

doekoen in wiens huis vrouwen gaarne een Vrijdagnacht doorbrengen, speciaal als die op den veertienden en in het bijzonder als die op den veertienden Moeloed valt. Vrome spreuken worden over haar uitgesproken en met water, waarin zeven soorten bloemen liggen, worden zij daar overgoten. Dit heet *mandi lokat* en geldt als een bijzondere reiniging. Dat men het ziek zijn als een soort dood en het herstel als een herleving of wedergeboorte voelt, blijkt ook wel uit het feit dat de *doekoen* of de *dalang* door den genezen patiënt voortaan vader genoemd pleegt te worden.

Men moge zich langen tijd nog zoo veel moeite getroosten om de ziekte te verdrijven, als men inziet dat de dood onafwendbaar komen gaat, berust men en laat men den zieke het einde afwachten. In deze uren worden door oude menschen vaak gedeelten uit den Koeran of andere heilige spreuken geciteerd, terwijl de mond van den zieke zoo nu en dan met enkele druppels djamdjamwater, afkomstig uit de Zemzembron te Mekka, bevochtigd wordt. Ook vragen de omstanders en de zieke elkaar vergiffenis, en als men het einde verwacht, wordt de *soera Jasin* geciteerd, die speciaal voor dit doel in gebruik is. In het allerlaatste stadium gaat vaak een oude santri *dikir'en*, terwijl men aandachtig kijkt en luistert of de dood reeds ingetreden is. Is dit het geval, dat meldt men de aanwezige verwanten dat de zieke *geus salamèt* of *geus toeloelj*, dat hij tot het heil is gekomen of reeds verder gegaan is.

Men mag wel zeggen, dat er aan het lijk zeer veel zorg wordt besteed, overtuigd als men blijkbaar is van het groote belang, dat in een goeden staat en behandeling hiervan gelegen is. Hier ligt dan ook de grond van het verzet tegen de miltpunctie bij verdachte sterfgevallen; lichaam en ziel worden niet scherp onderscheiden en waar het zaak is dat de doode zoo gaaf en rein mogelijk de andere wereld binnengaat, kan men niet toestaan dat het lijk op de een of andere wijze wordt geschonden.

Bij de normale behandeling sluit men eerst den mond met een doek, die onder de kin door boven op het hoofd wordt vastgeknoopt. Daarna legt men het lijk op een mat of een bank, gestrekt naar het Oosten en vouwt men de handen over de borst, de linkerhand boven, waarna men het met een witte doek bedekt; ter hoogte van den buik legt men iets zwaars, vaak een koeranexemplaar, en aan het hoofdeinde brandt men *měnjān* of *sětanggi*. Verwanten en vrienden komen nu weldra op bezoek en toonen, door stoffelijke blijken, hun deelneming

of ook wel door een werkzaam aandeel te nemen in de vele werkzaamheden die gedaan moeten worden. Het graf wordt gegraven, de baar, de grafplanken en grafteekens wordt vervaardigd, terwijl de vrouwen eten koken, het benodigde katoen in orde brengen, sandelhout fijnschrappen en bloemslingers maken. De mannen pakken geldstukjes in galinggẽmbladen of in papier, die thuis na de *salat* en op de begraafplaats worden uitgedeeld. Zij zetten de benodigde soorten water klaar, splijten de pisangstammen waarop het lijk gewasschen wordt en vervaardigen de *misri*, waarmede de nagels en tanden gereinigd zullen worden, daar het in de eerste plaats om de reinheid van het stoffelijk overschot gaat. Onderwijl spreekt men over de goede eigenschappen van den doode en vooral is men blij als hij op een Donderdagavond of op een Vrijdag gestorven is of in de maand *Poeasa*, want dan ontkomt men aan de ondervraging door de z.g. grafengelen en zijn alle zonden den gestorvene vergeven. Zeer onaangenaam vindt men het echter als iemand op een Zaterdag sterft of wanneer een vrouw haar man of een man veel kinderen achterlaat. In de laatste gevallen zijn er op het graf enkele bijzondere verrichtingen noodig.

Het lijk moet buitenshuis gewasschen worden op een plek, die met doeken omheind wordt, omdat de schaduw van het huis er niet op vallen mag. Meestal verricht de *lẽbe* (de vertegenwoordiger van den panghoeloe in de kampoeng) dit werk, dat zeer zorgvuldig geschiedt, o.a. met water dat met het zuur en de asch van een *sapoe panjaraan* wordt vermengd en ook met zeep. Na deze reiniging vraagt men den *lẽbe* of een eerbiedwaardige oude man een doa over een kruid water uit te spreken, waarmede de doode dan ook nog ritueel gereinigd wordt, omdat nu over hem de *salat* zal worden gedaan. Het lijk wordt hiervoor eerst weer in huis gedragen, waar een mat klaar ligt, waarop vijf banden liggen; daarop liggen weer drie stuks katoen, die reeds vroeger voor dit doel werden bestemd en bewaard. Met welriekende olie is het geurig gemaakt en soms ook wel met djamdjamwater besprenkeld. Daarop ligt weer voor de mannen een in den vorm van een baadje geknipt stuk goed en een hoofddekseel, terwijl men er voor de vrouwen een korte sarong en een sluier neerlegt, zooals men die bij het *sẽmbahjang* gebruikt. Het lijk wordt hierop met het hoofdeinde naar het Noorden neergelegd en zijn hoofd, handen en voeten met watten bedekt en met fijn sandelhout bestrooid. De drie stukken katoen worden dichtgevouwen en met de vijf banden op onderscheiden hoogte dichtgeknoopt, zoo dat zij gemakkelijk weer loslaten. Hierna wordt het lijk in de baar geplaatst, die in de richting Noord-Zuid,

staat; er over heen is een bamboe stellage gezet, die met een fraai kleed bedekt en met bloemslingers, *silabatara*, versierd wordt. Als ook hierover de salat verricht is, wat een enkele maal wel in de moskee gebeurt, wordt de baar met het voeteneinde naar voren naar buiten gedragen. Laat de gestorvene nog jonge kinderen na, dan moeten zij op het erf drie maal onder de opgeheven baar doorloopen, terwijl deze niet door de deur, maar door de doorbroken wand of door een raam naar buiten wordt gebracht, zoo de doode op een Zaterdag gestorven is. Bij deze gelegenheid worden de hoofddeksels van de dragers weggeroofd.

Waar de stoet passeert wordt een *siwoer* met water uitgestort en brandt men rijststroo. Is de doode een jonge vrouw, dan neemt men ook een jonge klapper, een bladscheede van den pisangboom, enkele huishoudelijke voorwerpen en een mes mee, waarmede de man na de begrafenis deze voorwerpen doormidden hakt, terwijl er een bezwering wordt uitgesproken, opdat de kinderen niet al te zeer naar de moeder zullen verlangen en ziek worden (*kaliwara, sawan bangke*).

Op weg naar de begraafplaats worden er vrome spreuken gereciteerd, terwijl men vaak twee pajoengs boven de baar houdt, waarvan de toppen met een stuk katoen omwonden zijn, dat men na afloop aan de dragers ten geschenke geeft. Ook het katoen van de draagstokken van de baar en van de grafplanken en de graftekens is voor de dragers daarvan bestemd. De mat, waarop het lijk ligt, en het katoen, dat de baar bedekt, is voor den lēbe of voor de moskee. Op de begraafplaats komt men van den Zuidkant, met het hoofdeinde van de baar naar voren gericht, die men bij het graf neerzet en waaruit men vervolgens het lijk neemt. In de kuil staan drie of vier mannen klaar, die het behoedzaam aanvatten, terwijl men ondertusschen het dekkleed van de baar ter beschutting er boven houdt. Ter hoogte van het hoofd wordt dan de *adan*, de oproep tot de salat, en nog een andere godsdienstige formule uitgesproken, waarna het lijk op zijn rechterzijde aan den Westkant van het graf of in een aan dien kant uitgeholde nis wordt neergelegd, met het gelaat tegen de wand gedrukt en ondersteund door een vijftal aardkluiten, opdat het niet weder teruggrollen zal.

De banden, waarmede de stukken katoen bevestigd waren, worden nu losgemaakt en bij het voeteneinde van het lijk gelegd, waarna de grafplanken schuins tegen de Westzijde worden opgezet om het lijk te beschermen; van boven worden zij afgesloten door de bamboe meetlat, waarmede de maat van den doode en van de grafkuil genomen is. Doet men dit niet, dan wordt de doode, naar men zegt, een *ririwa*.

Terwijl dit keer aan het voeteneinde van het graf *mēnjan* gebrand wordt, werpt iemand onder vroom reciet enkele kluiten aarde naar beneden, waarop de kuil dichtgestort wordt en aangestampt, totdat tenslotte de grafteekens er op geplaatst worden. Aan de Westzijde van het graf beginnen hierna eenige oude menschen sandelhout, bloemen en water uit een *kēndi* er over te strooien, waarna de *lēbe* of iemand anders de *tēlēkin* reciteert, of, zoo er een kind gestorven is, slechts een *doa* uitgesproken wordt. Daarbij wordt de doode herinnerd aan wat hij de engelen in het graf antwoorden moet, wien hij te volgen heeft, wien *nabi* te noemen, wien broeder en naar welke windstreek hij zich te richten heeft, terwijl men hem ook nog zegt dat de dood nu eenmaal het onvermijdelijk deel van ieder mensch is.

Na nog meer vroom reciet en na de *doa koeboer*, ontvangen zij die dit in het sterfhuis nog niet kregen, de *salawat*, waarmede de plechtigheid geëindigd is. Thuis gekomen houdt men een *hadjat*, *njoesoer tanah* geheeten; den derden en den zevenden dag herhaalt men dit, maar bovenal geldt die van den veertigsten dag ook hier weer als zeer belangrijk. Bij deze gelegenheid is er een groote *hadjat* en zendt men allen die van hun belangstelling blijk gaven, eetwaren met borden en zoo mogelijk zilveren bekers en andere kostbaarheden. Ook laat men de eerste zeven dagen den Koeran reciteeren, terwijl men bij het sterfbed, waarop een bundel kleeven van den overledene ligt, wierook brandt. Vaak geeft men den eersten tijd een *sīdēkah*, waarbij men de voorwerpen, die den overledene toebehoorden, gebruikt en de spijzen opdient die hij gaarne at. Welgestelde lieden houden ook op den 50sten, den 100sten en den 1000sten dag na het sterven een *hadjat* en ook wel op iederen jaardag er van, maar meestal volstaat men na verloop van tijd met het *ngarēwahkeun*, het geven van een maaltijd ten bate en ter herdenking van de gestorven familieleden in het algemeen, waaronder ook nu de laatste doode zijn plaats gevonden heeft. Na den veertigsten dag gaat men het graf mooi maken, door er b.v. een steenen muurtje omheen op te richten en er bepaalde boomen als de *samodja* te planten, die elders niet wordt aangetroffen, terwijl men op het graf zelf ook wel *salasih* groeien laat, dat men ook alleen daar aanplant.

Sterft iemand in den namiddag, zoodat men hem niet meer voor zonsondergang kan begraven, dan wordt er des nachts onder vroom reciet de wacht bij het lijk gehouden. Men meent dat dit zich plotseling zou oprichten, zoo er een kat overheen sprong. Om te voor-

komen dat men op een dusdanig minder gewenscht moment zal ster-
ven, moet men nimmer zijn haar na den middag wasschen.

Men ziet hoeveel zorg een behoorlijk geleide van den doode vergt,
en hoe in dit geheel weer duidelijk de rites de *séparation*, de *marge*
et d' *aggrégation* te onderscheiden zijn. De scheiding treedt vooral
aan den dag in het vervoer van het lijk, eerst naar buiten om gerei-
nigd te worden en daarna naar de begraafplaats, en o.a. in het stuk-
hakken van de huishoudelijke voorwerpen bij het begraven van een
vrouw. Maar meer is toch ook hier weer de aanpassing aan den
nieuwen staat van het hoogste belang en hiervoor dienen de zorgvul-
dige reiniging, het kleeden in een heilig gewaad, en ook het weder-
zijdsche vragen om vergeving. De begrippen heilig en rein vallen
voor een goed deel samen; het heilige land Arabië heet *tanah soetji*
en één van de meest bekende namen van God is in deze streken *Maha*
Soetji, terwijl het schoonhouden van de graven juist een der voor-
naamste plichten is van de nabestaanden. Ook in beschrijvingen van
het hiernamaals uit andere streken van den Archipel valt altijd weer
de bijzonder reine staat van deze verblijven op, zoodat men hierin
ongetwijfeld een der sterkste kenmerken heeft gezien van het god-
delijke, het volstreckte leven, waaraan de gestorvene nu deel krijgt.
Het is dan ook niet verwonderlijk dat de uitgebreide voorschriften
aangaande de ritueele reinheid van den Islam hier gemakkelijk wer-
den aangenomen.

Meer dan de vernietiging is de dood het heilige leven, dat zich aan
den eindigen mensch allereerst in zijn negatieve gedaante openbaart.
Het graf is daarom een heilige plek, en van verschillende heilige gra-
ven heet het dan ook dat vogels, die er over heen vliegen, dood
neervallen. Over den heiligen bergvorm, die vroeger vooral de graven
van eenigszins belangrijke personen kenmerkte en dien men verkreeg
door van het graf een langwerpige, trapvormige, afgeknotte pyramide
te maken van drie, vijf of soms meer lagen, door telkens kleinere rijen
steen en boven elkaar te stapelen, en die ook in de *tētēnggēr*, de
steen en houten palen, die men ter hoogte van het hoofdeind en van
de knieën van het lijk plaatst, tot uiting komt, spraken wij reeds
eerder; ook het feit dat er voor het graf alleen bepaalde boomen
gebruikt mogen worden, kenmerkt het als iets zeer bijzonders.

Ook het veelvuldig reciteeren van gewijde stof is een aanpassings-
ritus om den doode beter vertrouwd te maken met de heilige sfeer,
die hij ingetreden is. Dadelijk vindt deze aanpassing weer niet plaats,

als zoo vaak is ook hier een marge, een tusschenperiode van veertig dagen, waarin a.h.w. de nieuwe toestand bevestigd moet worden.

Het is niet uitgesloten dat in dezen overgangstijd de periode is terug te vinden die bij zoovele Indonesische volken in acht genomen wordt, waarna het lijk weer opgegraven en van de vleeschresten ontdaan wordt om de beenderen een definitieve begrafenis te geven. Hierna treedt de doode het doodenrijk binnen en worden de menschen op aarde van allerlei verplichtingen jegens hem ontslagen. Zooals ook elders het geval was, moest de Islam deze aan haar wezen zoo vreemde, en door Hindoe-invloed wellicht reeds gewijzigde gebruiken, wel doen verdwijnen ¹⁾.

In dezen tusschentijd steunt men den doode voortdurend door vrome oefening en door hadjat's, waardoor de band tevens behouden blijft, totdat hij tenslotte in de groote doodenfamilie opgaat, die op haar wijze ook aan het leven der stervelingen deelneemt, door hen te steunen en te raden in zorg en nood.

Literatuur:

K. Th. Preusz: *Tod und Unsterblichkeit im Glauben der Naturvölker.*

Ernst Arbman: *Untersuchungen zur Primitiven Seelenvorstellung mit besonderer Rücksicht auf Indien* (Le Monde Oriental, Vol. XX, XXI. 1926, 1927).

Ankermann: *Die Religion der Naturvölker*, in: Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, 4. Aufl. 1924.

---

¹⁾ Men zie het zeer belangrijke artikel van R. Hertz in: *Année Sociologique* X (1907): *Les Représentations collectives de la mort.*

GODSDIENST I.

Een gebeurtenis, die in het leven der Soendaneezen evenveel, zoo niet meer beteekent dan een der tot nu toe behandelde plechtigheden, is de besnijdenis. Men zou desnoods ongetrouwd kunnen blijven, maar het is ondenkbaar dat men, hoe arm ook, zich niet zou laten besnijden. Over de algemeene beteekenis van dit gebruik kunnen wij hier slechts terloops spreken; wij zullen ook deze plechtigheid in het kader der overgangsriten beschouwen.

Het spreekt wel van zelf, dat die overgang in verschillende tijden op onderscheiden wijze is op te vatten, al naar gelang van het cultuur-stadium waarin het betrokken volk verkeert. En zoo mogen wij wel gissen dat voor den tijd van den Islam en voor den Hindoe-invloed dit gebruik ten doel had den overgang van den staat van jongeling tot dien van man, strijder en volwaardig lid van den stam mogelijk te maken. Dit beteekende dus mede een inwijding in het geestelijk bezit van dien stam, in de mythen, verbodsbepalingen, en al de andere voorschriften en wetten, waarop het gemeenschapsleven berust, evenzeer als een deel krijgen aan de daarop gebaseerde voorrechten en verplichtingen. Door de besnijdenis werd men als het ware van jongeling tot man gemaakt, men verkreeg nu het teeken van de mannelijkheid en gold verder als volwaardig. Naar wij zagen werden zulke teekenen ook bij andere gelegenheden aangebracht; immers bij de intrede in het leven werd er al spoedig een gedeelte van het hoofdhaar afgeschoren, waardoor men te kennen wilde geven dat het kind definitief dit leven binnengetreden was. En daarnaast bestaan andere dergelijke methodes, zooals het doorboren der ooren, het uitslaan of vijlen der tanden, het tatoueren en zoo meer. Het is niet uitgesloten dat zulke verminkingen feitelijk offers waren van het lichaam, dat immers tot een nieuwen staat herboren worden en daarom eerst sterven moest, maar er zijn hiernaast ook andere verklaringen voor deze ons vreemde handelwijzen voorgesteld, waarmede wij ons nu niet kunnen bezighouden.

Het is echter duidelijk dat een dergelijke initiatie aan een bepaalden leeftijd gebonden is, omdat de jonge man daarvoor aan zekere lichamelijke en geestelijke eischen moet voldoen. En hoewel hierin nog al

wat verschillen onder de volken bestaan, is de puberteit, de leeftijd dus tusschen twaalf en achttien jaar, de meest gewone periode waarin de besnijdenis plaats pleegt te vinden en die ook inderdaad de overgangsleeftijd is.

Wij mogen wel aannemen dat tot voor een of twee geslachten de beteekenis der besnijdenis voor de Soendaneezen in het algemeen de zoo juist geschetste was, met dien verstande dat de laatste eeuwen onder het geestelijk bezit vooral de Islam te verstaan valt. Door de in de laatste tientallen jaren optredende differentieering van het leven en ook door een betere kennis van de voorschriften van den Islam, die de besnijdenis reeds zeer jong verplicht of verdienstelijk acht, zijn hier evenwel verschuivingen opgetreden, zoodat de leeftijd waarop men de kinderen besnijdt steeds lager wordt en men nu meestal reeds tusschen de zes en de tien jaar hen aan deze operatie onderwerpt. Zoo ver gaat dit dat men het letterlijk als een operatie beschouwt, die door een dokter soms in een ziekenhuis verricht wordt, waarna men thuis met een maaltijd en een feestje volstaat; de besnijdenis wordt dan vooral als een tot heil der menschheid door den Profeet ingestelde hygiënische maatregel gezien. Maar meestal heeft deze ritus toch nog wel een dieper klank behouden, en de gewone opvatting is deze dat men door de besnijdenis in de groote Moslimsche gemeenschap wordt opgenomen en daarvan het teeken ontvangt, wat uit den aard der zaak niet zoo zeer aan een bepaalden leeftijd gebonden behoeft te zijn. In het Javaansch heet besnijden dan ook *ngislamaké* evenals in enkele streken van den Preanger men van: *ngislamkeun* spreekt, maar meestal zegt men: *njoenatan*, de soenat, de overlevering volgen en in het lëmës: *njēpitan*, afknellen, of *ngaběrsihan*, reinigen of heiligen, dus: in den godsdienst opnemen.

Hoewel in den Islam de besnijdenis niet strikt verplicht is, beschouwt men die hier, zooals ook in vele andere Mohammedaansche streken, wel als een der allervoornaamste plichten, wat wel hieruit te verklaren zal zijn dat de Islam de besnijdenis hier aantrof en die dus eenvoudig had over te nemen. Of dat ook zoo was met de besnijdenis van meisjes is de vraag; in ieder geval behandelt men deze steeds in stilte of voltrekt die tijdens de besnijdenis van een jongen in het verborgene. Het feit dat vrouwen de wond van den jongen niet mogen zien, wijst er ook op dat het hier vooral de mannen betreft. Tegenwoordig worden de meisjes meestal dadelijk bij de geboorte door de paradji „besneden”; zoo niet, dan gebeurt het meestal later ook niet meer.

De besnijdenis mag dus nog altijd een overgangsritus heeten tot het volwaardige leven; als men besneden is mag men dingen doen die voordien uitgesloten waren: een kip slachten, in het huwelijk treden en zoo meer. Hoe nu deze belangrijke overgang in zijn werk gaat en hoe ook hier de ritën van scheiding, tusschenperiode en aanpassing vooral, aan te wijzen zijn, zullen wij thans in het kort nagaan.

Bij voorkeur kiest men hiervoor een door berekeningen natuurlijk uitgezochten dag na den oogst, omdat men dan de gelegenheid en de middelen heeft om dit feest met den vereischten luister te vieren. Eenige dagen van te voren beginnen de feestelijkheden, nadat in de feestloods met doeken of met ander materiaal een vertrek is afgesloten, waar de knaap zich de laatste dagen ophoudt en den nacht doorbrengt. Met groen en vlaggen wordt dit versierd en er voor wordt een tafel met lekkernijen gezet, waarvan de jongen of de jongens, die besneden zullen worden, naar hartelust mogen genieten. In het algemeen worden zij met onderscheiding behandeld en wordt hun veel vrijheid gelaten. Als steeds is deze feestloods aan het huis aangebouwd en is er bij het bouwen de noodige omzichtigheid betracht, zijn overal de vereischte *radjah's*, bezweringsformules, uitgesproken en is er een *hadjat* van witte en roode pap gehouden. Soms wordt er één jongen besneden, maar meestal wel meerdere, waarbij men echter in vele families vermijdt er drie tegelijk te besnijden, daar dit als *boejoet* geldt (*pamali noengkoe*). Men kan dit aantal echter gemakkelijk vergrooten door er een arme jongen of een wees bij te nemen, wiens familie niet in staat is de kosten zelf te dragen en die dus heel blij is als zoo'n kind als *batoer* van meer gegoede kinderen, *loeloegoe* (hoofdpersoon), aan deze plechtigheid kan deelnemen. Ook bij desafeesten, als bij de inwijding van een nieuwe pasar, worden dergelijke kinderen wel eens besneden, wat er dus op wijst dat het hier in de eerste plaats ook weer om een in sociaal opzicht belangrijke handeling gaat. Gelukt ook dit echter niet en wil een jongen den spot om zijn nog onbesneden zijn niet langer dragen, dan gaat hij alleen met den noodzakelijk geachten haan, die geslacht wordt, naar een *paradji*, die hem dan gratis besnijdt, waarna de familie volstaan kan met een zeer eenvoudige *hadjat*, waarbij een *toempëng* genuttigd wordt.

In een normaal geval echter gaat dit feest met veel drukte gepaard; allerlei vermakelijkheden: optochten, muziekuitvoeringen, etc. worden er georganiseerd, waarbij de jongen als hoofdpersoon een rol speelt. Voor alles echter moet hij een bezoek brengen aan de graven der voorouders om hen met dit belangrijk gebeuren in kennis te stellen

en hun zegen te vragen (*něda bėrkah*); bloemen worden er naar het graf gebracht, wierook wordt er gebrand en met eerbied nadert de knaap deze heilige plekken, evenals dit op andere belangrijke dagen het geval is. Laat men dit na, dan loopt men de kans dat de gestorvene tijdens het feest in een van de naaste familieleden vaart en daardoor opschudding te weeg brengt. Dan moet de *doekoen* te hulp komen om uit te vorschen welke nalatigheid begaan werd en op welke wijze deze weer verzoend kan worden.

Het schijnt dat vroeger aan de afscheiding van den te besnijden jongen strenger de hand gehouden werd dan tegenwoordig; zoo gauw de *papadjangan*, het afgeschoten, fraai versierde hokje van de *balandongan* klaar was, meestal vijf of zeven dagen voor de besnijdenis, moest hij daar zijn vast verblijf zoeken en bleef er verder onder toezicht van den *paradji soenat*, terwijl hij tegenwoordig wel niet ver van huis mag gaan, maar alleen den laatsten nacht of hoogstens twee dagen van te voren daar verblijven moet. Ook wordt zijn afscheiding door bijzondere kleeding en het baden met bijzonder water aangegeven. In ieder geval zien wij ook hier weer duidelijk dat de besnijdenis niet zoo maar plaats mag vinden, maar dat er een voorbereiding noodig is wil alles goed gaan.

Nadat onder leiding van den ceremoniemeester, *noe mangkoe karia*, de vele voorbereidende maatregelen getroffen, de uitnodigingen verzonden, de lekkernijen toebereid en de gemakkelikheden georganiseerd zijn, en nadat ook het lichaam van den knaap met geel smeersel (*loeloer*) is ingesmeerd en hij op zijn mooist is gekleed, wordt er als sein dat het feest beginnen zal zoo veel mogelijk lawaai gemaakt. Men slaat op de rijstblokken, schiet vuurwapenen af en bespeelt de *gamėlan* om de belangstelling van de menschen en ook van de bovennatuurlijke wezens te trekken. De naaste familieleden houden nu een kleine *hadjat*, waarin de gunst van de *loeloehoer*, de voorouders en van de *Dangjang*, de geest van de desa wordt afgesmeekt over de komende gebeurtenis. Onderwijl is het in en om het huis een gezellige drukte, die soms dagen lang aanhouden kan en waarbij de gasten vermaakt en bezig gehouden worden met muziek, *wajang*, *reog* en wat er meer geboden wordt.

De dag, voorafgaande aan dien, waarop de eigenlijke besnijdenis plaats hebben zal, is de grootste feestdag. Nadat de jongen 's morgens netjes aangekleed is, gaat hij vergezeld van den *paradji* en de naaste familieleden, en omstuwde door belangstellenden, naar het rijstblok op het erf, terwijl er ondertusschen weer zooveel mogelijk leven

gemaakt wordt. Terwijl er een pajoeng boven zijn hoofd gehouden wordt, neemt hij den rijststamper in beide handen en stampst daarmee een keer of vijf de gereedliggende padi, welk werk verder door oude vrouwen wordt voortgezet. De zoo gewonnen *bēras* wordt in een koperen kom gedaan en meegenomen naar een badplaats in de buurt, waarheen de jongen thans in een fraai opgetuigden wagen gereden wordt. Daar wordt hij gebaad met dit *bēras*water, waarin ook nog allerlei bloemen gedaan zijn (*siram kēmbang*). Hierop vertrekt men naar een huis in de buurt, waar de jongen met loeloer besmeerd, met een kroon, arm-, hals- en andere ringen versierd en met een *dodot* bekleed wordt, zoodat hij er geheel als een held uit de *wajang* uitziet. In een wagen, die vaak den vorm van een naga of een ander dier heeft, of in een draagstoel wordt hij, omringd door fraai gekleede meisjes (*panggondeng*), naar huis vervoerd. Bij de onderste trede van den trap naar de voorgalerij wacht hem de *toekang njawer*, die rijst en geldstukjes over hem heen werpt, terwijl hij hem toezingt. Onderwijl wordt er een doekje over het gezicht van den jongen gelegd en een pajoeng boven zijn hoofd gehouden.

In dit lied worden de oude Goden en Godinnen aangeroepen, de *Batara* en *Batari*, o.a. *Batara Naga Radja*, de slangenvorst, en de *Pohatji's*, en wordt de reis van den jongeling van voor zijn geboorte tot zijn komst op aarde verhaald, waarop vele heilwenschen vóór dit aardse bestaan volgen ¹⁾. Het is een soort bezwering, waarvan men verwacht dat deze den knaap inderdaad zoo maken zal als hij hier beschreven wordt, terwijl ter bevestiging en versterking van dit alles steeds weer rijst en geld gestrooid wordt tot vreugde vooral van het jeugdige publiek, dat zich haast zooveel mogelijk te bemachtigen.

Vroeger was het veelal gebruikelijk dat hierna de jongen op den grond ging zitten en dat hij in het bijzijn van enkele meer theologisch ontwikkelde personen blijk gaf een stukje uit den Koeran te kunnen reciteeren (*hataman*), terwijl voordien meestal het *goesar tanda*, het vijlen van de tanden plaats vond. Het eerste gebruik beperkt zich thans voornamelijk tot die kringen, die in nauwere relatie staan tot den godsdienst (*kaoem*, *kjaī's* en dgl.), terwijl het laatste nog maar zelden wordt toegepast. Wel is het algemeen gebruikelijk in de sociaal wat hoogerstaande kringen om na het *njawer* het kind een nieuwen naam te geven, gewoonlijk ontleend aan een der voorouders.

¹⁾ Zie voorbeelden van dergelijke liederen in het gecit. artikel van R. T. Hassan Soema Di Pradja en o.a. in de *Volksalmanak Soenda* 1932 en 1934, uitgave Bale Poestaka (Volkslectuur).

In een uitvoerige *biantara* maakt de vader dezen naam bekend, nadat hij eerst een soort biographie van het leven van zijn zoon heeft gegeven. Na de beëindiging hiervan heeft er een groote hadjat plaats, die door een kanonschot soms aangekondigd wordt. De betrokken jongen zelf neemt hieraan niet deel, maar houdt onderwijl in de *papadjangan* verblijf tot den avond, wanneer hij bij de danspartij aanwezig zijn moet, die hij zelf opent en waarbij hij de eereplaats inneemt.

Na een korte nachtrust wordt hij 's morgens heel vroeg gewekt; men geeft hem nu of vlak na de besnijdenis *sangraj sangoe* te eten, evenals aan een vrouw na de bevalling, smeert zijn buik in met verwarmende olie, legt op zijn navel een geldstuk en bindt om zijn middel een buikband. Onder muziek en gezang en verlicht door het schijnsel van flambouwen wordt hij naar een vijver of een rivier gebracht, waar een algemeene stoeipartij in het water wordt gehouden. Na dit *ngeueum*, onderdompelen, wordt de jongen stijf van kou naar de plaats gebracht waar de besnijdenis zal plaats vinden; dit is of een *kēbon alas*, een met bamboe omheinde ruimte met veel groen en bloemen en eterijen versierd, een soort loofhut dus, of een met *kasang djinēm* afgeschoten plek, waar binnen een *doelang*, een rijstbak staat; daarop gaat een oom van den jongen of een ander familielid zitten, die hem op schoot neemt, steeds met het gezicht naar het Oosten, waarop de paradij de operatie, tegenwoordig middels circumcisie, voltrekt, terwijl oude mannen er om heen staan. Onderwijl worden er vrome liederen gezongen en wordt er op de *dogdog* geslagen, terwijl allen als het afgeloopen is om het hardst *kasep* roepen, waarbij men dan als *bela*, als deelgenooten van den besnedene, enkele manlijke dieren als rammen en hanen slacht.

Het kind wordt hierna naar huis gedragen, waar zijn moeder hem voor het laatst haar borst laat aanraken. Bij dit tafereel, *noeoes*, regent het geldstukken (*panjētjēp*), die men in een kom opvangt, als geschenk van de aanwezigen voor den jongen. Ook op allerlei andere manieren probeert men het kind aangenaam bezig te houden om het de te verdragen pijn zoo licht mogelijk te maken, terwijl er versnaperingen worden rondgediend (*hadjat*). In den middag gaat hij het overgebleven vuil in gezelschap van andere kinderen op de mestvaalt weggooien, waarmede het feest geëindigd is. In een klein feestje (*wawarian*) na enkele dagen als de wond, die door een apart instrument beschermd wordt, weer bijna genezen is, vindt deze plechtigheid haar definitief einde, al moet de jongen den eersten tijd zich nog voor

allerlei in acht nemen: niet over kippendrek stappen, de plaats waar hij gebed en besneden is niet betreden, enz.

Deze uitvoerige feestviering, die natuurlijk nog maar zelden zoo compleet gehouden wordt, geeft wel den indruk dat het hier in den grond om iets zeer belangrijks gaat, waarbij menschen en bovenmenschenlijke wezens evenzeer betrokken, en waarin nog allerlei zeer oude gebruiken bewaard gebleven zijn. Niet alleen worden de goden en geesten in de liederen en aanroepingen genoemd, maar men plaatst ook op een stil plekje op het erf een of meer bamboestaken met een *antjak*, een mand gevuld met allerlei rauwe groenten en stukken vleesch van de dieren die geslacht zijn, om ook hun deel te geven. Ditzelfde gebeurt bij het huwelijk, waarmede deze plechtigheid meerdere trekken van overeenkomst vertoont, zooals het wegwerpen van het vuil op de *djarian*, het rondrijden verkleed als wajangheld, het krijgen van een nieuwen naam etc., wat niet vreemd is daar beide plechtigheden overgangsriten zijn.

Over de ritën van afscheiding hebben wij al iets opgemerkt; door de afzondering, waarin men den knaap brengt, door het bad dat men hem geeft, door het vuil dat hij wegwerpt, brengt men deze o.a. tot stand, terwijl de heilige sfeer, waarin dit alles gebeurt, duidelijk tot uiting komt in de *papadjangan*, in de *këbon alas*, in het *njawer*, in het *siram këmbang*, in de kleeding, etc. Men voelt dat er hier iets bovenmenschenlijks zich voltrekt, wat alleen in een heilige omgeving verdragen kan worden, en daarom onttrekt men het kind aan de profane wereld en doet men het zoo intens mogelijk aan een heilige sfeer deel hebben, waarin alle overgangen, die levensmysteriën zijn, plaats moeten grijpen, zooals wij dat ook bij de andere ritën zagen. En hoezeer dit alles wellicht tot een profane feestelijkheid is vervlakt, ter eere van de familie en tot vermaak en afleiding van den jongen, geheel heeft het toch zijn karakter niet verloren en vele onderdeelen doen ons nog duidelijk voelen hoe belangrijk de besnijdenis eens was, en zij het dan eenigszins anders, nog altijd in het leven der Soendanezen is.

De besnijdenis is dus thans voornamelijk de inlijving in de groote gemeenschap van den Islam, en daarom is het wel op zijn plaats nu in het kort na te gaan wat deze godsdienst beteekent en inhoudt voor den Soendanees. Want het spreekt van zelf dat het iets anders is Mohammedaan te zijn in het moderne Turkije of in Egypte of in

Afrika dan wel in de Soendalanden, evenzeer als er diepgaande verschillen bestaan tusschen het Christen-zijn van een Spaanschen boer en dat van een modern intellectueel. Deze allen zijn op hun wijze, overeenkomstig hun mentaliteit en hun door de historie gevormd karakter, Mohammedaan of Christen, en slechts wanneer zij zelf op dezen naam geen prijs meer zouden stellen of dien verwerpen, zou de buitenstaander kunnen zeggen dat een bepaalde groep niet meer met recht zoo zou mogen heeten. Maar dat de Soendaneezen voor het overgrootste deel bewust en met nadruk Islamiet willen zijn, is aan geen redelijken twijfel onderhevig, zoodat wij hebben na te gaan welke speciale trekken, overeenkomstig de historische ontwikkeling en den volksaard, de Islam in deze streken vertoont.

Van de geschiedenis van den Islam valt slechts in groote trekken iets mede te deelen, daar bijzonderheden vrijwel ontbreken. Sinds de 13de eeuw is deze godsdienst geleidelijk op een meestal vreedzame wijze Indonesië van uit Voor-Indië en langs Noord-Sumatra binnengedrongen en heeft hij zich vooral door handelaren weten te verspreiden, al wordt juist de val van het bekende W. Javaansche rijk *Padjadjaran* aan de opkomst van den Islam toegeschreven. Dat de Islam eerst zes eeuwen na zijn ontstaan en via Voor-Indië hier kwam, is in zoo verre belangrijk daar hij toen al een heel ontwikkelingsproces achter den rug had en als het ware reeds door een trechter was heengegaan, waardoor hij vele trekken vertoonde, die hem voor de bewoners dezer streken veel minder vreemd deden zijn dan wel het geval zou zijn geweest als hij dadelijk uit Arabië hierheen was gebracht. Toen in later eeuwen door een betere communicatie met Arabië, speciaal met Hadhramaut en de heilige steden, het contact met den meer orthodoxen Islam werd verkregen, kwam er dan ook wel verzet tegen vele niet met den geest van dien orthodoxen Islam strookende gebruiken en opvattingen en dit proces gaat steeds door; van een werkelijk diepgaande hervorming is tot nu toe echter nooit sprake geweest, want daarvoor is de volksgeest te sterk en de mentaliteit te conservatief. Dit wil nu niet zeggen dat het geheele leven der Soendaneezen niet van den Islam doordrongen is; wij zagen dat reeds voldoende in de tot nu toe besproken gebruiken en feesten, waarbij deze godsdienst altijd duidelijk op den voorgrond treedt en wij zullen het steeds weer bij allerlei levensverrichtingen kunnen opmerken. Wel mag men met recht beweren dat hij in een zeker kader en in een sfeer werd opgenomen, die hem een eigen karakter deed krijgen, dat in sommige

opzichten ver afstaat van dat van den orthodoxen Islam, natuurlijk zonder dat men zich hiervan meestal bewust kon zijn.

Wel zijn er instellingen en gebruiken zonder veel kenmerkend onderscheid overgenomen, vooral op enkele terreinen van de wet, die naar bekend is in den Islam een zeer voorname plaats inneemt. Ook hier doet de adat zich gelden, maar in verschillende opzichten is het toch eenvoudiger bepaalde voorschriften, b.v. bij de huwelijks-voltrekking of bij de erfenisverdeeling, in acht te nemen dan zuiver religieuze opvattingen en denkbeelden te aanvaarden, die uit een heel andere wereld en mentaliteit stammend, vaak onbegrijpelijk moeten zijn voor een volk dat onder zoo verschillende omstandigheden en in een zoo geheel andere cultuur leeft. En ook op Java zelf is reeds onderling verschil merkbaar. Want waar de Javaan uit Midden-Java, door den invloed van de hoven vooral, veel sterker gehindoëiseerd was dan de meer aan zich zelf overgelaten, en in kleinere verbanden levende Soendanees, daar is het niet te verwonderen dat die Soendanees meer open kon staan voor de verkondiging van den Islam; minder bezwaard door een oude cultuur, kon hij zich gemakkelijker aan de nieuwe en machtige leer overgeven en die zonder veel innerlijk voorbehoud, op zijn wijze, accepteren. In hoeverre nu de Islam via de Javanen tot de Soendaneezen kwam is moeilijk uit te maken, en dit is voor een inzicht in de huidige situatie in de Soendalanden wellicht ook zoo belangrijk niet, daar de cultureele invloed van de Javanen op de Soendaneezen in het algemeen steeds aanzienlijk is geweest en deze op dit terrein wel niet speciaal onderzocht behoeft te worden om een globaal beeld van de situatie te verkrijgen. Daar zoowel in Bantam als in Cheribon centra van den Islam waren gelegen, zal men zich later voornamelijk van hieruit de Islamiseering moeten denken, vooral in verband met de wereldlijke heerschappij van deze en andere rijkjes telkens weer over gedeelten van West-Java.

Wil men in enkele lijnen de beteekenis schetsen van dezen godsdienst, dan doet men wellicht het best de hoofdzaken en de hoofdplichten in het kort te bespreken, zooals die hier begrepen plegen te worden, omdat zodoende van zelf blijkt op welke wijze de eigen aard en mentaliteit der bevolking zich hebben geuit. Wij zullen daarom, naar de indeeling van den Islam zelf, allereerst de „zuilen” er van bezien om daarna de voornaamste wettelijke verplichtingen na te gaan en tenslotte met een algemeene beschouwing te eindigen.

De voornaamste verplichtingen, waaraan de geloovige zich te houden heeft, zijn de volgende. Allereerst het uitspreken van de geloofs-

belijdenis, *sahadat*, waardoor men Moslim wordt, en die wij zoowel bij de geboorte als bij het huwelijk en de begrafenis reeds ontmoetten. Deze houdt in dat er geen God is dan Allah en dat Mohammed zijn gezant is. Wie dit met overtuiging uitspreekt en, hoewel dit eigenlijk, zooals wij zagen, geen noodzaak is, zich laat besnijden, is Mohammedaan.

Hoe is echter het geloof aan den eenigen God te rijmen met de opvatting, die de doorsnee Soendanees niet minder overtuigd bezit, dat er allerlei goddelijke machten zijn die den mensch evenzeer zegenen als schaden kunnen en die hij vaak naast Allah om hulp en bescherming aanroept? Nu kent ook de Islam wel allerlei bovenmenschenlijke wezens als engelen, djinn's en derg., die in een bepaald verband tot het Opperwezen staan, maar die verhouding is toch wel heel anders dan hier het geval is. De indruk, dien men in den Javaanschen Islam in het algemeen van de plaats en de beteekenis van Allah ontvangt, is dat deze zeer verschilt van die, welke hij in den orthodoxen Islam heeft, waar hij vooral de majesteitelijke en ondoorgrondelijke Wil is, die zich naar een woord van Otto, als een zeer levende, „numineuze, ja bijna daemonische” realiteit openbaart. Dit behoeft ons niet te verwonderen als wij bedenken hoe zeer de structuur en de sfeer van deze beide werelden verschillen, hoezeer een Semietische, dualistische Godsvoorstelling in wezen van een Indonesische afwijkt. In plaats van dus naar zij het ook zwakke punten van overeenkomst te zoeken, doet men beter Allah een volkomen eigen plaats te geven die met deze omgeving in overeenstemming is.

Daarom zijn wij geneigd hier in Allah een figuur te zien, die geheel in de sfeer der z.g. Hoogste Wezens past, die juist de laatste tientallen jaren door het onderzoek van Schmidt, Söderblom, Preusz e.a. zoo bekend zijn geworden en die ongetwijfeld ook in Indonesië voorkomen. Het zijn machtige, alwetende wezens, op wie als het ware de wereldorde, de zedelijke en de natuurlijke in één, teruggaat, en die ook vaak gezanten zenden naar de menschen, middelaars en cultuurheroën, om voedsel, riten, onderwijs etc. op aarde te brengen; zelf echter blijven zij steeds ietwat vage figuren, die slechts zelden in het dagelijksch leven worden aangeroepen en aan wie evenmin wordt geofferd, omdat daarvoor vele andere machten bestaan.

Ook op Java moeten deze Hoogste Wezens bekend zijn geweest, al zullen zij door den Hindoe-invloed vaak onherkenbaar zijn geworden. Maar in een figuur als *Dewa Wĕnang*, die b.v. in de Soendasche rijst-mythe een niet zeer actieve, maar toch wel beslissende rol speelt,

is deze Hoogste Godheid nog wel te herkennen, en juist dezen naam draagt ook Allah hier in den vorm: *Jang Mahakawasa*. Ook namen als *Maha Soetji* (de Hoogheilige), *Jang Manon* (de Alziende), *Jang Agoeng* (de Groote) en *Jang Esa* (de Eenige) zijn typisch voor dit soort Goden. En al zijn dan van Allah de twintig eigenschappen ook vrij algemeen bekend, tenslotte wordt hij hierdoor niet levenswerkelijker en onmiddellijker, maar blijft hij de alleswetende macht, verheven, oneindig en met geen ander te vergelijken, met één woord: de Hoogste God, de Urheber. In Hem is als *takdir* de orde van het menschenlijke en het eeuwige leven geïncorporeerd. Hij is de schepper en de groote rechter, maar Hij blijft voor de groote massa toch veelal op den achtergrond en heeft zeker hier niet die geweldige beteekenis, die hem in den Islam in wijderen zin toekomt. Hoeveel hier ook nog te onderzoeken is, wij moeten wel als waarschijnlijk aannemen dat niet een zekere onverschilligheid of een geleidelijke vervlakking de oorzaak is van dit diepgaande verschil, maar dat een van oudsher bekende voorstelling van een Hoogste Wezen noodzakelijkerwijs de Mohammedaansche godsvoorstelling, die hier natuurlijk ook al niet meer in gaven vorm werd gebracht, wezenlijk beïnvloed en gewijzigd heeft.

Veel menschenlijker en nabijer is oogenschijnlijk wel de God, zooals die in de mystiek wordt geschouwd en gevonden, maar in wezen staat deze even ver of verder nog af van den Heiligen Wil, daar juist voor dien mystieken God de dagelijksche realiteit van geen waarde is en de mensch tegenover Hem niet als persoon wil staan, maar zich zelf wil verliezen en den afstand, die hem van het Goddelijke scheidt, overbruggen. Ook dit mystieke godsbeeld is, zooals later uitvoeriger zal worden besproken, zeer oud en ook deze God zal blijken een God van de verte te zijn, die slechts in de ecstase en in de zelfvergetelheid gevonden en gegrepen kan worden.

Wat het geloof in *Mohammed* betreft, ongetwijfeld zal zoowel de magische als de ecstatische kant van zijn karakter de aanname van zijn persoon als hoogste middelaar, welke voorstelling hier niet onbekend was, in de hand gewerkt hebben, evenals de mystieke trekken die hij, zij het in veel zwakkere mate, vertoont, daar de volksziel zich zelf in dit alles het diepst terugvindt. Want welke buitengewone daden worden er van hem niet verteld, hoe heeft hij b.v. niet den sterken Soendaschen held *Kean Santang* beschaamd, en dit vooral op het gebied van den oorlog, waarvoor in deze streken, getuige b.v. de wajang, steeds een groote belangstelling bestond. En verder blijkt zijn ecstatische aanleg b.v. ook uit zijn voortdurende omgang met

Djabrail, die hem de Koeran openbaarde, en uit het verhaal van zijn hemelreis, een oud Indisch motief ook, dat hier ongetwijfeld velen diep moest treffen. In allerlei van Perzische en Indische invloeden sterk doortrokken verhalen, zooals de *Menakcyclus* en de *Anbija*, werd zijn macht en die zijner omgeving en zijner voorgangers uitvoerig geschilderd en verheerlijkt, en dit alles bewerkte dat deze profeet uit het vreemde land, dat als zoodanig een eigen cachet had, hier een zeer bijzonderen indruk kon maken. Immers hij zou niet aanvaard zijn, indien hij niet bij wijze van openbaring tot de menschen gekomen was, omdat alleen zoo een godsdienst kans heeft geaccepteerd te worden. Natuurlijk valt ook dit moeilijk te bewijzen, al is het godsdienstpsychologisch wel aannemelijk te maken, maar uit den eerbied dien de Wali's, de brengers van den Islam, en hun graven, nog steeds genieten als met bovennatuurlijk macht begaafde wezens, valt dit toch wel af te leiden. Ook deze zijn bijzonder machtige wezens, a.h.w. cultuurheroën, die met name op het gebied der mystiek blijk hebben gegeven van wel in een zeer nauwe relatie te staan tot God. Welke bewegingen en stroomingen in al deze talrijke godsdienstig getinte verhalen hun neerslag hebben gevonden, welke invloeden hier hebben gewerkt en welke wonderlijk gedaanteverwisselingen van figuren en overtuigingen zich al hebben voltrokken, kunnen wij thans niet verder nagaan. Het zij genoeg er op te wijzen dat alleen door een zekere affiniteit en als een openbaring de Islam hier toegang kon vinden, waarnaast ook sociale en economische oorzaken na te speuren zouden zijn, die eveneens van belang moeten zijn geweest.

Hebben wij de geloofsbelijdenis wegens het belang der zaak wat uitvoeriger besproken, de andere „zuilen” kunnen korter worden behandeld. De tweede is de *salat*, de *sěmbahjang*, de ritueele godsdienst oefening, die vijf maal daags op vaste tijden verricht moet worden en verder bij bijzondere gelegenheden. In het algemeen zal een dergelijk eerbetoon hier niet onbekend zijn geweest, men denke maar aan de *sěmbah*, die men bij de nadering van een hooggeplaatst persoon pleegt te brengen om zijn eerbied te betuigen. Van deze schijnbaar eenvoudige handeling heeft de mystieke bespiegeling zich ook meester gemaakt, maar het is hier niet de plaats al deze speculaties weer te geven. Wij kunnen volstaan met er op te wijzen dat men door dergelijk ritueel in het algemeen een nader contact met de hoogere macht denkt te verkrijgen, zoodat een nauwgezette vervulling van dit voorschrift afhangen zal van de omstandigheden en de gezindheid waarin een persoon verkeert. Dat men in het algemeen deze plicht niet al

te stipt nakomt, bewijst echter allermint dat men er geen waarde aan zou hechten of dat men den Islam in zijn geheel minder ernstig zou opvatten. Dagelijksche godsdienstige eerbetuigingen zijn in het Hindoeïsme en ook wel in den volksgodsdienst in Indonesië niet ongewoon, zoodat deze zuil geen groote bezwaren zal hebben ontmoet of als iets zeer bijzonders zal zijn beschouwd. De gemeenschappelijke Vrijdagmiddagsalat, waaraan een korte preek in het Arabisch verbonden wordt, moet in de hoofdmoskee worden gehouden, die overigens in het dagelijksche en persoonlijke leven van den gewonen man niet veel beteekenis heeft, maar die door zijn eigenaardig, bergvormig dak ons dadelijk het oude verleden in de herinnering terugroept, de bergvereering, die wij reeds vroeger bespraken. Hier dus ook geen verloochening van het oude, maar het opnemen van het nieuwe in het oude kader, zooals dit met zooveel het geval is.

En zoo zal ook de vierde zuil, het vasten in de maand Ramadan, *poeasa*, niet als iets vreemds zijn gevoeld, daar dit van ouds met vele andere ascetische praktijken bekend was en beoefend werd, zoowel in het Hindoeïsme als in den volksgodsdienst. Als zoo veel andere dingen werd het meer gesystematiseerd als onderdeel van een grooter geheel en georganiseerd, maar in principe bracht het op zich zelf geen direct nieuws; er bestaat geen reden te vermoeden dat men de motieven, die aan dit Mohammedaansche vasten ten grondslag liggen, anders zag dan die men van oudsher kende: het doel was steeds met het goddelijke leven in nauwer contact te komen of er één mee te worden langs den weg der zelfontlediging en zelfversterking, om zoo de tekortkomingen van een heel jaar weer goed te maken.

Dit zelfde geldt misschien in mindere mate voor de derde zuil, de *djakat*, een vaste belasting voor sociale en godsdienstige doeleinden, maar zeker wel voor de vijfde, de bedevaart naar Mekka, *moenggah hadji*. In de ingewikkelde, in de primitieve maatschappij gegrondveste methode van het wederzijdsche geven van geschenken, dat ook bij geboorte, huwelijk en begrafenis nog plaats grijpt in den vorm van hadjat als anderszins, kan men een zekere milddadigheid en een sociaal gemeenschapsgevoel herkennen dat ook in de verplichting tot de jaarlijksche *djakat* is terug te vinden, die dus ook hier weer min of meer geregeld zou zijn. In de praktijk komt de *djakat* hierop neer dat bij den oogst de *lêbe* rond gaat en van iederen tani wat padi ontvangt, dat onder de armen en de menschen van de *kaem* verdeeld wordt, terwijl een klein gedeelte van den opbrengst in de *kas mēsdjid* komt. Even algemeen gebruikelijk is het om den avond voor de

Lëbaran of in de eerste dagen van de vastenmaand per gezin een *koelak* rijst naar den lëbe te brengen, waarbij ook wel eens wat geld wordt gegeven. Deze *pitrah* wordt op dezelfde wijze besteed als de *djakat*. Een andere vorm van *djakat*, n.l. de feitelijk verplichte afdracht van een bepaald percentage van de andere bezittingen wordt slechts door zeer enkelen opgebracht. Zeer bemiddelde en vrome menschen deelen namelijk na den Vrijdagsdienst in de moskee in de maand *Poeasa* aan de aanwezigen geld uit, wat dan geldt als de *djakat* die men verplicht is te geven van zijn zilver en zijn goud.

Al naar omstandigheden komt men de drie laatstgenoemde verplichtingen na, maar in het algemeen kan men wel zeggen dat de Soendaneezen tegenover andere bewoners van Java hierbij een goed figuur maken en zeker ook niet achterstaan bij vele Mohammedanen elders. Ten aanzien van de bedevaart naar Mekka steken zij echter met de overige Mohammedanen van Indonesië boven de anderen uit, wat er wel op wijst dat de *hadj* voor hen een bijzonder iets is, waaraan zij speciaal een groote waarde hechten. En inderdaad is het bezoeken van heilige plaatsen, waarvan zij bijzondere gevolgen verwachten, hun altijd bekend en geliefd geweest. En juist in dit verband moet de vroeger besproken houding tegenover het andere leven niet worden vergeten, tegenover het heilige leven waaraan vooral de gestorvenen deel hebben, zoodat daarvoor heilige graven en daarmede gelijkstaande bergen bezocht werden; daar toch is het rijk van het onvergankelijke leven, waaruit enkel voor dit zwak en vergankelijk bestaan kracht en voorspoed en leven komen kan. Dit voorstellings- en gevoelscomplex moet ongetwijfeld ook ten grondslag liggen aan de populariteit waarin de *hadj* zich in deze streken verheugt, en ook als men zegt dat men deze bedevaart doet om vergeving van alle zonden en nalatigheden in het leven te verkrijgen, komt dit tenslotte op hetzelfde neer, omdat zonde en zwakheid hier gelijkwaardige begrippen zijn, die alleen overwonnen worden kunnen in de heilige sfeer van het onvergankelijke, overmachtige leven. Het is natuurlijk allerminst noodig dat dit oude godsdienstige voorstellingscomplex nu een nog even levende realiteit als voorheen is en nog minder dat het bewust leeft onder de menschen, daar het dit wel nimmer gedaan heeft, maar steeds als een elementair weten der ziel sterker dan als een bewust geestelijk bezit zijn macht over de menschen uitoefende, om toch nog aan een innerlijk verwant, van buiten ingevoerd gebruik een groote waarde en inhoud te kunnen geven. En dit behoeft ons niet te verbazen als wij bedenken hoe in het heilige land, dat zelf als zoo vele doodenrijken in

het verre Westen ligt, zich zoowel de heilige graven bevinden van de grootste figuren uit den Islam als andere heiligdommen en heuvels en ook de Zemzembron met het levenswater (*tjikahoeripan*), dat wel het meest typische attriboot van het doodenrijk is. Hiertoe moest de Indonesische mensch zich wel gedreven voelen als tot het land, waarheen het heimwee der ziel hem altijd had getrokken om boven het eindige bestaan zich het onvergankelijke leven te verwerven. En ook het feit dat de kleeding (*ihram*), die men tijdens de bedevaart aanneemt, dezelfde witte kleur heeft als het gewaad dat den gestorvene wordt aangetrokken, heeft wellicht deze opvatting nog versterkt. In elk geval is de persoon die deze plicht vervuld heeft in de oogen der massa nog altijd een bijzonder mensch, die dat ook door zijn kleeding te kennen mag geven. En hoezeer de hadj in wezen op één lijn wordt gesteld met den tocht naar het heilige land bij uitstek, moge ook nog blijken uit het feit hoe thans bepaalde grotten, die vroeger de verbinding met de doodenwereld vormden, thans gezegd worden een snelle en veilige weg naar Mekka te zijn.

Samenvattend mogen wij dus wel constateeren dat geen der vijf zuilen op zich zelf den bewoners dezer landen volkomen vreemd moet zijn geweest en tevens dat zij zich allen leenden tot die wijzigingen, waardoor zij zonder bezwaar in het volksgeloof konden worden opgenomen als de hoofdzaken van de nieuwe leer, die zoodoende gemakkelijk ingang vond en diepe wortels in het volksleven kon slaan. Naast de zedingsmethode van den Islam, die de vrouwen met wie de vreemdelingen en later ook de landgenooten-Mohammedanen wilden trouwen, dwong Moslim te worden, en naast de aantrekking die het grootere prestige van de leden van den internationalen Islam uitoefende, zal tenslotte ook de begeerte zich als geheel van de Christelijke overheerschers te onderscheiden als leden van een anderen wereldgodsdienst, in de latere eeuwen velen meer bewust Moslim hebben gemaakt.

Ongetwijfeld zal de Islam ook heel wat uit het volksleven hebben doen verdwijnen, zooals b.v. het vervaardigen van beelden, afbeeldingen, etc. en verder allerlei cultische vormen en voorstellingen, die al te schrill met de nieuwe leer contrasteerden. Dit is echter meer een negatief dan een positief verschijnsel, dat vaker bij de ontmoeting van verschillend geaarde grootheden valt op te merken. De zwakkere partij is dan gemakkelijk geneigd het oude te vergeten, als dit op geen wijze naast het nieuwe kan blijven voortbestaan. Het blijft echter een ingewikkeld en moeilijk probleem in dit zoo belangrijke stuk geschiedenis een eenigszins bevredigend inzicht te krijgen, vooral

daar er van den eigenlijken overgangstijd, die een tijd van groote verwarring was, nog te weinig bekend is.

Zooals men zag omvatten deze zuilen zoowel deelen uit de geloofsleer als ook wettelijke bepalingen. Over deze beide belangrijke onderdeelen van het stelsel van den Islam zullen wij in dit verband niet uitvoerig spreken, daar er onder het volk zelf slechts vage noties over bestaan, evenals trouwens over de reeds behandelde zuilen zelf. Als men maar besneden is, eenige kennis heeft van de geloofsbelijdenis en wat daar bij behoort, het eten van varkensvleesch vermijdt even als het drinken van wijn en verder aan de in zwang zijnde, door den Islam sterk beïnvloede, gebruiken bij de begrafenis etc. zich naar vermogen houdt, is men Moslim genoeg en laat men verdere kennis van wet of dogmatiek met een gerust geweten over aan die kleine categorie personen, die zich daartoe bijzonder geroepen voelen en die daartoe een eigen opleiding hebben gehad. Het hangt dan van de omgeving waarin men leeft, van den eigen voorkeur en de omstandigheden af in hoeverre men het verrichten van de salat en de andere plichten nakomt, die wel voorgeschreven staan, maar die daarom nog niet altijd nagekomen worden, evenmin als dat met de voorschriften door andere Godsdiensten gegeven, het geval is. Daarbij komt dat het met de kennis van den godsdienst in het algemeen zeer matig is gesteld, doordat het onderricht zich voornamelijk beperkt, en dan nog lang niet voor allen, tot het leeren reciteeren van enkele gedeelten van den Koeran in het Arabisch, zoodat van den inhoud niets begrepen wordt. Als hierbij dan ook nog onderricht in het behoorlijk uitvoeren van de salat wordt gegeven, is het al mooi, zoodat het wel van zelf spreekt dat er een diepe kloof gaapt tusschen den theoretischen en den practischen Islam, niet alleen in Indië, maar overal, wat ook al weer voor iederen grooten godsdienst geldt.

Slechts zij die uit een diepere belangstelling of uit traditie een *pasantren* bezoeken, kunnen meer van den theoretischen Islam gaan verstaan en ingeleid worden in de hoofdzaken van de wet, de geloofsleer en de mystiek. Deze *pasantrens* zijn eenvoudige scholen op het platteland verspreid, waar in even eenvoudige internaten de leerlingen wonen en daar vaak in hun eigen onderhoud voorzien. Het is wel waarschijnlijk dat ook in den Hindoetijd al dergelijke instellingen op Java werden gevonden, waar de leerlingen in de levensgeheimen volgens de bestaande systemen werden ingeleid. Men mag wel aannemen dat het tot de goede opvoeding en tot de inwijding in het leven behoorde dat een jongen een tijd lang een dergelijke school bezocht,

en het is al weer de moderne tijd, die een zoo absoluut andere opvatting van onderwijs en levenswijsheid brengt, die hier ingrijpende wijzigingen veroorzaakt, al is de invloed van de pasantrens onder de Soendaneezen ook nu nog in het geheel niet weg te cijferen.

De geloofsleer (*roekoen iman*) omvat, behalve het geloof aan Allah en zijn Gezant ook dat aan de Engelen (*malaikat*), aan den *Koeran*, als het geopenbaarde, eeuwige boek, aan de voorbeschikking (*papasten*) en aan den dag der Opstanding (*poë kiamat*). Misschien is het laatste, zooals wij bij de begrafenis al zagen, wel het meest vreemde element, daar het als al het toekomstige abstract is, terwijl heilige boeken wel van ouds bekend waren en de vreemde taal, waarin de *Koeran* geopenbaard werd, bovendien voor den eenvoudigen man een duidelijk bewijs voor zijn heilig karakter is, daar het onbekende als zoodanig, evenals al het verre en vreemde, aan het heilige zeer verwant is. Het Boek, de *Koeran*, is dan ook hier wel het Sjabboeth van den Mohammedaan, ondanks of dank zij zijn onverstaanbaarheid.

Naast deze punten van de geloofsleer wordt er in de pasantrens aan ver gevorderden ook nog aan de hand van de traditioneele Arabische werken uitleg van en commentaar op de *Koeran* gedoceerd (*tapsir*), waarvoor uit den aard der zaak een niet gemakkelijk te verwerven kennis van het Arabisch onontbeerlijk is.

Meer nadruk valt meestal op het onderwijs in de plichtenleer (*pakih*), wel de meest uitgebreide afdeeling van de Mohammedaansche theologie, in een ontwikkeling van enkele eeuwen tot stand gekomen, en, in theorie althans, bindend verklaard voor de geheele Moh. gemeenschap. Deze plichtenleer stelt zich niet minder ten doel dan het geheele openbare en private leven der geloovigen te regelen krachtens goddelijk gezag en de meest verscheiden gebieden vallen hier dan ook onder: reiniging, oorlogvoering, handel, staatkundig bestuur, erfenissen naast andere meer direct op den godsdienst betrekking hebbende bepalingen, etc. etc. Het spreekt wel van zelf dat deze wetenschap al spoedig voor groote gebieden alle contact met de werkelijkheid verliezen moest en dat men in deze landen eigenlijk alleen aan de naleving van enkele, vooral op het familieleven betrekking hebbende, onderdeelen ten naaste bij de hand hield.

En zoo zijn het vooral reinigingsvoorschriften en andere voornamelijk op het particuliere leven betrekking hebbende bepalingen, zooals op het huwelijk, de erfenisverdeeling, de scheiding etc., die hier toegepast worden, al maken ook de vele andere onderdeelen der wet

een niet minder belangrijk deel van het onderricht in de pasantrens uit. Het hoofd van een dergelijke school heet *kjai* of vaker *adjëgan*; meestal is dit iemand die zelf een lange godsdienstige studie aan verschillende pasantrens of te Mekka achter den rug heeft en wegens zijn vromen aard bekend staat.

Voor een goede uitvoering van en het toezicht op de godsdienstige bepalingen in de maatschappij dient het moskeepersoneel, in zijn geheel de *kaoem* geheeten, waarvan in de hoofdplaats van elk regentschap de *panghoeloe* het hoofd is, die tevens ambtshalve lid is van den landraad en als zoodanig door het gouvernement benoemd wordt. In de districtshoofdplaatsen wordt hij door den *naib* vertegenwoordigd, die ook huwelijken sluit en ontbindt, terwijl in de desa de door haar zelf gekozen *lëbe* of *amil* de man is, die o.a. de *djakat* int, de bemiddelaar is tusschen het volk en de moskeebeambten, en de andere met den godsdienst samenhangende verrichtingen bij de begrafenis en dgl. vervult. Tot de *kaoem* behooren verder behalve de *panghoeloe* en zijn *kalipah*, zijn plaatsvervanger, o.a. de *djoeroetoelis djakat*, een soort secretaris, de *imam's*, de voorgangers bij de gemeenschappelijke *sëmbahjang's*, meerdere *modin's*, menschen die de dagelijksche oproepen tot de salat doen, die door slagen op de *bëdoeg* worden voorafgegaan, *chatib's*, die de Vrijdagspreek houden, en *mërëbot's*, die de moskee schoonmaken. Voornamelijk uit deze personen wordt ook de z.g. *Raad Agama* samengesteld, wier taak zich vooral in de praktijk tot het regelen van scheidings- en erfeniskwesties bepaalt, bij welke laatste zij een bepaald percentage van de waarde ontvangen. Naast deze inkomsten vloeien ook de gelden van de huwelijksvolstrekking en scheiding in de moskeekas, waaruit de verschillende bezoldigingen en het onderhoud der moskee betaald worden. Ook beheeren zij de verschillende vrome stichtingen (*wakap*), eens ten behoeve van godsdienstige belangen ingesteld.

Zuiver geestelijk werk in onzen zin hebben al deze personen dus allermint te doen, daar dit aan ieder Mohammedaan persoonlijk naar eigen verkiezing en voorkeur overgelaten wordt; hun hoofdplicht is de zorg voor het nakomen van die weinige bepalingen uit de wet die zich hebben kunnen handhaven, en van de groote massa onderscheiden zij zich als groep wellicht het meest doordat men onder hen geen *gamëlan* of *wajang* aantreffen zal.

Naast deze leer voor het uiterlijke leven wordt in de pasantren ook nog de mystiek, *tasawoef*, de leer van het innerlijke onderwezen, die veel dieper weerklinkt in de volksziel vindt en die dan ook niet alleen

als voorwerp van studie geldt voor slechts enkelen en grootendeels als zuivere theorie. Immers ook in de *tarekat*, de mystieke genootschappen, waarvan de *Naksibandija* en de *Kadarija* wel de voornaamste in West-Java zijn, genieten tallozen dit onderricht, dat blijkbaar aan zeer diep gewortelde behoeften voldoet, tot ergernis vaak van de orthodoxe vromen, voor wie de mystiek wel geen verboden zaak is, maar toch wel iets dat aan zekere voorwaarden gebonden is, waaraan in de praktijk hier meestal in het geheel niet voldaan wordt.

Het onderricht in de mystiek moeten wij ons vooral niet te modern of te beperkt denken, want het is in hoofdzaak te definieeren als een oefening in allerlei vorm van vroom reciet en als de inwijding in allerlei geheimleer, die wij voornamelijk onder de psychologie en de cosmologie zouden onderbrengen. Men leert er o.a. de namen der verschillende hellen en hemels kennen, zonder daaraan nu zeer concrete voorstellingen te verbinden, al zijn deze namen, naar hun gevoelskant gezien, op zich zelf vaak heilige realiteit genoeg. Evenzoo de namen van de verschillende innerlijke organen, waarin verschillende functies der ziel zijn gelocaliseerd; zoo zijn er zeven *ati* en *roh*, die weer met andere zeventallen in een mystiek verband staan, en verder leert men b.v. de wegen kennen om de *hawa napsoe*, de hartstochten, die de ziel aan de vergankelijke wereld kluisteren, te bedwingen. In het algemeen is het de bedoeling van deze mystieke leeringen den mensch in te leiden in de geografie van de innerlijke en de hogere werelden, in de verborgenheden van mensch en wereld, die als micro- en macrocosmos ten nauwste verwant en op elkaar aangewezen zijn, om hem zodoende het pad te wijzen waarlangs hij zijn bestemming, de eenwording met den of met het Allerhoogste, kan bereiken.

Omdat de mystiek in een volgend hoofdstuk uitvoeriger en in breeder verband behandeld zal worden, kunnen wij thans met deze opmerkingen volstaan. Het is wel zeker dat de Islam in deze streken hoegenaamd geen gehoor zou hebben gevonden als er ook hier geen innerlijke verwantschap had bestaan en als hij zich niet in dit mystieke leven had laten opnemen, dat aan alles een zoo eigen kleur en scha-keering weet te geven, van welk proces de Javaansche Islam het resultaat is.

Hebben wij zoo in vogelvlucht een overzicht over de hoofdzaken van den Islam verkregen waarvan de aard echter in de verschillende regentschappen der Soendalanden tamelijk veel verschilt, thans rest ons

nog om in enkele trekken het belang van dezen godsdienst voor het volksleven der Soedaneezen te schetsen.

Het historisch belangrijke er van voor deze landen is wel het feit dat dit stelsel hier een groote samenbindende kracht ontplooidde, dank zij zijn missionair karakter. Veel meer dan het in zich zelf verbrokkelde en zich voornamelijk tot slechts enkele groepen in de samenleving richtende Hindoeïsme, wist de krachtens zijn wezen universeele en democratische Islam in betrekkelijk korten tijd een geweldige uitbreiding te verkrijgen. Natuurlijk was daarvoor een mate van aanpassing noodig, die een andere godsdienst zich niet gemakkelijk zal en kan getroosten en waardoor de innerlijke zielsgesteldheid der bewoners van deze streken zoo veel minder gewijzigd is dan men zou verwachten. Dit blijkt bovendien wel heel duidelijk uit het feit dat ook de namen van Allah en van vele heilige Moslimsche figuren geheel in de magie en in allerlei magische formules werden opgenomen als gelijkwaardig aan de van ouds bekende, bovennatuurlijke machten.

Hier staat echter tegenover dat het behooren tot dezen godsdienst voor de toekomst zekere mogelijkheden schept, daar dit volk nu niet meer op zich zelf staat, maar onwillekeurig den terugslag zal moeten ondervinden van de bewegingen en stroomingen, die zich voltrekken in dat groote geheel, dat op andere plaatsen een veel meer bewust karakter vertoont en daar in veel nauwer contact staat met de geheele moderne cultuur. De historische beteekenis van de Islamiseering zal dan ook vooral in deze mogelijkheden gezocht moeten worden, die de Islam als zoodanig in zich draagt en die veel sterker dan de Westersche invloeden, die het echte volksleven minder onmiddellijk treffen, het geheele volk in zijn diepste belangen kunnen raken. Hierbij is niet te vergeten dat die Westersche beïnvloeding juist via dien Islam toch weer op de inheemsche mentaliteit zal inwerken, maar dan meer indirect en na confrontatie met den Islam.

Al is dus tot voor kort de volksziel hier in wezen nog weinig gewijzigd door de succesvolle Islamiseering, de invloed ervan op het gansche leven moet toch niet worden onderschat. Men voelt zich Mohammedaan en wil het zijn ook; in den Islam vindt men de normen van het leven gegeven, evenals men aan de groote figuren er uit de namen ontleent, die men zijn kinderen geeft. Zoo zijn Mohammed en zijn volgelingen de ideale gestalten voor vele kringen, zooals elders de helden uit de wajang dit zijn. En zoo zijn de vrouwen uit de omgeving van den Gezant Gods, *Hadidja*, *Fatima* vooral en anderen voor de Soedaneezen die ideale figuren naar wier model zij hun vrouwen

ook gaarne zien leven. Zij zijn schoon, nederig, onderworpen, verstandig, liefdevol en trouw en zij weten zich te schikken in moeilijke levensomstandigheden. En zoo vindt men ook van andere levensidealen de verwerkelijking terug in helden en heiligen, ecstatici en mystici, die de Islam in rijke veelvuldigheid heeft opgeleverd en wier overleveringen in de kringen hunner vereerders bekend en geliefd zijn.

En niet alleen treedt naast oudere elementen telkens de Islam naar voren bij die belangrijke gebeurtenissen in het leven, die wij tot nu toe hebben beschreven, ook op de jaarlijksch terugkeerende feestelijkheden heeft hij sterk zijn merkteeken gedrukt. Sommige feesten uit den Mohammedaanschen feestkalender zijn waarschijnlijk oudbekende plechtigheden, oogstfeesten of dergelijke, die een Mohammedaansch stempel ontvingen, de andere zijn typisch Mohammedaansch, waarin natuurlijk inheemsche oude gebruiken opgenomen werden. Dit hangt uit den aard der zaak af van het feit of er vele vaste feestdagen in de voor-Islamitische periode bekend waren, waarover wij heel weinig weten, en ook van de gehechtheid van de menschen daaraan. In ieder geval draagt de Soendaneesche feestkalender nu een sterk Mohammedaansch cachet in overeenstemming met de gehechtheid van den Soendanees over het algemeen aan den Islam.

De voornaamste feesten zijn de volgende ¹⁾:

In de eerste plaats wel de *Hadjat Moeloed*, het feest ter eere van de geboorte en het sterven van Mohammed, dat op één dag zou hebben plaatsgevonden. Deze geheele maand draagt een gewijd karakter; men meent dat dan de genade en de zegen van Allah neerdalen en dat dit de tijd is waarin ook de magische machten in den mensch het best weer versterkt kunnen worden. Heilige wapens worden in die maand vervaardigd of met djeroeksap gereinigd (*ngokolo*), en magische spreuken geleerd, terwijl het grafbezoek vooral zeer druk is; men blijft daar ook gaarne een nacht over om er hogere openbaringen deelachtig te worden. Het is in het kort een heilige en ontzagwekkende tijd, die mede gewijd wordt door *hadjat's*, waarbij heilige spreuken, lofzangen en biografieën van den Profeet worden gereciteerd, ook in de moskee, die dan een middelpunt van het godsdienstig leven kan zijn.

Een andere belangrijke maand is *Rěwah*, waarin, en dan speciaal op den 15den, de afgestorvenen herdacht en vereerd worden, maar bekender is toch de maand *Pocasa*, de vastenmaand, die behalve door

¹⁾ Zie: de *Soendasche Feestkalender*, door Moh. Ambri, Djawa No. 2 en 3, 13e jaargang 1933.

het vasten nog gewijd wordt door een levendige drukte in de tadjoege's en in de moskee, door *taraweh* en Koeranreciet (*tadaroes*), waarbij vele lekkernijen worden rondgedeeld, *hadjat malēm* genaamd; dit doet men gaarne, daar elk goed werk in dezen tijd verricht tienvoudig beloond zal worden. Men viert deze nachten niet enkel uit blijdschap feest, maar ook om wakker te blijven, daar men meent dat op een der oneven nachten na den twintigsten Djabrail met een gevolg van vele engelen de lotsbeschikking der menschen uit den hemel naar de aarde overbrengt, en dan is het niet gewenscht te slapen.

Den eersten dag na de vastenmaand is het *Lëbaran*; men houdt een kleine *hadjat*, bezoekt 's morgens de moskee, gaat naar zijn ouders om hun vergeving van zonden te vragen en legt verder nog vele bezoeken af, ook bij de graven der voorouders, waar men bloemen strooit, evenals op de kruispunten der wegen. Dit laatste gebeurt ten behoeve van die familieleden, wier graven onbereikbaar zijn.

Zoo grijpt in het dagelijksche leven, in de jaarlijks terugkerende feestdagen en in de andere hoogtijden de invloed van den Islam in den regel op een diepgaande wijze in. Moge bij een enkele gelegenheid als b.v. een oogstfeest de Islam al wat op den achtergrond blijven, in het algemeen staat het geheele leven der Soendaneezen in het teeken van dezen godsdienst. In de groote Mohammedaansche gemeenschap vindt ook de Soendanees zijn plaats, bewust of onbewust zich daardoor onderscheiden en vaak ook uitverkoren wetend boven de Westerlingen, die den laatste der Profeten niet volgen. Hij kent en vindt in den Islam zijn weg, al zal hij in een hem eigen verdraagzaamheid niet neerzien op het geloof van anderen, die echter als zoodanig hem vreemde behoeften hebben. Daarom zullen ook bepaalde elementen uit andere godsdiensten hem vreemd voorkomen, voor zover die ook niet in zijn eigen geloof worden aangetroffen; hierbij dient echter te worden beseft dat ook hier geldt dat de menschheid een eenheid is en dat ook haar ziel één is, bij en ondanks alle verscheidenheid, door ras, cultuur, aanleg etc. bepaald.

Volledigheidshalve moge er tot slot nog een kleine opmerking volgen over de wijzigingen, die zich thans in deze religieuze wereld aankondigen, als gevolg van de reeds genoemde internationale situatie van den Islam, die noodwendig tot op zekere hoogte ook op deze landen moet inwerken. Nooit waren deze streken geheel geïsoleerd, maar men begrijpt zonder meer dat geen tijd ooit zulke middelen tot communicatie bood als de onze. Dit moest wel bewerken, en het zal dit

steeds sterker gaan doen, dat de geest die onzen tijd draagt, om het zeer in het algemeen te zeggen: de geest van het rationalisme, ook in den Javaanschen Islam binnendringt op allerlei terrein en in de meest verscheiden vormen en verhullingen, en soms als reactionaire, soms als revolutionaire beweging zich openbaart, waaraan vaak ook economische oorzaken en verhoudingen ten grondslag liggen. Het is die critische geest, die zich richten kan tegen de oude adat, de magie en de mystiek in naam van den zuiveren Islam, zonder vooralsnog het geloof aan de hoofdzaken hiervan, aan Allah, zijn gezant en zijn boek, te willen en te kunnen beroeren. De geest ook die, opgaande in en samenvallende met het uit eenzelfde situatie voortkomend nationalisme en soms met het socialisme, den Islam als het hechtste fundament en het sterkste middel ziet waarop en waarmede de politieke zelfstandigheid bereikt kan worden, maar die ook in de dogma's van den Islam de resultaten van de moderne wetenschappen terugvindt en dus dezen godsdienst als den waren voor onzen tijd proclameert. Het is ook de geest, die uit de oude zelfgenoegzaamheid de Moslims tot een meer dynamische levenshouding wil brengen, tot het stichten van scholen, klinieken, weeshuizen, coöperaties, etc. aanspoort en die erkent dat niet de theologische wetenschappen het een en het al zijn.

Zoo kennen wij nu al vele jaren, soms fel, soms verslappend, de acties van de *Sarekat Islam* (P.S.I.I.) op politiek, en die van *Moehammadiyah* vooral op sociaal gebied: hiernaast bestaan vereenigingen van orthodox en modernistisch karakter van meer specifiek religieuzen aard, en enkele jeugdbewegingen, als een duidelijk teeken dat de tijd verandering en differentiatie brengt. De botsing van twee werelden, de oude en de nieuwe, kondigt zich hierin aan met al de onzekerheden, conflicten, weifelingen en eenzijdigheden, waardoor de kentering der tijden steeds gekenmerkt wordt. Een diep verstaan, zoowel van het oude dat voorbij gaat als van het nieuwe dat komt, is noodig wil men hierover kunnen oordeelen en er een inzicht in krijgen. In hoeverre dit alles echter in de verschillende kringen doorwerkt en opgenomen wordt, hangt van de mentaliteit dier groepen en van die van het geheel af, maar zoolang het niet een weinig bezonken is, valt het lastig uit te maken hoeveel innerlijke verandering hierdoor inderdaad reeds nu bewerkt is.

Literatuur:

Dr. B. Schrieke e. a., *Allerlei over de Besnijdenis in den Indischen Archipel*, in het Tijdschr. v. h. Bat. Genootschap, dl. 60 en 61 (1921, 1922).

Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje: *Verspreide Geschriften*, Deel IV, I en IV, II.

Dr. G. F. Pijper: *Fragmenta Islamica*, Studien over het Islamisme in Nederlandsch-Indië 1934.

Prof. Dr. K. Preusz: *Mystik und Glaube im Schatten des Höchsten Wesens*.

Prof. Dr. N. Söderblom: *Der Ursprung des Gottesglaubens*.

GODSDIENST II.

Nu wij het leven der Soendaneezen in zijn hoogtepunten gevolgd hebben en wij hun godsdienst, de Islam, leerden kennen, rest ons nog de taak om allerlei gebruiken en instellingen te bespreken, die evenzeer een belangrijke plaats in hun leven innemen. Ook hier willen wij niet bij een beschrijving blijven, maar trachten wij weer van uit de mentaliteit den zin dezer verschijnselen te verstaan. En door ons vorig onderzoek gesteund, kunnen wij nu eerst trachten tot een nadere preciseering te komen van deze geestelijke structuur, om daardoor ook al wat nog volgt, beter te begrijpen. Want alle riten, feesten, gebruiken etc. zijn slechts door een inzicht in het innerlijk verstaanbaar, en alle zijn zij als uitingen hiervan tot op groote hoogte aan elkaar verwant.

Overzien wij wat ons onderzoek tot nu toe aan het licht bracht, dan kunnen wij de volgende samenvatting geven, waarbij er nogmaals op gewezen mag worden dat dit alles door ons op onze wijze moet worden geformuleerd, maar dat het hier in werkelijkheid grootendeels om „elementaire, voorbewuste” zielsinhouden gaat. En juist het groote verschil tusschen een bewust-geestelijk bezit en een elementair, voor- of onbewust weten der ziel maakt een verstaan van dit alles zoo moeilijk, een verstaan, dat in den grond een soort medevoelen of medebeleven is en dat uit den aard der zaak tot op zekere hoogte subjectief zal blijven.

Als een zeer belangrijke onderscheiding aan deze psyche eigen, leerden wij allereerst die tusschen het heilige en het profane, het onvergankelijke en het vergankelijke, het werkelijke en het onwerkelijke kennen, een onderscheiding, die het geheele leven doortrekt, maar die in haar eigenaardig karakter begrepen dient te worden. Want niet al het aardsche is vergankelijk en onwerkelijk, en evenmin behoeft alles wat nu als profaan geldt dit altijd te blijven, daar scherpe grenzen, zooals wij reeds eerder zagen, hier niet getrokken kunnen worden. Immers iets, waaraan men steeds in onverschilligheid voorbijging, kan door een religieuze beleving een zoodanig heilig karakter verkrijgen dat andere en oudere heilige zaken hierdoor op den achtergrond geraken. Een logische verdeeling heeft men hier niet te zoeken,

daar niet het analyseerende verstand, maar de gevoelvolle ervaring de wisselende en vaak verward schijnende groepeerings en classificaties in het leven roept. Alleen zoo beschouwd heeft deze verdeling geldigheid, waarbinnen vele graden van heiligheid en werkelijkheid te onderscheiden zijn, al naar de mate van de overmachtige werking der ervaringen en de kracht der traditie.

Bovendien is dit heilige zeer veelvormig: het kan zijn het verre en vreemde land, waarheen men bedevaarten onderneemt en vanwaar zoowel het geluk als het ongeluk komt; het laatste, in den vorm van plagen van het gewas en andere rampen is, naar men zegt, vaak van het in het westen gelegen Palembang afkomstig. Het kan ook in tijd ver weg zijn en zijn plaats vinden in het verleden, waarin alles zoo anders was en dat samenvallen kan met den tijd vóór de geboorte en wellicht na den dood, wanneer de vergankelijkheid overwonnen zal zijn en het volstreckte goddelijke leven zal heerschen.

Alles wat ver, vaag, vreemd en verhuld is boeit meer dan de vergankelijke dingen der wereld de ziel, die haar verren oorsprong niet vergeet. Daarom is het verborgene zoowel van mensch als wereld, of het innerlijke (*batin*) een diepere werkelijkheid dan het uiterlijke (*lahir*), het onzichtbare (*gaib*) meer dan het zichtbare, het fijne (*lěmēs*) meer dan het grove (*badag*), de ziel meer dan het lichaam, het beeld en de droom meer dan de werkelijkheid zelve. En in deze vergankelijke wereld, waarin het onvergankelijke toch telkens weer zich onthult en vertoont als een toevlucht en een houvast voor den mensch, die zelf ook aan beide deel heeft, dient men zijn weg te gaan zóó dat men met dat groote, overmachtige leven in harmonie blijft.

In dit zoo wankel evenwicht van werkelijkheid en onwerkelijkheid, heiligheid en onheiligheid moet men vast staan om niet de levensorde te verstoren en daardoor rampen over zich op te roepen. Dus tracht men telkens weer dat onvergankelijke te grijpen in dit leven, waar alles aan verandering en vergankelijkheid onderhevig is. En hiertoe is maar één weg: die van het nabije en vertrouwde naar het verre en het vreemde, van het uiterlijk naar het innerlijk, en van het heden naar het verleden, omdat daar alleen het heilige te vinden is, dat aan dit bestaan die vastheid geven kan. Dit wil zeggen dat de mensch zich zelf, zijn eigen ik, zooals dat leeft in het heden en zorgt voor zijn onderhoud op zijn eigen, oud-vertrouwden grond, verlaten moet, dat hij hiervan afstand te doen heeft om zich zelve te verliezen aan „het andere”, opdat zijn innerlijk, zijn ziel, op primitieve wijze verstaan,

daaraan deel kan krijgen ¹⁾). Want door zich te verliezen, komt die „ziel” tot de vrijheid en kan zij in die werkelijkheid leven, die men gewoonlijk maar sporadisch in deze wereld aantreft, maar die toch de grondslag, de voedingsbodem en het verborgen wezen ervan is. En dit afstand doen, dit uittreden uit zich zelf, deze ecstase dus, is in talrijke vormen den menschen als mogelijkheid gegeven, en bleek reeds, en zal steeds meer blijken, een grondtrek te zijn van deze mentaliteit, die men in wezen niet verstaan kan als men hieraan niet alle aandacht schenkt. Vele zijn de vormen, waarin deze ecstatische aanleg zich uit, maar of die nu ruw zijn of, door aanraking met een andere cultuur, ten zeerste gecultiveerd, zij hebben alle, waar het leven en de wereld in de boven beschreven, in elkaar vervloeiende sferen gescheiden blijft, dit eene doel, den mensch telkens weer, en tenslotte voorgoed, te redden uit dit verderfelijke naar het onverderfelijke leven.

Het meest vreemde en schijnbaar uiterst negatieve verschijnsel: de dood, kan alleen hierdoor die overmachtige realiteit verkrijgen, die hij bezit, want het uiterlijke en vergankelijke vindt daarin zijn einde, en het innerlijke, het fijne, de lēlēmboetan, de ziel wordt bevrijd.

Natuurlijk berusten dergelijke opvattingen nimmer op overwegingen, maar altijd op aanschouwingen en ervaringen van bovennatuurlijken aard, waarvoor deze volken een bijzonderen aanleg bezitten. Want wel is de aanschouwing op zich zelf bij een primitieve mentaliteit al anders geaard dan bij moderne menschen, met name veel meer physiognomisch, ²⁾ meer gekleurd door de fantasie en het gevoel, maar deze afwijkende zienswijze wordt door dit ecstatisch vermogen nog aanzienlijk versterkt.

Nooit is een steen b.v. als heilig vereerd omdat men bedacht hoe zijn afmetingen, zijn hardheid en zijn bestand zijn tegen den tijd evenzoovele bewijzen zijn voor zijn bovennatuurlijke macht, maar steeds zijn het een religieuze beleving en een daardoor sterk beïnvloede aanschouwing, die spontaan van de eerbied voor het hier gespeurde „heilige” de grondslag vormen. Evenzoo is het met heilig geachte boomen, voorwerpen en dieren als b.v. de slang gesteld.

Naast dergelijke ervaringen zijn er andere belevingen even wezenlijk, die de ziel diep treffen en vervoeren, daar zij den mensch aan

---

¹⁾ Over de opvatting van de ziel vergelijk pag. 43 e. v. v.

²⁾ H. Werner, *Einführung in die Entwicklungspsychologie*, 2e Aufl. 1933, pag. 53.

het heilige leven zelf deel doen krijgen. Zoo in den droom, het vizioen, de bezetenheid, den dans, de muziek, het spel, den ritus en niet het minst in de magie en de mystiek. Dit zijn vele en onderscheiden wegen waarlangs in meerdere of in mindere mate de ecstase bereikt wordt, welke term in zijn ruime beteekenis is op te vatten. Altijd gaat het om de opheffing van het ik, door uiterlijke middelen of door schoonheid of op andere wijze, opdat de ziel in haar wereld kan leven.

Maar ook spontaan en onopzettelijk kan men die hoogere wereld bespeuren, zoodat wat men in normalen staat gewoonlijk niet ziet, toch als het meest werkelijke ervaren en aanvaard wordt. Dat wat men meestal niet ziet: de *Dangjang desa*, die het collectieve leven van de desa mogelijk maakt en leidt en evenzoo de spoken en geesten, de *banaspati*, *boengaok*, *loklok*, *aoel*, *loeloen samak* en andere *djoerig's*, waarin men het geheimzinnige leven der natuur geïncorporeerd ziet, en de machten der heilige plekken, in wie men al het vreemde en indrukwekkende, dat men daar ervaart, verbeeldt; al dit onzichtbare wordt door de gemeenschappelijke of individueele ervaring zoo intens beleefd dat het een volstreekte realiteit verkrijgt, waarbij die van het gewone leven verbleekt. Wie dus tot zijn bestemming wil komen of ook aan de riten deelnemen, waardoor het heilige zich voltrekt, die doet afstand van het ik en verlaat het nu en het hier om op een heilige plaats, op de grens van dood en leven, met de diepere realiteit contact te krijgen.

Als men zoo tegenover het leven staat, komt men door de verwerping tot de ware werkelijkheid, door de negatie van het ik, dat in deze vergankelijke wereld aan de oogenblikkelijke behoeften gebonden blijft. Veel en velerlei zijn de wegen, die tot de opheffing van het normale bewustzijn kunnen leiden en verschillende voorbeelden hebben wij hiervan reeds gezien.

Zoo het vasten, dat o.a. bij de besnijdenis en het huwelijk, maar ook tijdens de zwangerschap vroeger gebruikelijk was en dat thans vooral als de vierde zuil van den Islam bekend is. In vele onder het volk levende verhalen is dit wel het middel bij uitstek om tot een hoogen graad van heiligheid, volmaaktheid en wijsheid te stijgen, dat wil zeggen: tot een staat van reinheid, waarbij vele uiterlijke en innerlijke smetten der vergankelijkheid verdwenen zijn.

De lichamelijke verzwakking en de hiermede samengaande innerlijke concentratie beteekenen dus een bevrijding, en ook bij andere methodes kan men dit zelfde opmerken. Zoo bij het branden van

wierook op de graven en bij vele andere gelegenheden, waarvan, bij een zekere dispositie, een paralyseerende invloed uitgaat; evenzoo bij het oneindig vaak herhalen van dezelfde heilige formules, het dikiren, waarbij eveneens het ik-besef verloren gaat „in al bedwelmender eentonigheid, wereldvergeten, eindeloos”. Ook de praktijken der doekoens vertoonen hetzelfde karakter, want ook hier gaat het weer om dien staat van het bewustzijn, dien wij als een bepaalden vorm van trance kunnen aanduiden. Hierdoor kan men de pijnen van dit leven snel vergeten en rustig verdragen: de lasten en de vermoeyenissen van het vasten, van de bedevaart, van de uitputtende mystieke oefeningen en van vele andere soorten ascese en zelfversterking; zij vormen den overgang en banen den toegang tot het heilige land, zoodat men hen licht telt als de inwijdingspijnen, die nu eenmaal de weg tot het andere leven zijn. Want alleen door de vergankelijkheid te overwinnen, krijgt men aan het onvergankelijke deel en slechts door den dood heen leidt de weg tot het eeuwige leven.

Ons lijkt dit alles voornamelijk negatief, daar wij van den grondslag ervan: het ecstatische leven der ziel, vervreemd zijn, maar inderdaad is dit het meest positieve wat een mensch in deze vergankelijke wereld kan doen. Het is de ziel, zooals deze hier begrepen wordt, die zich bevrijdt van het vergankelijke lichaam en het ik om te leven in haar eigen rijk, dat niet van deze wereld is, maar dat er wel direct aan grenst en overal en ten allen tijde zich erin openbaren kan.

En daar de religie niet een afgescheiden levensgebied is, maar het geheele leven omvat, zoo treedt allerwegen deze zelfde grondtrek aan den dag. Want in de feesten en de ceremoniën, in de muziek, deze schijnbaar monotone, maar in wezen zoo rijke en geschakeerde kunst, den dans, dit verloren schrijden tusschen twee werelden, de wajang en de literatuur, overal valt sterk de eentonigheid, de eindeloze herhaling der motieven, de schijnbare langdradigheid, het aan een strenge traditie gebonden karakter en zoo veel meer op wat ons vreemd aandoet, zoolang wij in dit alles niet de typische trekken zien van een leven, dat in het te loor gaan, in de ecstase zijn diepste vervulling vindt. En ditzelfde treedt ook weer duidelijk in de mystiek naar voren, wellicht de meest markante uiting van dit leven, maar tevens zijn grens, daar hier naar een bewustwording gestreefd kan worden van wat slechts in het onbewuste werkelijk leven kan.

Als wij de mentaliteit der Soendaneezen — evenals van andere hun verwante volken — gekenmerkt zien door dezen ecstatischen grondtrek, dan moet deze ook aan den dag treden in het gewone leven, dat

evenzeer door den aard der menschen in zijn uitingen bepaald wordt. Waar er echter ook op het gebied van de karakterbeschrijving volgens moderne methode alles nog gedaan moet worden, kunnen wij hier slechts eenige opmerkingen maken en een enkele aanduiding geven.

Wij zagen reeds dat het begrip *takdir*, voorbeschikking, in deze mentaliteit zelf gelegen is en dat het in het geheel niet eerst door den Islam hier bekend werd. En juist aan dit begrip ligt een waardeering van het leven ten grondslag, die met de hierboven geschetste voor een deel samenvalt. Want als deze voorbeschikking in het leven de groote realiteit is, dan weet de mensch de goddelijke macht als meer reëel dan zijn aardsche bestaan, dat daaraan ten volle onderworpen is en dat hem geldt als een tijdelijk toevertrouwd pand (*titipan*), maar ook als niets meer. Hij is a.h.w., om het met een geliefd beeld te zeggen, de wajangpop die door den dalang bewogen wordt, hij heeft te dulden en te accepteeren wat de hogere machten met hem zullen doen. De ergste zonde is dan ook de hoovaardigheid, met een Mohamedaanschen term: *takaboer*, het zich groot maken, en de beste levenshouding de schroom, de *era*, en het aanvaarden van wat komt in ootmoed en geduld: *pasrah*, *tawēkal*. En in dit alles is zeker iets te herkennen van wat ook voor de ecstatische ervaring onontbeerlijk is: een gevoel van lijdzaamheid en een besef van nietigheid tegenover een overmachtige werkelijkheid, waarmede men in oorsprong toch verwant is.

Ditzelfde overwicht van het passieve over het actieve blijkt b.v. uit de houding tegenover het sterven en uit de voorkeur voor het meditatieve leven, waarbij meer dan een bewust geestelijke spanning het verlangen naar een verloren gaan van het bewustzijn tot uiting komt (*malaweung*); dit uit zich ook in die aandacht voor het detail en voor de traditie, die aan de eigen schepping en het eigen initiatief veel minder waarde pleegt te hechten dan aan de handhaving van het door den tijd geheiligde en de van het voorgeslacht overgenomen gebruiken (*adat*) en voorwerpen (*poesaka*). In één woord: het geweldige overwicht van het verleden op het heden en zeker ten aanzien van de toekomst openbaart ons weer diezelfde, dit tijdelijk bestaan en deze vergankelijke wereld in den grond afwijzende, mentaliteit, die in een andere wereld en in een onvergankelijk leven haar ware thuis bezit.

Want de toekomst in onzen zin, het door den mensch te bouwen rijk op deze aarde, dat al de daaraan te besteden moeite waard zal zijn, is een gedachte die allermint zoo universeel is als wij wel geneigd zijn te meenen. En als er dan ook van toekomst sprake is,

dan is dat in eschatologischen zin, d.w.z. van een toekomst die op zijn tijd en grootendeels buiten den mensch om openbaar zal worden, en die vaak genoeg geen toekomst in den waren zin zal blijken te zijn, maar een herstel van den goeden ouden tijd, toen de voorouders nog hier op aarde hun goddelijk bestaan leidden. In wezen is dit dus een herstel van en een terugkeer tot het verleden, waarin dit tijdelijk spel tusschen het vergankelijke en het onvergankelijke beëindigd en de mensch tot zijn bestemming weergekeerd zal zijn.

Zoo lang nu de mensch hier nog op aarde vertoeft, wil hij toch telkens weer aan die andere werkelijkheid deel hebben, wil hij, zij het dan tijdelijk, van dit bestaan verlost worden, om kracht en voorspoed te vinden voor den tijd dien hij hier nog blijven moet. Want ook alle aardsche voorspoed en rijkdom komt tenslotte door hooger bemiddeling tot stand en valt niet eigenmachtig te verwerven; in het andere rijk is de oorsprong van het leven, maar evenzeer van het goud en de rijst, van de geneesmiddelen en van alles wat dit leven versterkt en verhoogt. Nergens beter blijkt misschien hoe, wat wij als stofelijke en geestelijke waarden onderscheiden, hier dooreen ligt en hoe het begrip religie hier een zoo ruimen inhoud heeft dat het vaak moeilijk is het in zijn juiste beteekenis te verstaan.

Door dit aardsche bestaan af te leggen wordt het contact met de hoogere machten verkregen en daaraan wordt zegen ontleend: door den „dood” en uit diens rijk wordt dit leven versterkt, en zoo is het opgenomen worden in dien dood, die het volstreckte leven is, de zin van de ecstaze. Deze opvatting van den dood geldt voor de oude wereld, zooals Prof. W. B. Kristensen dat in zijn werk over den Aegyptischen en den oud-Griekischen Godsdienst, *Het Leven uit den Dood*, en in vele andere studies zoo mooi uiteengezet heeft, maar zij geldt *mutatis mutandis* evenzeer voor vele volken in Indonesië.

Wij bespraken uitvoerig hoe men bij critieke momenten den mensch aan het goddelijke leven deel doet krijgen door hem te heiligen, door hem af te sluiten van de profane wereld, door reiniging, zalving en aanroeping der heilige machten bij hadjat en njawer, door hem te kleeden in bijzondere gewaden en op meerdere manieren. Thans zullen wij zien hoe men op andere wijzen nog telkens weer dat zoo noodige contact tracht te leggen, waarvoor steeds de ontzelveiging of de dood, in primitieven zin verstaan, de onontkoombare voorwaarde en de eenige weg is.

Het is wellicht onnoodig op te merken dat een dergelijke houding tegenover het leven in het geheel niet behoeft in te sluiten een gemis

aan waardeering voor wat den mensch aan positieve vreugden en goederen hierin geschonken wordt. Integendeel, juist het gedeeltelijk samenvallen van het heilige en het profane geeft den mensch gelegenheid in deze wereld ook de goddelijke gaven te erkennen en positief te waardeeren, waarvan b.v. de vereering der rijst een duidelijk voorbeeld is. En evenmin heeft dit alles iets met een sombere levensvizie te maken, daar juist de Soendaneezen voor humor gevoelig zijn en een zeer positieve voorkeur hebben voor een „goed” leven, een gezellig verkeer en een met woordspelingen en dgl. gekruide conversatie. Inderdaad wordt dit leven bij niet te ongunstige omstandigheden naar waarde geschat, maar dit sluit het besef niet uit dat ook dit bestaan deel heeft aan en opgenomen is in een groot en geheimzinnig verband, dat voor den mensch wel een mysterie blijft, maar waarvan hij de realiteit toch sterk beleven kan. Op deze beleving der ziel komt het telkens weer aan, op deze herinnering aan wat ook in het eigen leven het ware, de kern en de essentie (*sari*) is, boven alle vergankelijke vreugden en zorgen uit, en in de bespiegelingen hierover verdiept men zich, vooral op ouderen leeftijd, gaarne. Hiermede kan echter een zekere zorgeloosheid en opgeruimdheid, een zekere onverschilligheid ook voor de toekomst gepaard gaan, daar de mensch het niet is die het alles doet en regelt, maar zijn leven geleid en gericht wordt, waarin hij al het goede der aarde van harte mag genieten, zooals hij ook al het moeilijke op zijn beurt met geduld te dragen heeft.

Van dit leven, dat in wezen dus onvergankelijk en een mysterie is, wordt dat alles, waaraan men dit het diepst ervaart, als het teeken en de representant gezien. Zoo zullen wij moeten verstaan hoe het komt dat b.v. ook het sexueele symbool onder de Soendaneezen een niet onbelangrijke rol speelt. Dit behoeft allerminst op een zedelijk minderwaardigen aanleg of op een voorkeur voor het obscene te wijzen, al is deze, gezien vele Kabajanverhalen, onder hen niet onbekend, maar het kan evengoed getuigen van een juist gevoel voor het scheppingsmysterie, waaraan de mensch zelf ook deel heeft. Het is in ieder geval misplaatst allerlei gewrongen complexen, die men bij een „ontaarde” groote-stadsbevolking wellicht kan constateeren, zonder meer bij allerlei volken op een ander cultuurniveau te willen terugvinden en geen acht te slaan op het religieuze verband, waarin ook deze belevingen hun plaats kunnen hebben.

Als een zoodanig voorwerp, dat natuurlijk tot magisch gebruik

dienen moet, noemt Prof. Snouck Hurgronje bij de Javanen de *kěloet* ¹⁾, een handveger van klappervezels, dien men bij een slapend klein kind ter bescherming tegen de booze geesten neerlegt, zooals de Soendaneezen dit met een *aseupan* met een kalken kruisje er op, een houten sabeltje of een pop, met zeer groote genitaliën uitgerust, doen. In de Soendalanden komt met deze *kěloet* de *sapoe panjaraän* overeen, hier van padistroot gebonden, die als eigendoms- en verbodsteeken bij sommige boomen aangebracht en bij ziekten boven de deur opgehangen wordt. Dit laatste doet men ook met op bepaalde wijzen verpakte gekookte rijst, in vormen die men *koepat*, *leupeut* en *tangtang angin* noemt, die men ook wel op de sawah neerlegt om de groei van de padi te bevorderen, en waarin, mede op grond van den vorm, mogelijk hetzelfde symbool gezien worden mag. Overigens blijkt de aan het schaamdeel toegeschreven magische macht duidelijk uit het gebruik een kind, dat b.v. stuipen heeft, over het gelaat te strijken met de hand, waarmede eerst dat lichaamsdeel aangeraakt werd (*tjamahan*). Deze voorstelling vindt men verder o.a. nog in de handvaten, *perah*, *landean*, van bepaalde wapenen als de *bědog* en de *kěris* en vooral veel op oude graven. De daar aan te treffen, rechtop staande, lingaachtige steenen (*tětěngěr*) kunnen niets anders zijn dan het teeken, het beeld van het heilige, volstreckte leven, waaraan de gestorvene nu deel heeft en zij geven dus hetzelfde te kennen als de *paesans*, de bergvormige grafteekens, die wij reeds vroeger bespraken.

Bij dit alles zullen wij verder niet stil staan, daar het ons slechts als illustratie dient voor het feit dat inderdaad de hier boven geschetste grondtrek de aandacht allerminst afleidt van het aardsche leven, waarin men juist de verlossing tracht te bereiken. Er is dus in het geheel geen sprake van een verwerping van de realiteit in onzen zin en van een opgaan in het „volstreckt andere”, daar, door de typische structuur van de werkelijkheid, ook deze realiteit ten deele een uiterst positief karakter draagt.

Tenslotte behoeft het zeker wel geen betoog dat niet altijd het ecstatische leven, zooals het spraakgebruik misschien suggereert, zich in uitbundigheid moet uiten; dit kan het geval zijn, maar het is allerminst essentieel, daar men evengoed in stilte en verzonkenheid deze ervaringen kan hebben.

Het is uit den aard der zaak niet zoo eenvoudig te zeggen, waarin nu precies deze ecstase bestaat, m.a.w. wat het ik-besef is, dat verloren

¹⁾ Verspreide geschriften IV, I, pag. 153.

gaat of althans zeer op den achtergrond geraakt. Wij kunnen dit definieeren als het besef van tijd en ruimte en dan met dien verstande dat onder die ruimte in de eerste plaats ook het eigen lichaam begrepen moet worden. Wie dus in een ecstatischen toestand verkeert, heeft er geen besef meer van wat er met hem gebeurt; hij, d.w.z. zijn ware, fijne ik, zijn ziel, zijn lēlēmboetan, is overgegaan in een andere sfeer met een geheel eigen leven, dat met zijn aardsche bestaan slechts schaarsche verbindingen behouden heeft, terwijl deze in den hoogsten vorm zelfs geheel verdwijnen. Dit laatste gebeurt op dien trap van de mystieke ervaring die: *titeuleum*, het verdrinken, het ondergaan in God genoemd wordt. Maar ook bij lagere ecstatische vormen vindt, zij het dan niet steeds in even groote mate, hetzelfde plaats: men weet niet meer wie of waar men is en ook het besef van den tijd is weggefallen en voor dit alles is, uit het onderbewustzijn, een geheel ander, in menschenlijke termen moeilijk te definieeren, want geheel eigenaardig besef in de plaats getreden, dat echter in intensiteit het gewone bewustzijn verre overtreft en dat geheel van magisch-religieuze gevoelens doortrokken is.

Het is het onbekende dat trekt, het vreemde dat den mensch macht geeft over de elementen te heerschen, waaraan hij in het gewone leven onderworpen blijven moet. En zij, die het verstaan deze ecstaze op te roepen en in die gansch andere wereld zich te verplaatsen, worden dan ook als bijzonder uitverkoren personen beschouwd, wier verrichtingen men met groote aandacht volgt, omdat zij dieper in het geheim des levens weten door te dringen dan de gewone mensch en dus ook meer macht erover bezitten.

Deze macht kan zich uiten in wijsheid, waardoor men de rampen bezweren, de ziekten genezen en de komende gebeurtenissen voorspellen en zoo als raadgever en helper in alle moeilijkheden des levens optreden kan, als middelaar dus tusschen de menschen en de bovennatuurlijke machten. Maar zij kan zich ook uiten op andere wijze en zich openbaren in andersgeaarde bovennatuurlijke vermogens, zooals de onkwetsbaarheid, de macht zich zelf of anderen van gedaante te doen veranderen of wat er meer voor wonderdaden mogelijk zijn. Het lichamenlijke en het geestelijke vallen hier nog voor een goed deel samen en ook het ethische heeft zich nog niet gedifferentieerd. Want bij een dergelijke mentaliteit behoort evenzeer het geloof aan het godsoordeel, dat ook hier vroeger voorkwam in allerlei vormen. En dit is alleen te verstaan van uit die vizie, die ook b.v. de waarheid en de gerechtigheid in de cosmische orde weet vervat, zoodat deze

a.h.w. stoffelijke, maar daarom evenzeer bovennatuurlijke machten zijn, die den mensch ongedeerd die beproevingen kunnen doen doorstaan, waaraan hij anders ongetwijfeld zou bezwijken. De wijsheid, het recht en de waarheid zijn cosmische machten, zij zijn deel van dat groote geheimzinnige leven, waarin ook de mensch opgenomen is, en zoo kunnen zij hem soms helpen tegen die daemonische wezens, die zijn ondergang willen.

Ook in den menschelijken strijd blijkt dit: niet hij overwint, die sterker is in lichamelijke kracht, maar hij die krachtens het cosmisch bestel, krachtens de takdir overwinnen moet, waarbij die takdir, die voorbeschikking, hier niet een willekeurig besluit is van een oppermachtig God, maar allereerst de cosmische wereldorde zelf, waarin wel de meest tegenstrijdige krachten werken, maar waaraan toch tenslotte een zekere orde ten grondslag ligt, die ook in het persoonlijke en sociale leven verwerkelijkt moet worden, wil alles niet in chaos en anarchie ten onder gaan.

En ook in de op enkele heilige plaatsen van West-Java heerschende gewoonte om het levenslot van iemand af te leiden uit het feit of hij in staat is een bepaalden steen op te tillen, kan men weer deze zelfde zienswijze opmerken. Immers niet de spierkracht die een mensch bezit, maar het in hem a.h.w. lichamenlijk aanwezige levenslot zelf bepaalt in hoeverre hij dien steen zal vermogen op te lichten. Het gaat hier dus ook al weer niet om de eigen kracht, maar om wat men in wezen is, om de plaats die ons leven in het cosmisch bestel inneemt zonder dat men daar zelf actief of bewust iets aan kan doen.

En zoo blijkt telkens weer het wezenlijke van den mensch en van de wereld niet in de uiterlijke verschijning te liggen, maar in zijn verband met het overmachtige leven, waarmede de mensch door middel van de ecstaze dat contact krijgen kan, dat in velerlei vorm en graad telkens weer wordt gezocht.

Thans zullen wij eerst enkele verschijnselen bespreken, waaruit dit ecstatische vermogen op een vrij primitieve wijze blijkt, om daarna stil te staan bij de wajang en de mystiek, waar, op een heel ander plan, het in den grond toch weer om hetzelfde gaat en grootendeels ook om dezelfde middelen, die tot het eene doel leiden.

Een duidelijk voorbeeld van het reeds besproken verschijnsel, dat het geestelijke en het lichamenlijke nog goeddeels samengaan, levert het *dēboes*, een spel dat vroeger veel in pasantren's gespeeld werd en

dat van Moslimschen oorsprong is. Hierbij demonstreert men hoe men in ecstatischen toestand tot onkwetsbaarheid komt, die ontstaat, doordat de leider, de *dalang*, die achter een scherm verborgen zit, door concentratie het geheimzinnige wezen *Seh Abdoel Kadir Djilani* oproept; de leerlingen van den *dalang* kunnen elkaar en zich zelf dan ernstige verwondingen toebrengen, waaraan soms ook het publiek meedoet, die echter aanstonds weer genezen. Terwijl de volgelingen in een kring om den *dalang* zitten, waarbij wierook gebrand wordt, dikirt deze totdat hij door den uitroep *hadir-hadir* het sein geeft dat de opgeroepene gekomen is en dus het spel, onder begeleiding van *térbangmuziek* beginnen kan. De leerlingen, die zich ook door concentratie voorbereid en zich van te voren evenals de *dalang* ritueel gereinigd hebben, maken dan enkele danspassen en gaan tot de eigenlijke vertooning over totdat de *dalang* het teeken geeft dat Abdoel Kadir Djilani weer verdwenen is. Het is dus een andere werkelijkheid, die hier de geheele sfeer vervult en daardoor dat mogelijk maakt wat in gewone omstandigheden uitgesloten is.

Een gebruik, waarbij de verdwijning van de eigen persoon nog duidelijker naar voren treedt, is het *koeda loemping*. Ook hier roept de *dalang* door middel van meditatie zekere bovennatuurlijke wezens, de *djoerig djarian* op om in bepaalde personen te varen, die *koeda loemping* genoemd worden. Dit zijn vijf mannen, die als wajanghellen gekleed zijn, en op een van leer vervaardigd paard zonder pooten rijden, dat echter wel een staart en een belletje om den hals dragen moet. Als de *djoerig's* aanwezig zijn, neemt de *dalang* zijn plaats bij de *gëndang* van de *gamēlan* in en dan gaan onder deze begeleiding de vijf mannen geheel als paarden in het rond springen en allerlei wilde bewegingen maken. Vooral één van hen, *si bēlo*, de jonge vurige hengst, is zoo uitbundig, dat hij zelfs *padi* vreet, den kring doorbreekt en in den vijver gaat zwemmen, zoodat hij als de *dalang* door *djampe's* of anderszins de *djoerig's* weer verdreven heeft, vaak moeilijk bij te brengen is. Dit gebeurt door *djampe's* en door het boven beschreven *tjamahan*. Ook hier weer de door concentratie, bezwering van bovennatuurlijke wezens en muziek verwerkelijkte wezensverandering van mensch tot paard, een bevrijding dus van het normale leven en een opgaan in een geheel andere sfeer, wat een groote aantrekkelijkheid voor deze menschen heeft.

Een heel ouderwetsch en origineel karakter vertoont de *lais*. De

dalang, de leider van een groep menschen, die hem begeleiden en bij het spel behulpzaam zijn, begint wierook te branden, zich in vrouwenkleeren te steken, en een *monjet*, een aap, aan te roepen. Daarna klimt hij in een aldaar opgezette bamboe en vertoont daar eerst allerlei vaardigheden, soms onder het zingen van liedjes (*sisindiran*). Hij is bovendien onkwetsbaar, kan goochelen (*soelap*) en koorddans en laat soms ook twee rijstblokken met elkaar vechten (*ngadoe lisoeng*) of twee of meer *pangarih's* (rijstspanen) om het hardst loopen, welke vertooning *boeboejoetan* heet. Tenslotte wordt er weer mēnjan gebrand en trekt de *lais* zijn vrouwenkleeren uit, waarmede de vertooning beëindigd is. Dit alles heeft plaats onder begeleiding van ouderwetsche muziek (*angkloeng*, *dogdog*, *tarompet*).

Een andere, vroeger bijzonder geliefde vertooning, is de *Ogel* of *Reog* ¹⁾, een gezelschap uit vier mannen bestaande, van wie één de dalang, en één de *bodor*, de eigenlijke potsenmaker is, die begeleid door zeer ouderwetsche muziek als de *angkloeng*, een schudinstrument van bamboe vervaardigd, de *dogdog*, een trom, de *tarompet*, een soort klarinet en de *goōng awi*, een bamboezen blaasgong, allerlei grappige tooneelen vertoonen. Daarom draagt deze geheele voorstelling toch niet minder een gewijd karakter, wat wel blijkt uit het feit dat de uitvoerders in het gewone leven nooit dergelijke grappen mogen verkoopen, terwijl er bij zoo'n vertooning ook sasadjens klaar gezet worden bij de zeer ouderwetsche lamp, die hun spel moet verlichten. Bovendien moeten zij een tijd lang voor iedere voorstelling vasten en voor het begin een *djangdjawokan*, een bezwering, prevelen en loopen zij op een bijzondere manier (*moendoer madjoe*). Ook genieten zij de vrijheid om met allerlei personen en toestanden den spot te drijven, wat zij in andere omstandigheden zeker nooit zouden doen. Wij moeten ook in hen meer dan gewone menschen zien, die over bijzondere vermogens beschikken en dus meerdere vrijheden bezitten dan andere stervelingen.

Als potsenmakers zijn zij het trouwens niet alleen die een zekere wijding om zich hebben, daar dergelijke personen ook in de wajang als *Sēmar* en de zijnen en in de ouderwetsche Soendasche Pantoeven verhalen als *si Lengser* bekend zijn, terwijl *si Kabajan*, een Uilenspiegelfiguur, ook wel tot deze groep gerekend mag worden. Hun wezen is nog raadselachtig, maar als middelaarsfiguren hebben zij aan beide

---

¹⁾ Zie Djawa IX, bl. 169, *Ogel*, door R. Memed Sastrahadiprawira.

werelden deel en beschikken zij over bovennatuurlijke wijsheid en macht. Het menschenlijke leven is hun dus niet het een en het al en daarom kunnen zij er mee spotten en er hun dwaasheden verkoopen; in hen kan men de figuren zien, die het bevrijdende element vormen in de spanning, die er steeds op de grens en tusschen de machten van dood en leven heerscht.

Deze mogelijkheid om van de eigen persoon afstand te doen en aan een geheel ander leven deel te krijgen, blijkt ook weer op een nog heel andere wijze, n.l. uit het geloof aan de openbarende kracht der droomen. Ook in de slaap is het bewustzijn van plaats en tijd en het eigen ik verdwenen, en aan wat men dan beleeft, hecht men een bijzondere waarde. Wat men in een gewone droom ziet, heeft zijn beteekenis, die uit de overlevering bekend is en ook wel in *paririmon's* en dergelijke verzamelwerken van aantekeningen over bovennatuurlijke onderwerpen is vastgelegd. Maar veel meer waarde hecht men aan die droomen, die men krijgt wanneer men met dit doel zich naar een heilig graf of een dergelijke plaats begeeft, om daar den nacht door te brengen. Dan zijn het niet meer spontane openbaringen, maar directe antwoorden op vragen, die men omtrent ziekten en andere moeilijkheden stelt, antwoorden in beeld- en symboolvorm, die men in hun beteekenis moet kunnen verstaan of die men van den doekoen of den *koentjen* van het graf kan vernemen. Het is de hoogere wijsheid van den gestorvene die hier, op een, naar den aard van het hoogere, verhulde wijze een zoo veel waardevoller openbaring geeft dan men anders toevallig in de slaap verneemt.

Ook hier kan men echter alleen in geëigenden staat deze openbaringen krijgen. Daarom moet men van te voren een kleine hadjat geven voor den gestorvene van het betrokken graf, zich ritueel reinigen, een dag vasten en bij het graf gekomen bloemen strooien en wierook branden, terwijl men hierbij het doel van zijn komst mededeelt. Verder reciteert men doa's en vele vrome spreuken (*hadijah*), voordat men zich te slapen legt. Meestal ziet men, bijna ingeslapen, eerst een slang of een tijger op zich toekomen, die de aankondiger van het antwoord en tegelijk de beproever van den moed van den droomer is. Houdt men stand, dan krijgt men het verlangde antwoord in de een of andere verhulling. Ziet men b.v. hoe de zieke, ten wiens behoefte men daarheen is gegaan, mooie nieuwe kleeren aankrijgt, dan is dat een teeken dat hij ongetwijfeld spoedig sterven zal. Krijgt men geen antwoord, dan beproeft men het nog enkele keeren, waarbij

men aan de voorbereidende maatregelen grotere zorg besteedt, totdat de gewenschte openbaring van den doode komt, die als zoodanig meer inzicht en kracht heeft dan een der stervelingen.

In de methodes, door de *doekoens* toegepast, kan men hetzelfde terugvinden, en daarom moge er tot slot een kort woord over deze interessante figuren volgen. De aard hunner methodes, evenals van die van al deze met de bovennatuurlijke machten contact zoekende wezens, zal echter eerst door een nauwkeurig onderzoek, dat met de resultaten der moderne psychologie en parapsychologie goed rekening houdt, nader bepaald kunnen worden, daar het hier ten deele om occulte verschijnselen en andere uitingen van het onderbewustzijn gaat, die, op zich zelf niets wonderbaarlijker dan de normale bewustzijnsverschijnselen, toch een eigen methode van onderzoek vereischen.

Men kan vier soorten doekoens onderscheiden: de *toekang ngoe-baran*, vaak een vrouw, die, al dan niet onder het uitspreken van *djampe's*, geneeskrachtige kruiden en dgl. voor allerlei ziekten geeft; daarnaast de *toekang palintangan*, die de berekeningen voor de goede en de kwade dagen, de huwelijken etc. maakt, en als derde de *toekang njampe*, die, onder het branden van wierook, over water, klapperolie of *mĕnjan* zijn spreuken prevelt om ze daardoor geneeskrachtig te maken. Verwant aan den laatste is de *toekang mĕlĕng*, de doekoens die, door het fixeeren van een kom gevuld met water of olie, die boven brandende wierook gehouden wordt, in trance komt en daardoor geneesmiddelen voor ziekten, verdwenen voorwerpen en dergelijke kan zien, hetzij in den werkelijken of in verhuiden vorm.

Een andere methode is dat men een *kĕmbang kitjiat* in een kom met water in een gesloten vertrek eenigen tijd laat staan, waarna de doekoens van bepaalde teekenen aan de bloem of de bladeren het gevraagde afleest.

In de vierde plaats heeft men de *doekoens katitihan* of *kasoeroepan*, meestal een vrouw, die, onder het branden van *mĕnjan* en het aanroepen van de *djoerig*, *siloman* of den gestorvene, met wien zij in het bijzonder steeds contact heeft, langzamerhand de teekenen gaat vertoonen dat zij het bewustzijn verliest en door dat wezen bezeten wordt. Zij begint dan n.l. te gapen, de oogen te sluiten of zich neer te leggen, totdat de aangeroepen macht geheel bezit van haar genomen heeft en zij zich opricht en begint te spreken. Dit heeft plaats of in onverstaanbare klanken, die een *badal*, een helper, verklaart of die deze onthoudt, totdat de doekoens ze zelf verklaren kan, of ook wel in

begrijpelijke woorden. Dit laatste zou gebeuren als de aangeroepen gestorvene nog niet al te lang dood is.

Het gaat dus bij dit alles steeds om de concentratie, om hierdoor tot een ander en hooger bewustzijn te geraken, dat men al dan niet aan de inwerking van een bovennatuurlijke macht toeschrijft. In beide gevallen komt men tot een ecstatischen toestand en tot een ander leven, dat zeer verschilt van het normale bestaan, en dat dit door zijn magisch-religieuzen aard verre te boven gaat.

Dit geldt evenzeer voor de *wajang*. Want ook hier tracht men door concentratie zoozeer op te gaan in wat zich als het spel voltrekt, dat men daaraan zelf deel krijgt. En wat zich daar afspeelt is maar niet een min of meer boeiend verhaal, het is het leven der voorouders zelf, die, grootscher en machtiger in wezen, hun weg door de wereld hebben gevonden en hun strijd hebben gestreden, zoodat zij het lichtend voorbeeld der nu levenden zijn, die én in macht én in kennis zoozeer bij hen ten achter staan. De heilige mythe zelf wordt voorgesteld in het spel der schimmen, die toch van een zoo intense realiteit zijn dat dit menschelijke leven hierdoor versterkt wordt en er zegen aan ontleent. Want zoowel om rampen af te wenden als om feestelijkheden op te luisteren en te heiligen wordt de *wajang* vertoond, wat met een bijzonder ritueel gepaard gaat. Bij de belangrijke overgangen is dit wel het middel bij uitstek om de gemeenschap te heiligen en te versterken, want in dit spel komen a.h.w. de goddelijke voorouders in persoon het verre nageslacht hun wijsheid, kracht en zegen schenken door hun te toonen wat de fundamenten van dit leven zijn en hoe men in deze wereld tot dien staat van orde en voorspoed kan komen, dien zij eens verwerkelijkt hebben. Zij zijn de groote leeraars en zij geven de wetten en normen, waaraan men zich te houden heeft in deze chaotische en gevarenvolle wereld. Door hen te volgen kan men alleen waarlijk mensch worden, omdat zij met hun zoo veel grootere macht en wijsheid eens, door goddelijk inzicht geleid, den weg zijn gegaan, die tot het heil leidt. En deze weg wordt telkens weer getoond om ook nu nog als voorbeeld te dienen en als inwijding tevens in de diepste levensgeheimen.

Den aard hiervan kennen wij en zoo zien wij altijd weer onder de meest uiteenlopende omstandigheden in wezen den levensweg van den vorst als dien van den typischen mensch verbeeld. Uit het bekende land trekt hij naar den vreemde om daar het ware inzicht en het ware leven te leeren kennen. Zijn tocht leidt hem naar den vreemde, naar

allerlei bovennatuurlijke wezens en naar het land van den dood, waar hij na veel strijd en dwalen soms het levenswater en steeds de wijsheid zich verwerft, zoodat hij later op aarde, voorzien van deze bovennatuurlijke gaven, in voorspoed en geluk zijn rijk zal kunnen stichten en beheerschen. Vaak draagt hij typisch solaire kenteekenen en is het zijn doel zich de prinses te verwerven als de representante van het aardse leven, uit welke cosmische vereeniging voor deze wereld alleen die orde en rust ontstaan, die de menschen zoo noodig hebben om in welvaart te kunnen leven. En bijgestaan door hem goedgezinde machten weet hij zich zijn bruid of de door haar als huwelijks-gift geëischte zaken te veroveren op die daemonen, die haar voor zich trachten te houden of die haar van te voren hebben geschaakt, omdat zij blijkbaar krachtens hun wezen boven de orde de chaos en de vernietiging verkiezen en vertegenwoordigen.

Het gaat bij deze spelen nooit om individueele gebeurtenissen, hoeveel persoonlijke trekken sommige wajangfiguren ook mogen dragen, maar steeds om den levensweg te typeeren die bovenindividueel is, m.a.w. het gaat om de openbaring van het levensmysterie zelf. Daarom is de inhoud van de wajang ook niet steeds gelijkvormig, hoezeer het in wezen steeds op dit eene mysterie neerkomt, dat den oorsprong van het cosmische leven en de beheersching ervan bevat en dat met woorden ternauwernood, maar in de heilige sfeer van het spel in beelden zeer duidelijk tot uiting gebracht kan worden. In het onaardsche licht van het scherm, waarop de poppen hun spel spelen, gaat altijd weer de held zijn typischen gang uit dit leven naar het rijk van den dood, om daaruit herboren, en nu eerst waarlijk mensch, zijn aardse taak van levens- en wereldbeheersching te volbrengen. De groote overgang en inwijding, die tenslotte ook bij geboorte, besnijdenis, huwelijk en dood ondergaan wordt, voltrekt zich hier op een ander, goddelijk plan a.h.w. voorbeeldig. Want de mythe is het heilig verhaal, waarin het begin en het wezen van het leven beschreven worden en als zoodanig is zij én openbaring van goddelijke geheimenis én leering van den levensweg.

En zoo heeft de wajang zoowel een magische als ethische als ook een sterk mystieke beteekenis en hieruit is wel de groote waardeering ervoor te verklaren. Nergens duidelijker ziet men naast en door elkaar de verschillende levensmachten, de goddelijke en de daemonische, en nooit ziet men dieper wat de afkomst en de bestemming van den mensch zijn. Het is geen wonder dat nergens beter dan in de wajang men zich zelf herkent en dat men aan de figuren hieruit

de wijsheid ontleent, die den weg ook voor dit leven wijst. Maar dit kan ook hier slechts het geval zijn als men dit alles zoo diep ervaart, dat men zich zelf a.h.w. identificeert met de spelers van het spel en als men de hier gegeven wijsheid en de hier geschonken openbaring als die van het leven zelf beseft. Dan is het echter niet meer de eindige mensch die dit alles beleeft, maar de „ziel” die, opgegaan in het leven der schimmen, den diepsten grond raakt en het levensgeheim verstaat.

Men heeft getracht den zin van de wajang te vinden in een oude tweedeeling der maatschappij, waarvan de beide hoofdpersonen de representanten zouden zijn, zoodat wij in hen de stichters van den stam, de goddelijke voorouders, zouden moeten zien ¹⁾. Het is niet onmogelijk dat ook deze opvatting hier terug te vinden is, daar in dit spel ongetwijfeld in den loop der eeuwen allerlei beschouwingen en classificatie-systemen hun neerslag hebben gevonden, die in dit oude en zeer gecompliceerde instituut wel nooit meer geheel geanalyseerd zullen kunnen worden. Maar het is een willekeurige daad hierin den zin van het Javaansche drama te zien. Want deze is ongetwijfeld rijker en moet daar gezocht worden waar de diepste belangen dezer menschen gelegen zijn, n.l. in die wereld, die de oorsprong, het wezen en de bestemming van den mensch is, waarmede hij in de ecstaze altijd weer verbinding zoekt en waarvan de *goenoengan* het het geheele spel begeleidende zinnebeeld is. Dit is het rijk van het heilige, onvergankelijke leven, van den dood, waaruit na veel strijd altijd weer spontaan het leven opgaat, versterkt en jong. Wie het wezen van de ecstaze en van den „vruchtbaren levenwekkenden dood, de moeder des levens” miskent, miskent de ziel van deze volken en dus den zin van de wajang, hoezeer daarin ook sociale naast andere classificaties een plaats mogen hebben gevonden.

Nu mag het waar zijn dat de wajang oorspronkelijk van de Javanen afkomstig is, het is niet minder een feit dat de Soendaneezen haar gaarne hebben overgenomen en dit is natuurlijk slechts mogelijk waar er een sterke innerlijke verwantschap bestaat. Overigens is het niet uitgesloten dat ook vroeger reeds verwante spelen bekend waren, daar de wajang, al vertoont het repertoire uiterlijk sterk Hindoesche trekken, wel van veel ouderen datum is. En de *wajang golek*, — het spel met de houten poppen, dat zonder scherm gespeeld wordt, — die in de

¹⁾ Dr. W. H. Rassers: *Over den zin van het Jav. drama*. Bijdr. Kon. Instit. voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, dl. 81, 1926.

K.A.H. Hiddig, *Nji Pohatji Sangjang Sri*. Leiden Dubbeldeman 1929, (diss.).

Soendalanden veel meer dan de wajang koelit en de wajang wong populair is, en waarmede niet alleen, zooals bij de Javanen, Pandji-verhalen, maar ook verhalen uit den Mahābhārata- en den Rāmājāna- en zelfs uit den Moslimschen Amir-Hamzah cyclus vertoond worden, maakt in het bijzonder een ouderwetschen indruk; hij doet ons denken aan die vele z.g. sjamanistische vertooningen, waarbij de afgestorvenen zich incorporeeren in allerlei beelden en gemaskerde personen. Wellicht zijn oudere en meer primitieve, maar innerlijk zeer verwante vertooningen door deze spelen verdrongen, maar voor een verstaan van dit alles is dit niet van primair belang. Dergelijke speculaties kan men voorloopig achterwege laten als men maar inziet dat wat er bij het wajangspel gebeurt, onmiddellijk en geheel past bij de opvattingen en voorstellingen, die wij als den diepsten inhoud hebben gevonden van de ziel dezer menschen, al wordt ook hier het publiek het meest door de grappige tafereelen aangetrokken. Want ook hier, maar op een hoe kunstvolle en verfijnde wijze, krijgt men het contact met die bovennatuurlijke machten, die bovenal in het rijk der dooden worden aangetroffen, en hierom gaat het in den grond altijd weer, zoowel bij de meest ruwe als bij de meest verfijnde gebruiken.

Het is steeds hetzelfde wat de ziel trekt: het verre en het vreemde. Want het zijn de voorouders die spelen en die uit het verre doodenrijk komen om het nageslacht in te wijden. Het zijn hun verre tochten om het levensgeheim in vreemde streken te veroveren, die vertoond worden in het onderwereldsche licht van het scherm. En het is weer de concentratie en de openheid van ziel, waardoor de toeschouwers met dit alles medeleven, waardoor hun leven versterkt en gezegend wordt en de rampen afgewend. En naast en boven deze magische versterking zijn het de ethische leering en de mystieke vreugde, die het deel worden van hen, die zich zelf zij de aanschouwing van dit mysteriespel verliezen om een betere werkelijkheid te vinden.

Tenslotte gaat het ook bij de *mystiek* in wezen weer om hetzelfde. Hier wil men niet door de bezwering van hogere machten of door de aanschouwing van het spel der poppen of schimmen aan een ander leven deel krijgen, maar nu tracht men door het woord en het gevoelvolle denken het hoogste te bereiken. Op Borneo, Celebes en elders is het de priesteres, die in trance zingend het pad beschrijft en gaat dat haar leidt naar de Boven- of de Onderwereld; bij de wajang zijn het de schimmen of de poppen, wier levensloop men volgt, en in de

mystieke oefeningen wil men via de gedachten en de heilige termen tot het ééne doel geraken: het heilige leven, waarheen het verlangen der ziel de menschen trekt. Deze innerlijke verwantschap is nimmer te vergeten, wil men de mystiek in haar eigenlijke waarde verstaan. En ook hier leidt de weg van het bekende naar het onbekende en verre gebied, ook hier laat men het bonte en veelvuldige leven van de gewone wereld achter zich om tot het eene, vreemde te komen, waaraan de mensch zich verliezen wil. En zooals in de wajang de ethiek en de magie hun rol spelen, zoo is dit ook hier het geval, al valt de nadruk nu vooral op het uiteindelijke doel, de eenheid met het heilige.

De weg van den mysticus moet, voorzoover er van een denken sprake is, een dialectische zijn, daar het er bij hem om gaat via dit denken — hoe dit ook van ons logische denken afwijken mag, het blijft toch een werken met begrippen — de veelheid te boven te komen, die slechts door tegenstelling en de ontkenning van de tegenstelling te overwinnen is. Het spreekt wel van zelf dat men met die begrippen werkt die in den heerschenden godsdienst bekend zijn, zoodat het dus thans niet in de laatste plaats Mohammedaansche voorstellingen en termen zijn die voor den mysticus de aanleiding vormen om stelselmatig de afscheidingen tusschen den mensch en God te verbreken. Ons zal dit vaak een spelen met woorden lijken, maar woorden kunnen hier op zich zelf een even diepen inhoud hebben als de begrippen die zij aanduiden en die, naar mate zij vager en vreemder zijn, des te geheimzinniger en aantrekkelijker worden. Zelf zijn zij identiek met de door hen aangegeven werkelijkheid en geladen met de bovennatuurlijke macht van hun inhouden.

En zoo komt men door ontkenning en bevestiging tot steeds wezenlijker en heiliger werkelijkheid om ten slotte op te gaan in die goddelijke eenheid, waarin geen veelheid, chaos en schijn meer is. Slechts in de ecstaze, door het verdwijnen van het normale bewustzijn is dit te bereiken, waarvan geen beschrijving te geven is en dat slechts met enkele paradoxale en voor orthodoxe ooren kettersche termen als de eenheid van mensch en God aan te duiden is. Van den mensch uit gezien is het weer de negatie, die men slechts door een stelselmatige concentratie en afsterving van het bewuste leven kan verwerven, maar voor den waren mensch, voor zijn ziel is het de hoogste realiteit en de terugkeer tot de meest wezenlijke werkelijkheid.

Psychologisch gesproken kan men vijf stadia in den weg, die naar de totale eenwording leidt, onderscheiden. Allereerst wordt men *katadji* of *kapati-pati*, aangetrokken door het heilige. Dan gaat men

over tot *mantěng*, *mantěp* of *pogot*, de concentratie, het zich verdiepen in godsdienstig reciet of in de bespiegelingen over den mensch en over den weg tot God. Dit leidt tot het *oelěng ngahoelěng lěnglěng teu eling*, een uitdrukking waarmede die intensiteit van de concentratie wordt aangeduid waarbij het onderscheidingsvermogen verdwijnt. In deze term (*poerwakanti*) zit a.h.w. verborgen het beeld van den draaienden (*oelěng*) tol, waarvan men, als hij vlug draait, de onderdeelen en de kleur niet meer kan onderscheiden, maar die men dan nog slechts als een vervloeiende eenheid ziet. Na een door dit beeld gekarakteriseerden geestesstaat komt men tot de vierde phase, die men *mabok* noemt; de mensch is a.h.w. bedwelmd of dronken, terwijl dit ook wel *pana* heet, d.w.z. dat het bewustzijn verdwenen is. De totale eenwording komt echter eerst in de vijfde phase, die men *titeuleum* noemt of *tikělěběk*, het verdrinken, of ook wel: *madkoer*, de eenwording met God, het object van het dikiren. Nog een andere term voor dezen hoogsten staat is: *toebadil*, dat men omschrijft met: *kagěnten sir koe sipat hayat Pangeran*, de vervanging van het wezenlijke van den mensch door het leven van den Heer.

Zooals steeds begint ook hier de mensch zich open te stellen en zich te verdiepen, maar weldra wordt hij meegevoerd door machtiger stroomingen tot steeds intenser en daarom minder bewust leven, totdat hij tenslotte alle weten van tijd, ruimte en de eigen persoon vergeet om geheel onder te gaan in het volstrekt andere leven.

Gewoonlijk tracht men tot dezen geestesstaat te komen langs den weg, die door den goeroe van de tarekat, die men volgt, geleerd wordt, en die uit een bepaalde methode van reciet bestaat. Na iedere salat zal men b.v. geregeld de eerste soera van de Koeran reciteeren, allerlei lofspreuken over Moehammad opzeggen en wellicht nog andere vrome formules, terwijl men tenslotte eenige honderden malen het eerste deel van de sahadat voor zich zelf herhaalt en een duizendtal keeren: *Allahoe Allah*. Hierbij zijn vele variaties mogelijk, terwijl men het effect van dit dikiren nog verhoogden kan door b.v. den adem in te houden, de tong naar boven om te krullen en met gesloten oogen neer te zitten. Men pleegt dit op een afgesloten plaats te doen, waar slechts weinig licht brandt, soms in het wit gekleed, terwijl men bij het tellen van een *tasbeh*, een rozenkrans, gebruik maakt. Als men dit geregeld volhoudt, vordert men langzamerhand op den weg naar het mystieke einddoel, totdat men, opgaande in mystieke vizioenen, tenslotte ook het tellen vergeet.

Er zijn nog andere middelen bekend, zooals het vasten en een

salat na twaalf uur 's nachts, geregeld om de week of om de veertig dagen of ook wel iederen dag, waarbij ook weer een vast reciet behoort. Dit reciet leert men eveneens van den *goeroe tarekat*, van wien men zich sterk afhankelijk voelt, wat te begrijpen is daar hij den weg naar het heil wijst. Geregeld komt men daarvoor bij elkaar, b.v. op *malēm Djoemaah*, Donderdagavond, om zich gezamenlijk hierin te oefenen. Dat de opname in de tarekat met formaliteiten gepaard gaat, die duidelijk het karakter van overgangsriten dragen, zal ons niet verwonderen, daar deze opname de mogelijkheid opent tot een geheel nieuw leven, waarbij op een tevoren ongekende wijze met het goddelijke contact verkregen kan worden. En tot dit nieuwe leven kan men ook slechts na een inwijding met wasschingen en dergelijke ingaan.

Draagt deze mystiek nog een sterk Mohammedaansch stempel, doordat er enkel van Moslimsche termen gebruik wordt gemaakt, minder is dit het geval met die geschriften, waarin zij zich gaarne verdiepen, die voor het hogere leven een bijzonder interesse hebben. En hier kan eigenlijk alleen van een weg van het denken gesproken worden, daar bij het reciteeren van formules de voorstelling wel niet geheel wegvalt, maar toch het eigenlijke denken zeer op den achtergrond geraakt tegenover de magisch-religieuze kracht dier formules. Daarom zijn deze geschriften, waarvan de *Lajang Ganda Sari* en de *Poelan Palin* de meest bekende zijn, voor ons zoo interessant omdat hier in de oude denkwijze nieuwe voorstellingen zijn opgenomen, die ongetwijfeld dit denken zullen hebben gestimuleerd en gesystematiseerd, voor zoover hiervan tenminste bij deze chaotische gevoelswereld sprake kan zijn ¹⁾.

Eerstgenoemd werkje bestaat b.v. geheel uit gesprekken tusschen Ganda en Sari, de geur en de essentie, zelf al mystieke namen, allereerst over het wezen der dagen. Van *Salasa*, Dinsdag, lezen wij dat het karakter hiervan het vuur is en de godheid de slang, terwijl hij in den mensch, innerlijk met den toorn, uiterlijk met het oor identiek is. Na zoo het geheim van elken dag te hebben geopenbaard, een kennis bij de petangans van veel practisch nut, gaat men over tot een serie zeer paradoxale zinspelingen (*siloka*, *soeloek*); de bedoeling is steeds weer de identiteit van het menschelijke en het goddelijke op den voorgrond te stellen, waarvoor geen beeld te gedurfd en geen ver-

¹⁾ Dat er in West-Java, vergeleken b.v. met Midden-Java, zoo weinig dergelijke geschriften te vinden zijn, zal wel zijn voornaamste oorzaak vinden in het feit dat men met dergelijke leeringen zeer geheimzinnig pleegt te zijn, wellicht ook uit vrees voor de meer orthodoxe santri's.

gelijking te paradoxaal is. De afstand tusschen dienaar (*kawoela*) en Heer (*Goesti*) heet kleiner dan die tusschen het wit en het zwart van het oog, het onderscheid geringer dan dat tusschen een bloem en haar geur, een opvatting die eindeloos gevarieerd terugkeert. Men vindt dit in de speculaties over de mystieke beteekenis van bepaalde letters, over den dood en de straf, die den mensch in het graf wacht, over het wezen en de eigenschappen van God, over den staat vóór de geboorte, over de geloofsbelijdenis en de Engelen en over vele andere onderwerpen, en altijd weer is de conclusie deze dat er in wezen niets bestaat dan de Heer, zoodat wie zich zelf kent ook diens wezen verstaat. En door concentratie en verdieping in deze vragen zal men steeds zelfstandig moeten trachten Hem overal terug te vinden, om vastheid in het leven te verwerven.

In de mystiek kan men dus, evenals bij de wajang, enkele soorten onderscheiden die, onderling wat kwaliteit betreft verschillend, toch hetzelfde doel hebben: de éénwording met den Heer, de essentie en de oorsprong van het leven, dien men slechts door zich van de eigen persoon en van de wereld af te wenden als de kern van al wat leeft, kan ontdekken.

Deze God heeft in wezen met *Allah*, zooals deze in de Moslimsche dogmatiek bekend is, naar wij reeds opmerkten, weinig gemeen; hij is de Heer die, onbereikbaar ver van het gewone menschelijke bestaan, toch met het wezen van den mensch identiek is. Maar het is een lange weg die tot Hem leidt en dien men tenslotte slechts door het normale bewustzijn op te heffen, in ecstaze, kan begaan.

Wat wij hierboven aan enkele voorbeelden hebben willen verduidelijken, n.l. de grondtrek van de psyche der Soendaneezen, die, met de noodige schakeeringen, wel met die van vele Indonesische volken overeenstemt, zou nog aan talrijke andere verschijnselen toegelicht kunnen worden. Speciaal het onafzienbare gebied der volksvermaken en -spelen en het niet minder groote van de magie bevatten een massa materiaal, waardoor deze beschouwingen geïllustreerd en versterkt zouden kunnen worden. Zoo zou ook een nadere bestudeering van interessante pathologische verschijnselen als het *gehgeran* (Maleisch: *latah*), *ngamoek* en dergelijke ons een dieper inzicht in deze mentaliteit kunnen schenken, waarvan wij slechts een zeer algemeene schets gaven.

En zoo is er zoo veel dat op bearbeiding te wachten ligt, maar dat

door den invloed van den modernen tijd niet ongemoeid gelaten wordt. Want voor alles wordt de openheid van ziel en de spontane ontvankelijkheid voor ervaringen als de zoo juist beschrevene door de voortschrijdende geestelijke ontwikkeling in ongunstigen zin beïnvloed. De moderne ontwikkeling is immers vooral van rationeelen aard en impliceert als zoodanig een meer bewuste en critische houding tegenover het leven, waardoor het onderbewustzijn, dat bij deze mentaliteit en bij alle ecstase zoo'n voorname rol speelt, wel meer op den achtergrond moet geraken. Bij de historische noodzakelijkheid van dit proces en al de hierdoor mogelijk geboden voordeelen, is het toch duidelijk dat de innerlijke structuur gewijzigd wordt, hoe moeilijk het ook mag zijn dit proces in de verschillende kringen precies te bepalen.

Voorloopig uit zich deze omzetting wellicht vooral in een algemeene stemming van onzekerheid, in een veelal onbewust sceptische houding tegenover het oude en in een zich meer aangetrokken voelen tot Westersche gebruiken, maar deze wijzigingen zijn daarom niet minder wezenlijk en, psychologisch beschouwd, revolutionair van aard. De afloop van dit proces is niet te voorzien en alle lof of blaam is, als bij ieder noodwendig gebeuren, van te voren overbodig. Als elke overgangperiode is deze tijd, waarin diepe levenswaarden verloren kunnen gaan, moeilijk en gevaarlijk. Want welk een verlies is het niet als men zich b.v. van de van cosmisch leven vervulde wajang wendt tot de hart- en ziellooze helden van het „zilveren doek!" En zoo zou er veel meer te noemen zijn, dat nu beter achterwege kan blijven.

De toestand is zoo, dat in bepaalde kringen het oude, zij het dan onder reserve, gehandhaafd blijft en elders, hier sneller, daar minder snel, afslijt. En dit legt ons de verplichting op dat oude in zijn wezen te verstaan, wil men ook de botsing hiervan met het nieuwe begrijpen, een begrip en een inzicht, die voor een verantwoordelijke houding de onontbeerlijke voorwaarden zijn.

Literatuur:

Prof. J. W. Hauer: *Die Religionen, Ihr Werden, Ihr Wahrheit, Ihr Sinn* Ier Buch, 1923.

L. Klages, *Der Kosmogonische Eros*.

Z. H. P. A. A. Mangkoenagoro VII, *Over de Wajang-Koelit (Poerwa) in het algemeen en over de daarin voorkomende symbolische en mystieke elementen.* (Djawa, Tijdschrift v.h. Java-Instituut, 13e Jrg. No. 2 en 3, 1933.)

H. Kraemer, *Een Javaansche Primbon uit de 16e Eeuw*, Leiden, 1921.

B. M. Schuurman, *Mystik und Glaube im Zusammenhang mit der Mission auf Java*, Den Haag, 1933.

LITERAIRE VORMEN.

De mentaliteit van een volk blijkt uit al zijn gedragingen en uitingen en het dagelijksche leven is hiervan niet minder een getuigenis dan de hoogtijden en de godsdienst dit zijn. Er bestaat echter een groep verschijnselen die zich, dank zij haar tamelijk constant karakter, in het bijzonder leent tot illustratie van het vroeger betoogde. Wij bedoelen de literatuur in den ruimsten zin van het woord. Hieronder valt niet slechts wat in druk of in handschrift is vastgelegd, maar hiertoe behooren ook al die literaire vormen, die in een vaste gedaante overgeleverd onder het volk leven. Dit zijn b.v. spreekwoorden, raadsels, legenden, mythen, sprookjes, historische overleveringen etc., waarin de typische trekken van de volksziel evenzeer openbaar worden.

Wil men in het wezen van deze vormen een inzicht krijgen, dan dient men ook nu weer uit te gaan van de geestelijke structuur en de daardoor bepaalde vizie op de verschijnselen. Zoo heeft b.v. het gevoel voor den oneindigen samenhang en de daarmee gepaard gaande vrees ongeweten de orde te verstoren, naar wij reeds zagen, geleid tot een groote inperking van het leven; allerlei voorschriften en verbodsbepalingen bestaan er, waaraan men zich te houden heeft wil men rampen vermijden. Men kan echter niet alleen met daden, maar evengoed met woorden een overtreding begaan. Immers de taal is niet enkel een middel tot communicatie, een practisch werktuig, waardoor het leven vergemakkelijkt wordt, maar zij draagt hier een bijzonder karakter. Het woord is n.l. voor alles een representant, zooals ook b.v. de afbeelding en het beeld, en evenals het beeld heeft ook het woord deel aan datgene wat het representeert en is het dus tot op zekere hoogte een werkelijkheid, waarmede men te rekenen heeft. Wellicht is hier zelfs het begrip woord nog te concreet, want voor een groot deel gaat het hier om den klank, die als zoodanig met de zaak die hij aanduidt identiek is. Door iets te benoemen, door het met een bepaalden klank te merken, onderscheidt men het en geeft men het een eigen teeken, waaraan men het altijd weer herkennen kan; maar hierdoor juist heeft men er ook macht over. Onze spreuk: Kennis is macht, geldt hier wel zeer letterlijk: wat men kent, doordat

men den naam ervan weet, schept men a.h.w. telkens opnieuw en zodoende beheerscht men het. Daarom is het bij een bezwering zoo noodig den juisten naam van zijn slachtoffer te kennen en is het bij een gebed, b.v. op een heilig graf, zoo belangrijk dat de naam van den persoon, ten wiens behoefte het gebed wordt geciteerd, goed wordt uitgesproken. Want als men bij heilig reciet in de uitspraak fouten maakt, wordt hierdoor het geheele effect bedorven. En wanneer men bij een voorgenomen huwelijk allerlei berekeningen met de namen van de a.s. echtgenooten uitvoert, dan ligt ook hieraan weer het besef van de identiteit van naam en persoon ten grondslag.

Het woord op de rechte wijze gesproken is dus een realiteit, waarmee men niet achteloos mag omgaan. Want ook deze werkelijkheid kan machtig zijn en verderfelijik werken. Steeds beschikken dan ook bepaalde personen over heilige formules, die, daar zij mysterieuze realiteiten representeren, in vreemde en geheimzinnig klinkende taal worden gesproken. Hierom bezit alleen de doekoen de djampe's en de koentjen de gebeden, die op het heilig graf worden geciteerd. En daarom mocht men vroeger ook niet voor zijn veertigste jaar in bepaalde mythen en mystieke wijsheden worden ingewijd, daar het hier voor den nog niet gerijpten mensch om niet door ieder te verdragen realiteiten gaat. Maar ook in het gewone leven doet zich de uitwerking van deze opvattingen gelden. Want in bepaalde omstandigheden zal men b.v. niet den naam van een gevreesd dier willen noemen, daar dit toch ook steeds een bezwering en een oproep insluit van een wezen, welks komst zeer ongewenscht zou zijn. Dat het hier wel degelijk om de identiteit van den naam en het dier en niet om de aanduiding er van gaat, blijkt duidelijk uit het feit dat men in plaats van den gewonen naam in zulke gevallen wel een omschrijving bezigt, zoodat men in het bosch wel van den Heer van het woud spreekt, maar het gewone woord voor tijger angstvallig vermijdt. En hierbij gaat het niet om een simpele misleiding, maar wel degelijk om de identiteit van den klank en het hierdoor benoemde wezen. Met menschenlijke list tracht men het gevaar te voorkomen; men maakt een naam, daar het gebruikelijke woord te gevaarlijk zijn zou.

Op dit principe van de omschrijving, ter vermindering van het gevaar verbonden aan het woord, dat met het wezen van de zaak identiek is, berusten voor een goed deel al die ons vreemd lijkende literaire gebruiken, die wij nader zullen beschouwen. Al dergelijke omschrijvingen, door klankverandering gevormde woorden en toespelingen dragen in deze omgeving evenzeer een vast karakter als de „gewone” taal, zooals dit

in het Soendaasch, maar vooral in het Javaansch in het verschijnsel der z.g. hooge en lage talen duidelijk aan den dag treedt.

Het spreekt van zelf dat men in bepaalde omstandigheden bij deze mentaliteit geregeld een dergelijke taal noodig heeft; immers overal waar de mensch met het hoogere, en speciaal met het sociaal hoogere, dat toch ook altijd het dreigende en het gevaarlijke is, in aanraking komt, is zijn dagelijksche taal ontoereikend en moet zij dus worden gewijzigd. Dit kan ook gebeuren uit vrees dat het gewone woord niet voldoende geschikt is om een zaak mee te benoemen; deze immers is hier nooit een constante grootheid, maar naar mate zij in een ander verband geplaatst wordt verkrijgt zij een andere waarde en vereischt zij dus een anderen naam. Deze twee verwante tendenties werken hier samen: de vrees voor de magische uitwerking van den naam en de angst dat een woord in zekere omstandigheden onvoldoende gepast zou zijn. Welk van deze motieven in elk afzonderlijk geval den doorslag geeft, is niet steeds gemakkelijk te beslissen, maar het gaat tenslotte om dit eene: de harmonie van het woord en van de realiteit, die hiermede correspondeert.

„Ich fürchte mich so vor der Menschen Wort“, heeft de sensitieve dichter Rilke gezegd, die als vele kunstenaars in geestelijke structuur op sommige punten een verrassende overeenkomst met de hier besproken mentaliteit vertoont. En inderdaad, het woord is nimmer een profaan iets, want in de taal schept de mensch werkelijkheden, die van veel wezenlijker realiteit zijn dan de vergankelijke klanken, waarin zij gesproken wordt.

Hoe nu in de bouw van de taal ook deze geestelijke structuur tot uiting komt, hoe dus o.a. in den vormrijkdom en in de syntaxis dit eene innerlijk zich ontplooit en uitspreekt, is een boeiend verschijnsel, dat wij hier onbesproken moeten laten. Wij volstaan met er op te wijzen hoe de reeds vroeger opgemerkte zin voor het concrete en het detail en de levendigheid van expressie in het Soendaneesch duidelijk blijken uit de vele woorden die men voor allerlei gebeurtenissen en gevoelens bezit en hiernaast uit de tallooze kleine hulpwoordjes en invoegsels, die aan deze taal een zoo levendig en rijk cachet geven.

Door de taal spreekt de mensch zich uit en openbaart hij zijn wil, zijn inzichten en gevoelens. Maar hiermede is niet alles gezegd, daar de mensch niet alles kan en wil en durft uiten wat er in hem omgaat. Wanneer het belangrijke aangelegenheden betreft, als het gaat om mededeeling van verborgen geheimen en om realiteiten van een heilig karakter, om openbaringen dus in den strikten zin, dan zijn de profane

woorden ontoereikend. Immers overmachtige realiteiten laten zich niet restloos uitspreken, daar zij voor den gewonen mensch nimmer geheel en al toegankelijk en begrijpelijk zijn. Nooit bezit de mensch het bovenmenschenlijke in zijn geheel, hoogstens kan hij er deel aan krijgen en zodoende erdoor gezegend worden, maar evenzeer kan het hem tot ramp en verderf strekken. Het woord dat deze realiteiten volstrekt zou benoemen, is den mensch niet gegeven, hij kan niet verder komen dan tot een toespeling en een aanduiding, die iets zegt, maar meer verzwijgen, die wel iets openbaren, maar meer nog verhullen.

In wezen is alle taal een openbaring én een verhulling, daar ten slotte al het bestaande zijn mysterieuze kant blijft behouden, maar die taal draagt hier in het bijzonder een eigen karakter, die tot uiting wil brengen wat den mensch het diepst beroert. Uit den aard der zaak zal zich dit in deze omgeving in traditioneele vormen kleeden, daar het oude hier tevens het gewijde is en het collectieve leven het individueele overheerscht.

Deze oude vormen zijn zeer duidelijke uitingen van de ziel dezer menschen, en zij openbaren ons in hun verhulling datgene, waar het hier steeds om gaat. Ook hier staat weer boven het onmiddellijke het indirecte, boven het openbare het verholde, boven het nabije en vertrouwde het verre en vreemde op den voorgrond, terwijl ook weer niet de concrete werkelijkheid de meeste aandacht vraagt, maar een andere realiteit, waarheen men zich ook langs dezen weg wenscht te verplaatsen.

Allereerst blijkt dit b.v. uit de groote populariteit waarin zich nog steeds de *sisindiran's* mogen verheugen, versjes, waarmede men toespelingen maakt op- en omschrijvingen geeft van al datgene wat men niet ronduit zeggen wil of kan. Vele motieven kunnen hieraan ten grondslag liggen: de vrees iemand te kwetsen door openhartig uit te spreken wat men bedoelt; het verlangen ongemerkt met iemand den draak te steken of hem op een fijne manier het een of ander onder het oog te brengen; hiernaast vooral de schroom de dingen bij den waren naam te noemen, zooals bij liefdesverklaringen en andere gevoelsuitingen; verder ook het streven zich op een bijzonder treffende wijze uit te drukken, om daardoor het effect te verhoogen en ten slotte de algemeen menschelijke drang tot het spel, waarvoor ook de taal een bijzonder geschikt instrument is. In al deze gevallen staat echter steeds het besef op den achtergrond dat de taal een macht is met eigen werkelijkheid en werking, waarmede men niet roekeloos

kan omgaan, hoe zeer het gebruiken van deze sisindiran's ook tot een spel kan verworden. Men wil zich uiten, maar men kiest hiervoor een weg waarlangs men tegelijk datgene, waarvan het hart vol is, openbaart en verhult.

Altijd weer is het het verborgene dat een groote aantrekkingskracht blijkt te bezitten, naast het overgeleverde, eerbiedwaardig oude. Dit laatste blijkt uit de voorkeur die men toont voor allerlei spreuken en spreekwoorden (*paribasa*), waarin als het ware de ervaringen der geslachten haar neerslag hebben gevonden en die men veelvuldig en gaarne citeert zoo vaak de ondervinding de wijsheid der ouden weer eens bevestigt.

Hiernaast getuigt de belangstelling die men voor de raadsels bezit, van het genot dat men in het onthullen van het verborgene vindt. Dit dient niet enkel tot spel en ontspanning, want ook in de wajang en de mystiek nemen raadsels een plaats in, al is deze veel onbelangrijker dan b.v. bij de Javanen. Wie de oplossing ervan vindt, krijgt daardoor macht over het te raden gegevene, daar hij den naam, dit is hier: het wezen ervan be- en gegrepen heeft. Wie het raadsel oplost dat de prinses opgeeft en dat vaak haarzelf tot inhoud en tot inzet heeft, mag met haar trouwen, daar hij haar op deze wijze veroverd heeft.

Ook de gesprekken der mystici zijn in wezen vaak een raadselspel, waarbij het er om gaat steeds dieper in het wezen van het onderwerp door te dringen, steeds meer het opgegeven levensgeheim te ontraadselen. Altijd zal men hier wat men te zeggen heeft, gaarne kleeden in een dubbelzinnigen vorm, daar het niet een mededeeling als zoodanig geldt, maar de onthulling en openbaring van essentiele waarheden, die men des te beter begrijpen kan naar mate men verder gevorderd is op het pad dat naar het verborgene leidt, daar alleen de ingewijden de wijsheid in haar onuitsprekelijkheid kunnen verstaan. Het gaat hier dus niet allereerst om het geheimhouden van zekere waarheden, als wel voornamelijk om de natuurlijke ontoegankelijkheid hiervan voor hen die niet den leeftijd, de gaven of de middelen bezitten, waarop en waardoor deze leeringen verstaan kunnen worden. Want zooals in het natuurlijke en het sociale leven is er ook op dit gebied een zekere hiërarchische ordening, die zich b.v. in het stelsel der tarekat's openbaart.

In dit verband behoort ook de mythe genoemd te worden. Zij immers is geen verhaal in den zin van een verzonnen gebeuren, waarin het bestaan en het ontstaan van het een of ander verschijnsel wordt

verklaard. Want ook al ontbreekt deze drang tot verklaring nimmer, toch speelt de ratio in de mythe een slechts ondergeschikte rol. Veel meer dan een bewuste poging om het leven te verklaren en te beschrijven, is de mythe zelf een openbaring. Vandaar dat de droom, de ecstase en andere minder bewuste toestanden der ziel veel meer dan de geest of het verstand bij de vorming ervan werkzaam zijn. De mensch staat tegenover het mysterieuze leven en dit vertoont zich soms aan hem in beeldvorm in zijn waren aard, het openbaart zich aan enkelen die dit kunnen bevatten. Zoo alleen is het heilig en verborgen karakter der mythe verstaanbaar, die geen menschenmaaksel is, maar deel van het levensmysterie, dat zich hierin op enkele punten en in bepaalde vormen zelf onthult. Het is dus wel begrijpelijk dat men ook met de mythe zeer behoedzaam omgaat en dat men de heilige verhalen slechts op bepaalde tijden onder het branden van wierook en na aan de hoogere machten vergunning en vergeving te hebben gevraagd, verhaalt of vertoont, daar er anders ongelukken zouden kunnen gebeuren.

De drang naar het verborgene en het oude blijkt in de mythe zeer duidelijk, en ook die naar het verre en vreemde, daar de gebeurtenissen zich meestal in verre streken voltrekken. Deze zelfde voorkeur valt te constateeren in den rijken voorraad sprookjes, sagen, legenden en dergelijke, waarin ook de mensch in een zoo geheel andere wereld wordt verplaatst. Want wat in het dagelijksche leven niet gebeurt, grijpt hier plaats, wat daar zoo zeldzaam is, is hier gewoon en zoo is deze andere wereld van een bijzondere aantrekkelijkheid voor allen die aan de te weinig vrijheid latende aardsche beperkingen en betrekkelikheden gebonden zijn. In de mythen spelen goddelijke machten zelf een voorname rol, in de sagen, legenden en derg. mythische verhalen zijn het de verre voorouders, wier avonturen, reizen, wonderdaden en dgl. worden overgeleverd, terwijl ook in de sprookjes vele figuren voorkomen, die aan tijd noch plaats gebonden zijn en meer vermogen dan in het alledaagsche leven gebeuren kan. En naast de menschen zijn het ook dikwijls dieren, die over bijzondere gaven beschikken en die vaak van groote wijsheid en slimheid blijf geven. Kortom, alles wat in het gewone leven al te weinig zich voltrekt: de overwinning van het goede en de bestraffing van den boosdoener en wreedaard, de belooning van den armen, maar eerlijken mensch en de ondergang van den machtige en rijke, de beheersching van de elementen en nog zooveel meer wat de gewone sterveling niet vermag, is in al deze verhalen op zijn plaats, en daarom is het geen wonder

dat menschen met een mentaliteit als de hier behandelde, hierin een zeer groot behagen scheppen.

Thans kunnen wij er toe overgaan een vluchtig overzicht over elk van deze genres te geven om tenslotte ook dit hoofdstuk te besluiten met een enkele opmerking over den invloed van den nieuwen tijd op dit gebied.

De hierboven genoemde *sisindiran's* ¹⁾ zijn in twee soorten te verdeelen, de *pararikan* en de *wawangsalan*, twee namen aan het Javaansch ontleend, in welke beide groepen weer enkele variaties op te merken zijn. Het voornaamste kenmerk van de *pararikan* bestaat hierin dat de eerste helft van het versje, de z.g. *tjangkang* of schil, door haar klank a.h.w. op de tweede preludeert en de ware bedoeling hiervan suggereert. Deze *tjangkang* bestaat meestal uit twee regels van acht lettergrepen zonder eenigen zin, terwijl de beide laatste regels de *eusi* of inhoud vormen, die meestal wel tegelijk met de eerste twee worden uitgesproken, maar die men, bij wijze van raadselspel, ook wel weglaat. Het geldt ook hier dat een goed verstaander aan een half woord genoeg heeft, vooral waar deze *sisindiran's* uit de traditie bekend zijn en meestal in bepaalde situaties gebruikt worden. Naast deze eenvoudige heeft men de ongetwijfeld jongere *pararikan's* in de aan het Javaansch ontleende dichtmaten, waarbij het eerste couplet weer uit een vrij zinnelooze aaneenschakeling van woorden bestaat en het tweede de eigenlijke bedoeling weergeeft in een opeenvolging van woorden, die in klank met die van het eerste couplet correspondeeren.

In de eenvoudige vierregelige *pararikan's*, die dus uiterlijk overeenkomst vertoonen met de bekende Maleische pantoen's, kan men de *rarakitan* onderscheiden, de versjes waarmede speciaal de *reog* zijn scherts drijft en de *sesebred*, de liedjes waarmede de *ronggeng*, de dansmeid, de liefde der mannen tracht op te wekken en waarmede men elkaar in het algemeen plaagt. Wellicht vertoont de *rarakitan* nog den meest ouderwetschen vorm, want hier spreekt soms eerst de *dalang reog* de *tjangkang*, waarop een van zijn helpers als *eusi* een antwoord geeft, waarin met den *bodor*, den clown, de draak gestoken wordt, terwijl deze dan zijn vaardigheid bewijst door op deze zelfde

---

¹⁾ Een goede verzameling hiervan is: *Wawangsalan djeung sisindiran*, Uitg. Bale Poestaka, Serieno. 656.

tjangkang met een eveneens hierop passend versje te antwoorden, dat een voor hem zelf veel gunstiger inhoud heeft.

Dit afzonderlijk zingen van tjangkang en eusi vindt echter ook plaats bij het *gondang*, het zingen van sesebred's begeleid door het slaan op de *lisoeng* (het rijstblok) door vrouwen, die elkaar en de omstanders plagen.

Ter toelichting mogen er thans enkele voorbeelden volgen van de vierregelige *paparikan*, die vooral bij de jongelui in trek is en meestal een erotisch karakter draagt:

Koekoeloe diboeah manggoe, pisan boeah ramantën;

koeroe lain koe teu njatoe, mikiran noe hideung santën.

Men ziet dat er over het algemeen een groote overeenkomst in klank tusschen den eersten en den derden en den tweeden en den vierden regel is, waardoor er tevens een gekruist rijm ontstaat; of er ook nog van een anderen samenhang sprake is, lijkt niet waarschijnlijk, al kan een nader systematisch onderzoek hier wellicht nog verheldering brengen. Een vertaling zou als volgt kunnen luiden:

Een koekoeloe en een manggoe, een pisan en een ramanten
(bep. vruchten);

ik ben mager, niet door niet te eten, maar door aan de schoon-
getinte te denken.

Kaso pondok kaso pandjang, kaso ngarajom ka djalan;

sono mondok sono ngandjang, sono papanggih di djalan.

Kort riet en lang riet, het riet hangt over den weg;

ik verlang er naar haar te bezoeken en bij haar te overnachten,

ik verlang er naar haar op den weg te ontmoeten.

Bangbara dina bangbaroeng, koelit moending kahoedjanan;

sangsara koering ditjandoeng, goelang-goeling ngan sorangan.

Een hommel zit op den drempel, de karbouwenhuid is natge-
regend;

ellendig ben ik doordat ik de tweede vrouw (van mijn man) ben,
eenzaam wentel ik mij om en om.

Thans enkele voorbeelden van de liedjes van de *ronggeng*, in wie men wel een verre nakomeling mag zien van de danseressen, die eens wellicht een religieuze functie vervulden:

Samping hideung dina bilik, koema ditoehoerkeunana;

koering nineung ka noe balik, koema ditoetoerkeunana?

Een zwarte sarong hangt aan den wand, hoe die te drogen;

ik verlang heftig naar hem die heengegaan is, hoe hem te volgen?

*Aja tjioeng na pisitan, kitjoelan hanggasa keneh;
ditjioem koe noe koemisan, saboelan karasa keneh.*

Er is een beo in de pisitan, er is ook kitjoelan en hanggasa (bep. bloemen);

gekust door den gesnorde, voel ik het nog een maand lang.

*Katja Bandoeng katja Bandoeng, kapiting saba leleran;
madjar ěmboeng madjar ěmboeng, ngadjak meuting lolongseran.*
Een Bandoengsche spiegel, een Bandoengsche spiegel, de kreeft
gaat naar de inlaat;

je doet alsof je niet wilt, maar je hebt mij zelf gevraagd bij je
te overnachten.

Als voorbeeld van de spotliedjes van den *reog* kunnen de volgende
gelden:

*Tarikolot Bodjongkaso, babakan loba hajamna;
beuki kolot beuki njoso, beuki loba kahajangna.*

Bodjongkaso is vervallen, een vestiging met veel kippen;
hoe ouder hoe meer begeerig, hoe meer de verlangens toenemen.
*Sieun djoerig djeung ririwa, kini-kini dina batoe;
matak idjid matak ngewa, nini-nini disapatoe.*

Ik vrees de geesten en de spoken, larven op een steen;
afschuwelijk en afschrikwekkend, oude vrouwen met schoenen.
*Daek mědoe daek boesoeng, daekan dibere lemo;
beak badjoe beak saroeng, melaan awewe bengo.*

Ik mag de waterzucht krijgen, ik wil graag lemo (bep. vrucht)
hebben;

mijn baadjes en sarongs zijn weg, doordat ik mij met die scheef-
mondige heb afgegeven.

Behalve deze genres vinden wij ook nog vele *piwoeroek's*, goede
raadgevingen van den *toekang njawer*, *toekang soeloek*, *toekang
pantoen* etc. onder de *paparikans*, waarvan een enkel voorbeeld hier
mag volgen:

*Mawa pěti dina soendoeng, dibawa ka noesa Djawa;
pangarti teu beurat ngandoeng, kabisa teu beurat mawa.*

Een kist dragen in een grasjuk, die gebracht wordt naar het
eiland Java;

Kennis is niet moeilijk mee te nemen, kundigheid niet zwaar te
dragen.

*Hajang iwoeng los ka Bandoeng, rek ngasah los ka Soemědang;
hajang bingoeng geura njandoeng, rek soesah sing boga hoetang.*

Wenscht gij bamboespruitjes ga naar Bandoeng, wenscht gij iets te slijpen ga naar Soemedang;

Wilt gij heelemaal in de war geraken neem dan meer dan één vrouw, wilt gij in de zorgen komen ga dan schulden aan.

Meuli koeroepoek sadatjin, diwadahan kana kantjah;

noe dipoekproek koe prihatin, eta diasih koe Allah.

Een kati koeroepoek koopen, die in een pan wordt gedaan;

wie overstelpt wordt met verdriet, wordt door God bemind.

Djadjambaran boeboer lemoe, kělëwih pitjoeng diroeang;

oentoeng djalma loba elmoe, leuwih ti beunghar koe oeang.

Een aarden pan (met) fijne pap, kělëwih en pitjoeng (bep. vruchten) worden begraven;

het is een voordeel wanneer men veel kennis bezit,

meer dan wanneer men rijk is aan geld.

Katjapiring kěmbang djambe, ekek paeh di noe lenang;

tandaning djělěma hade, daek eleh soengkan meunang.

Katjapiring en de bloem van de djambe, de ekek sterft in de kale vlakke;

het is het kenteeken van den goeden mensch dat hij wil toegeven en geen gelijk krijgen.

Daoen hanggasa tjongona, lain eukeur toetoelisan;

anoe ngarasa bodona, lain djalma bodona pisan.

De punt van het hanggasablad kan niet beschreven worden;

wie beseft dat hij dom is, is niet zoo heel dom.

Naast deze meestal vierregelige versjes elk van acht lettergrepen, voorzoover wij kunnen nagaan de oudste poëtische vorm in het Soendaasch, vinden wij als gezegd ook *paparikans* in de Javaansche dichtmaten, die eveneens voor het grootste gedeelte van erotischen aard zijn. Korthedshalve zullen wij hierbij met een voorbeeld in de maat *Kinanti* volstaan:

Ngala hampo kana soemoer, halangan koe gěde tjai,

pisin pabaoer djeung pinggan, mėlak djambe djadi kitri,

tangkal djěroek paroengpoengan, dipake njajang djapati.

Mo' poho saemoer-oemoer, ęngkang ka salira njai,

isin pabaoer djeung hajang, mėlang bae djadi ati,

bakal hiroep panoengtoengan, lamoen teu něpi ka djadi.

Eetbare aarde halen bij de put, tegengehouden door een groot water, schotels vermengd met schalen, een djambe planten die een klapper wordt, een djeroekboom met helen, waarin duiven nestelen.

Mijn leven lang zal ik U niet vergeten, schaamte is vermengd met verlangen, mijn hart is voortdurend in zorg over U, mijn leven zal ten einde loopen als ik U niet krijg.

Naast de paparikan is de *wawangsalan* bekend, zoowel in *dangding* als in korte tweeregelige, soms vierregelige versjes, ook elk van acht lettergrepen, waarvan de eerste weer de *tjangkang* en de tweede de *eusi* bevat. Het verschil met de paparikan ligt in het feit dat de *tjangkang* hier, om bij het beeld zelf te blijven, dubbelvoudig is, zoodat men twee schillen af te pellen heeft voordat men de pit bereikt.

De *tjangkang* correspondeert hier n.l. niet direct en ook niet in zijn geheel in klank met de *eusi*, maar met het belangrijkste woord van de *eusi* is een woord, dat in de *tjangkang* verborgen zit, ongeveer gelijkkluidend. Het gaat hier dus niet als bij de paparikan om een directe preludeering en toespeling, maar om één, die zelf weer in de een of andere omschrijving verborgen zit.

Wanneer men b.v. leest: *Waloengan di kota Bandoeng*, dan weet men direct dat met deze rivier in Bandoeng de *Tjikapoendoeng* bedoeld wordt, en dan roept deze naam gemakkelijk door associatie het woord: *poendoeng* (boos) op, zoodat de tweede regel b.v. als volgt zal luiden: *enden oelah poendoeng eulis* (wees niet boos, schoone). Zoo is het ook met: *goenoeng loehoer di Tjikadjang*, met welke berg de *Tjikoeraj* bedoeld is, welke klank weer het woord *patoeraj* (scheiden) zal suggereeren, waarbij de *eusi* dus b.v. luiden kan: *tangtos patoeraj nja diri* (zeker zal ik van U scheiden). Op deze wijze kan men allerlei woorden omschrijven die zelf weer toespelingen zijn op begrippen, die in dit goeddeels erotische verband thuis-hooren en die door de betrokken personen gaarne en gemakkelijk geraden worden.

Uit den aard der zaak vinden wij de boven besproken *sesebred* en *rarakitan* evenzeer als de *piwoeroek* onder de *wawangsalans*, waarvan wij nu een enkel voorbeeld zullen geven: *Teu beunang di soepa doelang, teu beunang dibebendjokeun*. In de *tjangkang* zit in dit geval de omschrijving van het woord, dat met het voornaamste begrip uit de *eusi* in klank correspondeert, in de woorden: *soepa doelang*, die beteekenen: de paddestoelen van de rijstbak, waarmede de rijst-korrels bedoeld zijn, die gewoonlijk *kedjo* heeten. Als dit raadsel opgelost is, heeft men dus: *teu beunang dikedjo*, wat nu regelrecht preludeert op de *eusi*, die de klacht inhoudt van een minnaar, die de geliefde maar niet vergeten en nergens afleiding vinden kan (*bebendjo*).

Evenzoo heeft de tjangkang van de wawangsalan: *Oentoen tipoeng tambang beas, iraha laksana diri*, (wanneer zal ik mijn doel bereiken), een verstaanbaren zin voor wie weet dat met „de draden van het meel en de touwen van het rijstmeel” uit de eerste regel de *laksa* is bedoeld, waarmede zich gemakkelijk het woord *laksana* verbindt. Wie dus de tjangkang hoort, weet dadelijk dat er van het bereiken van een doel, het welslagen van een plan sprake is.

Luidt de tjangkang: *sok radjeun ngaboeah kawoeng*, dan hebben de eerste twee woorden geen beteekenis, zij dienen enkel om het aantal lettergrepen vol te maken, maar de vrucht van de arèn (*boeah kawoeng*) heet *tjaroeloek*, wat onmiddellijk aan *tjoeroeloek* herinnert, het stroomen van de tranen, zoodat de eusi is: *njoeroeloek tjipanon bidjil* (mijn tranen stroomen naar buiten).

Een ander voorbeeld is:

Beunjing leutik simkoering mah. De *beunjing leutik*, een bepaalde vrucht, heet gewoonlijk *amismata*, welk woord op *tjimata* (traan) gelijk, zoodat de eusi luiden kan: *ari ras sok tjimataan* (als ik aan U denk moet ik weenen). Bij: *beas ditoetoe deui*, is de rijst (*beas*) die gestampt is (*ditoetoe*): *tipoeng* (meel), welk woord denken doet aan *tjpoeng* (ontmoeten), zoodat de eusi luiden kan: *iraha bisa patjpoeng* (wanneer zal ik U kunnen ontmoeten?).

In enkele gevallen zijn bepaalde sisindiran's zoo bekend geworden dat zij steeds zonder eusi worden geciteerd en dus geheel de functie van een *paribasa* (sprekwoord) vervullen. Zoo zegt men vaak, als men wil aanduiden dat men iets niet bereikt heeft: *teu kapaloepoeh nangtoeng* zonder meer, omdat iedereen weet dat dit *teu kapimilik* beteekent. Uit *paloepoeh nangtoeng*, opstaande gevlochten bamboe, bestaat n.l. de gewone wand van een vertrek (*bilik*), welk woord weer met *milik* overeenkomt. Op dezelfde wijze is ook de *paparikan*: *titiran bae da koneng gēde* (een *titiran* (soort duif) immers geel en groot) een spreekwoord geworden, dat men steeds gebruikt wanneer men zeggen wil: *pikiran bae da geus gēde* (gebruik je verstand want je bent al groot).

De *wawangsalan* in *dangding* verschilt in zooverre van de overeenkomstige *paparikan* dat de tjangkang nu niet een zelfstandig couplet vormt, waarmede de eusi in het tweede couplet correspondeert, maar hier bevat afwisselend de eene regel de tjangkang en de andere de eusi, of soms bevat ook eenzelfde regel tjangkang en eusi beide.

Van beide gevallen zullen wij thans een voorbeeld geven:

*Walanda hideung soldadoe, oemambon ěngkang ka eulis, kalong
tjilik saba gědang, soemědot rasaning ati, běloet sisit saba darat,
kpiraraj siang wěngi.*

Van dit couplet, in Kinanti geschreven, is de oplossing van den
eersten regel: een zwarte Hollandsche soldaat: een Ambonnees, Soend.:
Ambon, welk woord preludeert op *oemambon* uit de tweede regel. De
kleine kalong (vleermuis) die op de papaja te vinden is (regel 3), heet
tjotjodot, welk woord op *soemědot* uit de volgende regel slaat, terwijl
de geschubde aal op het land (regel 5) de *oraj*, de slang is, wat het
woord *raraj* oproept. Het geheel is de klacht van een ongelukkige
minnaar en kan als volgt worden vertaald: Vruchteloos heb ik de
schoone lief, mijn hart klopt hevig, dag en nacht zweeft haar beeld
mij voor oogen.

Een voorbeeld van het geval dat in iedere regel afzonderlijk de
tjangkang en de eusi vereenigd zijn, levert het volgende in Dang-
dangoela gedicht vers:

*Sampan gěde kapalang geus djangdji, moending bělang sapisaoer
djoeag, tjai kimpěl estoe sae, hapoer Djawa panoedjoe, oentoen
tipoeng laksana diri, pětis Tjina tjapena, imah hawoe lipoer,
lapis katja rasa ěngkang, koetoe simboet toemarima lahir batin,
wadah obat geus poenah.*

Deze uiting van dankbaarheid aan de geliefde zit als volgt in elkaar:
De eerste twee woorden zijn een omschrijving van *kapal*, schip,
welke klank in het woord *kapalang* zit, dat echter op zich zelf een heel
andere beteekenis heeft. Evenzoo is in den volgenden regel het
woord *sapi*, dat een deel is van *sapisaoer* (woord) omschreven met
moending bělang (gevlekte buffel); in de hieropvolgende regel *es* (ijs)
van *estoe* (zeker) met *tjai kimpěl* (gestold water), terwijl *panoe* (een
huidziekte) aangeduid wordt door *hapoer*, de Javaansche naam voor deze
zelfde ziekte; *oentoeng tipoeng* voor *laksa* leerden wij reeds eerder
kennen, Chineesche *pětis* (saus) is *ketjap* (regel zes), de haard van het
huis heet *dapoer*, wat aan *poer* van *lipoer* herinnert, en de laag op
den spiegel (*lapis katja*) is van *rasa* (kwik). *Koetoe simboet* (luizen
in de dekens) heeten *toema*, en een *wadah obat* (een doos om kruid
in te bewaren) heet *poen*.

Men ziet dus dat op een zeer willekeurige wijze toespelingen op
gedeelten van die woorden worden gemaakt, waarop het vooral aan-
komt. Uit de gegeven aanduiding kan dus niet het kernwoord zelf
worden begrepen, maar een woord dat een geheel andere beteekenis
heeft, doch dat toevallig ten naaste bij een deel uitmaakt van het

bedoelde woord, zoodat dit dan nog uit dit deel geraden moet worden.

De bedoeling van dit lied is ongeveer de volgende:

De gelofte is eenmaal gegeven (*kapalang geus djangdji*), Uw woord is goed en treffend (*sapisaoer djoeag estoe sae, panoedjoe*), mijn doel is bereikt (*laksana diri*), mijn vermoeidheid is verdwenen (*tjapena lipoer*), ik voel mij met hart en ziel dankbaar jegens U en volkomen gelukkig (*rasa ěngkang toemarina lahir batin, geus poenah*).

Tot slot van deze reeks voorbeelden moge er nog een gedicht volgen in Sinom, waarin de dichter een combinatie van de pararikan en de wawangsalan gegeven heeft:

*Ka Lintoeng djalan ka Lembang, ka Lembang ka Soekasari,
kadoehoeng koering kagembang, kagembang koe noe kamari;
katjang noe boendĕr siki, nja pikir bati mĕlĕnggoek, katjang noe
gegebengan, soegan daradjatna diri, lĕboe badag pinarĕng aja
doeriat.*

De eerste beide regels zijn dus de tjangkang van de derde en de vierde (pararikan), de vijfde is de tjangkang van de zesde en evenzoo de zevende van de achtste, terwijl in den laatsten regel de tjangkang en de eusi vereenigd zijn (wawangsalan).

Met de katjang met ronde pitten (regel 5) wordt de *bĕngoek* bedoeld, een preludeering dus op *mĕlĕnggoek*, met de gevinde katjang (regel 7) de *djaĕt*, evenzoo op *daradjat*, terwijl *lĕboe badag* (ruwe asch) *arĕng* (houtskool) is, dat op *pinarĕng* slaat.

De bedoeling van het lied is:

Ik heb er spijt van verleid te zijn, verleid door die(n) van gisteren, ik zit maar voor mij uit te staren, misschien is het mij beschoren dat ik met haar (hem) trouw.

Van deze sisindiran's, die in de gesproken en de geschreven taal nog altijd een belangrijke rol spelen, hebben wij met opzet nog al wat voorbeelden gegeven, omdat hier de typische karakters trekken van de taal duidelijk aan den dag treden. Hun aantal is dan ook legio, evenals dat der *paribasa* en der *toetoeroetjingan*, waarvan er thans enkelen volgen ¹⁾:

Awak sampajaneun, lett. een lichaam om iets aan op te hangen, wordt gezegd van iemand wien alles goed staat.

Boeloean bĕloet, djangdjangan oraj, een aal met haren, een slang met vleugels, waarmede men iets onmogelijks wil aanduiden.

¹⁾ 5 deeltjes, elk 100 paribasa bevattend, zijn door Bale Poestaka uitgegeven onder den titel: *Boekoe batjaan 100 paribasa*, Serieno. 9, 9a, 9b, 9c, 9d.

Kawas goela djeung peueut, als suiker en gesmolten suiker, voor: onafscheidelijk en zeer intiem bevriend zijn.

Nete taradje, nintjak hambalan, de trap beklimmen, de treden oploopen, voor: den hiërarchischen weg volgen.

Bonteng ngalawan kadoe, de komkommer verzet zich tegen de doerian, voor: een zwak persoon verzet zich tegen een zeer machtig iemand.

Djaoeh ka bĕdoeg, tjarang ka dajauh, ver van de bedoeg, zelden naar de stad; men zegt dit van iemand die boersch is en weinig weet.

Herang-herang kari mata, teuas-teuas kari bintjoerang, van zijn schitterende dingen (juweelen) heeft hij slechts zijn oogen, van het harde (het goud) heeft hij alleen zijn scheenbeenen over, wat men zegt van iemand, die straatarm geworden is.

Hedjo tihang, met groene palen, voor: iemand die vaak verhuist (zoodat de bamboepalen van zijn huis nog groen zijn).

Njalindoeng ka gĕloeng, bij de haarwring zijn toevlucht zoeken, voor: met een rijke vrouw trouwen.

Dihoeroen soeloehkeun, dikompet daoeneun, brandhout wordt samengebonden, bladeren worden bijeen geschikt, voor: allen over één kam scheren.

Noe boeroeng diangkloengan, noe edan dikĕndangan, de dwaas wordt met de ankloeng, de gek met de kendang begeleid, voor: ook op dwaze voorstellen ja en amen zeggen.

Tjara boeĕuk beunang maboek, als een geslagen ui, voor: zeer gedwee zijn (een beschuldigde b.v.).

Katjiwit koelit, kabawa daging, de huid wordt geknepen, het vleesch deelt er in mede, voor: in een zaak van een ander betrokken worden.

Ari oemoer toenggang goenoeng, angĕn-angĕn pĕtjat sawĕd, de leeftijd in den avondstond, de geest in den morgen, voor: nog frisch van geest zijn.

Keur meudjeuhna bilatoeng doelang, als rupsen van den rijstbak, gezegd van kinderen die graag veel eten.

Naast deze spreekwoorden en zegswijzen, waarin men gaarne rijmklanken gebruikt, b.v. *njalindoeng ka gĕloeng, noe boeroeng diangkloengan, noe edan dikĕndangan*, mogen er de volgende voorbeelden van raadsels volgen, die men soms ook in *dangding* opgesteld aantreft ¹⁾:

¹⁾ *Toetoeroetjingan*, Uitg. Bale Poestaka No. 60.

Toetoeroetjingan basa Soenda ditembangkeun. Bale Poestaka No. 551.

Indoengna tjitjing, anakna adjroeg-adjroegan, de moeder zit stil, de kinderen springen op en neer (het rijstblok met de stampers).

Anakna disamping, indoengna ditarandjang, het kind heeft een sarong aan, de moeder is naakt (de bamboespruit (iwoeng) en de bamboe).

Hoeis di djërona hoeloe, lamoen ka pasar kapanggih, grijze haren binnen in het hoofd, als men naar de passer gaat, komt men het tegen (kapok, Soend. *kapas*). In het tweede regeltje zit de oplossing in de woorden *ka pasar* verscholen.

Mabok tjadas, manggih ëmas, als men den steenen wand stuk slaat vindt men goud (een ei).

Soemoer gantoeng, talaga di awang-awang, dieusi tjai sakaratjak, een hangende put, een meer aan den hemel, gevuld met een scheut water (een klappernoot).

Didjingdjing teu dibawa, men tilt het op, maar draagt het niet weg (een deur).

Loehoer batan goenoeng, handap batan toeer, hooger dan de berg, lager dan de knieën (een weg over een berg).

Raadsels in dichtvorm zien er als volg uit:

Kami sok sëring toetoeloeng, nganteurkeun kamana mëndi, reudjeung sok miloe pasea, bisa ngadjaga ngadjaring, noeloengan noe koerang djagdjad, atawa anoe keur gëring.

In ben U dikwijls behulpzaam en geleid U overal heen, dikwijls vecht ik met U mee en beschut en bescherm U; ik help de zwakken en ook de zieken (wandelstok).

Saňjana kaloearna doea kali, mimiti kaloear, hěnteu hiroep toeloef tjitjing, hiroep kadoea kalina.

In werkelijkheid word ik twee maal geboren, de eerste keer leef ik niet maar blijf stil liggen, de tweede keer echter leef ik (kuiken uit het ei).

Raadsels met een meer mystieken inhoud, die wellicht beter raadselspreuken genoemd worden, zijn b.v. de volgende:

Njoektjroek leuwi njiar tjai, ngala seuneu koendang damar, een kolk doorwaden om water te zoeken, vuur gaan halen, terwijl men een fakkel draagt. Dit zegt men van iemand die de hoogste waarheid buiten zich, in plaats van in zich zelf zoekt.

Bangkong ngaheumheum liang, de kikvorsch heeft zijn hol in zijn bek, waarmede men te kennen geven wil dat de vergankelijke mensch door den wezenlijken, onsterfelijken omsloten is, dat het wezenlijke van hem het onwezenlijke omvat.

Allah mah siga hoerang, Allah heeft de gedaante van een garnaal. Dit zegt men spottend tegen iemand die naar de eigenschappen van God vraagt, waarbij men bedoelt dat God is zooals de mensch zich hem voorstelt (*siga oerang*).

Voordat wij ons thans wenden tot wat in meer eigenlijken zin literatuur te noemen is, doen wij goed eerst de reeds enkele malen ter sprake gekomen *dangding*, de z.g. dichtmaten, nader te beschouwen. Want de poëzie speelt in deze melodieuze taal een geheel andere rol dan in de huidige westersche literatuur en daarom wekt deze term zonder meer licht misverstand. Als er van poëzie en van kunst in het algemeen sprake is, doet men goed zich dit alles niet in de eerste plaats louter aesthetisch te denken, daar de differentiatie van de verschillende levensgebieden zich hier lang niet in die mate als in het Westen voltrokken heeft. Men zou zelfs kunnen zeggen dat de poëtische vorm als zoodanig niet zoo iets heel apart is, maar juist de gebruikelijke uitingwijze, als het om mededeeling van bepaalde gebeurtenissen en gevoelens gaat. Zoo was het nog in de tweede helft van de vorige eeuw onder goede vrienden zeer gewoon om elkaar in dichtmaat brieven te schrijven ¹⁾, terwijl ook nu nog toespraken bij huwelijken (*biantara, boeka pintoe*) en dgl. in poëtischen vorm (*těmbang*) voorgedragen, d.w.z. als alle poëzie steeds gezongen worden. Met meer recht zou men juist van het schrijven van proza mogen zeggen dat dit iets kunstmatigs, iets moderns is en een duidelijk blijk van de optredende differentiatie.

Wat den mensch altijd weer tot de gebonden rede gedreven heeft, kunnen wij nu niet nagaan; het blijft een feit dat evenals het gebonden gaan, de dans, ook de poëzie steeds een groote aantrekkingskracht bezeten heeft. De harmonie en het rythme, die heel het leven en ook het menschelijk lichaam doortrekken, hebben altijd tot gelijksoortige uitdrukking ook op menschelijk plan bewogen, doordat daarin de gevoelens en ervaringen, die de ziel het diepst bewegen, worden beleefd en geuit. Zoo zullen de drang naar harmonie met het groote leven en ook die naar de ecstase hier mede een rol gespeeld hebben; in dit verband duidt de uitdrukking kunst vaak meer op een onbewuste, natuurlijke kunstvaardigheid, dan op een bewuste aesthetische werkzaamheid.

¹⁾ Een interessante collectie brieven in dichtmaat opgesteld vindt men in: *Serat sinêrat*, uitg. Bale Poestaka, No. 852, van bekende schrijvers als de hoofdpanghoeloe van Garoet, Raden Hadji Mochamad Moesa e.a. (ong. 1880).

Wij merkten reeds op dat de oudste Soendaneesche dichtvorm blijkbaar de achtlettergrepige regel is, maar veel meer is hiervan tot nu toe niet bekend. Wij vinden deze terug in de ouderwetsche Pantoenverhalen, de meest typisch-Soendasche literatuurproducten, die uit stukken proza met reeksen van dergelijke achtlettergrepige regels afgewisseld, bestaan, waarin echter geen vaste rijmen of andere regelmatigheden zijn te ontdekken. Ook komen dergelijke regels, naar wij al zagen, in de eveneens ouderwetsche *sisindiran's* voor en verder in de liederen die de *toekang njawer* zingt. Bovendien kan men ze vinden in de meer godsdienstig getinte liederen, die men, met een aan het Arabisch ontleenden naam, *sair* noemt. Deze bestaan uit coupletten van vier rijmende regels, die meestal elk acht lettergrepen hebben, en dragen een orthodox-Mohammedaansch karakter, terwijl zij zonder begeleiding van de *katjapi*, zooals dit bij de voordracht van de pantoenverhalen gebeurt, gezongen worden. Of hier een oude vorm tot nieuw leven is gewekt of dat hier iets geheel nieuws is opgetreden, valt niet gemakkelijk uit te maken. Zooveel is wel zeker dat voor hen, die in de *kabinangkitan*, de kunst, niet veel belang stellen, deze oude vormen veel gemakkelijker te hanteeren zijn dan de veel ingewikkelder Javaansche maten, de z.g. *těmbang*, waarin het grootste gedeelte der Soendaneesche literatuur geschreven is.

Hierin zijn verschillende *poepoeh* of *sěkar*, z.g. dichtmaten, te onderscheiden, die elk weer volgens één of meer zangwijzen (*lagoe*) gezongen kunnen worden. Elke *sěkar*, die alle een eigen naam dragen, bestaat uit een onbepaald aantal coupletten (*pada*), waarvan het aantal regels (*padalisan*), het aantal lettergrepen (*ěngang*) per regel en hun eindklank vaststaan ¹⁾.

De *sěkar Kinanti* bestaat b.v. uit zes regels per *pada*, met acht lettergrepen per regel en als eindklank respectievelijk de oe, i, a, i, a, i. *Asmarandana* telt zeven regels, elk van acht lettergrepen, uitgezonderd de vijfde regel, die er zeven heeft en met de i, a, e, (of o), a, a, oe, a als eindklank. *Midjil* heeft zes regels waarvan de eerste tien, de tweede zes, de derde en vierde weer tien en de vijfde en zesde weer elk zes lettergrepen tellen, terwijl de eindklanken successievelijk luiden: i, o, e, i, i, oe. Zoo zijn er in het Soendaasch zeventien poepoeh's bekend met onderling allerlei verschillen, zoodat men een goed geheugen en een groote vaardigheid bezitten moet, wil men een goed

¹⁾ Men zie: *Rasiah těmbang Soenda* door R. Satjadibrata. uitg. Bale Poestaka No. 940.

vers kunnen schrijven. Bovendien is ook het gebruik van deze poepoeh's niet willekeurig, hoewel de bepalingen hier niet al te streng zijn. Maar toch bezigt men *Dangdanggoela* b.v. vooral om aan zijn blijdschap uiting te geven, *Asmarandana* om de liefde te bezingen, *Maskoemambang* om smartelijke tafereelen te beschrijven, *Doerma* om een gevecht weer te geven en *Balakbak* om comische situaties te schilderen. Verder bestaan er allerlei middelen om de fraaiheid van deze poëzie nog te vervolmaken: woordherhalingen, rijmklanken etc. (*poerwakanti*), waarvan tenslotte de graad van schoonheid afhankelijk is. Maar ook hier hangt deze schoonheid niet alleen af van de kunstvaardigheid van den maker, maar ook wel degelijk van zijn taalgevoel, van de door hem gekozen beelden en van nog vele andere factoren. Welke verdere eischen aan een goede dangding worden gesteld en welke technische moeilijkheden het zingen ervan nog met zich brengt, moeten wij thans laten rusten, daar dit algemeene overzicht voldoende is om het karakter van deze poëzie te schetsen, waaruit het grootste gedeelte van de Soendaneesche literatuur bestaat. Immers naast de in proza verhaalde sprookjes en de bovengenoemde pantoenverhalen zijn de meeste sagen, legenden, overleveringen en dgl. in *tëmbang* opgesteld, d.w.z. dat zij een naar den inhoud van het verhaalde afwisselende reeks poepoeh's vormen, die met elkaar *wawatjan* heeten. En deze wawatjan omvat zoowel mythen als ook geschiedenisverhalen (*babad*), Mohammedaansche heiligenlegenden en aan de wajang ontleende sprookjesachtige vertellingen. Deze wawatjan is de voornaamste representant van de Soendaneesche literatuur, die ook nu nog altijd onbetwist de eerste plaats inneemt.

De meest typisch-Soendasche literaire producten zijn de oude verhalen van den *toekang pantoen*. De bekendste is wel de *Loetoeng Kasaroeng*, het verhaal hoe een god in diergedaante, als *loetoeng*, aap, vermomd op aarde komt en daar de jongste van zeven zusters, Poerba Sari, eveneens eigenlijk een godenkind, die een hard leven heeft, in haar moeilijkheden steunt, met behulp van zijn goddelijke moeder Soenan Amboe, die voor al het benodigde zorgt. Het meisje moet allerlei zware en onmogelijke werken verrichten, maar dank zij de bovennatuurlijke macht van den aap slaagt zij hierin altijd weer. Zoo brengt hij tenslotte ook ter wille van haar de rijst op aarde en leert de menschen de wijze van aanplant, verzorging en bereiding en ook de weefkunst. Op den inhoud, die een aaneenschakeling van bekende motieven is, kunnen wij hier verder niet ingaan, maar de groote

waarde ervan ligt in den hoofdpersoon, dien men als den brenger van allerlei zegeningen beschouwt, als een cultuurheros met wiens optreden eigenlijk de beschaving begonnen is.

Daarom is deze *tjarita* of *lalakon* de grondslag van al de andere, die veel meer homogeen zijn en tenslotte alle de wonderlijke avonturen en de gevechten van de afstammelingen van den vorst van Galoeh-Padjadjaran bevatten, die in den regel eindigen met de verovering van een rijk en het huwelijk met een prinses. Is dus het pantoenverhaal in het algemeen een heldendicht verbonden aan de oude Soendasche vorstengeslachten en geniet het als zoodanig een groote waardeering, de Loetoeng Kasaroeng neemt toch wel een geheel aparte plaats in. Want deze wordt om zijn bijzonder karakter als zoo heilig beschouwd dat de *toekang pantoen* hem nooit durft te reciteeren, zoodat hij enkel uit de overlevering bekend is. Want zou dit verhaal op de gewone wijze onder begeleiding van de *katjapi* voorgedragen worden, dan zouden er tijgers verschijnen en de *toekang pantoen* zelf zou met den persoon, die hem opdroeg te zingen, door rampen worden getroffen. Dit heilige karakter is er ook de oorzaak van dat men er in later tijd allerlei verborgen en mystieke wijsheden in gevonden heeft en dit verhaal op een symbolische wijze is gaan uitleggen ¹⁾.

Gaan wij thans over tot een korte bespreking van het naar wij reeds zagen zoo uitgestrekte terrein van de *wawatjan*, dan is het van te voren duidelijk dat in dit genre niet alleen verschillen in inhoud, maar ook in qualiteit op te merken zullen zijn. Want naast door bekende dichters geschreven of opnieuw bewerkte *wawatjans*, heeft men er tallooze van den *boedjangga kampoeng*, de vaak anonyme dorpsdichters, die een weinig verfiend taalgevoel en een gebrekkig compositievermogen bezitten, en wier werk dus voor de werkelijke minnaars van de taal, die er vooral in de hoogere kringen velen zijn, weinig aantrekkelijks te bieden heeft.

Bij alle verschil in qualiteit is tenslotte de inhoud van de *wawatjans* vrij homogeen, ook al is de uiterlijke entourage nog al gevarieerd. Want of er nu personen met namen van Mohammedaansche klank optreden, zooals b.v. in de *Rëngganis* of de *Amir Hamdja* of dat het

¹⁾ De volgende Pantoenverhalen werden door C. M. Pleyte uitgegeven: *Loetoeng Kasaroeng*, *Tjoeng Wanara* en *Njai Soemoer Bandoeng* in *Verhandelingen v.h. Bat. Gen. dl. 58*. *Raden Ranga Sawoeng Galing* en *Deugdeupati Djajapërang* in het *Tijdschr. Bat. Gen. dl. 57*.

verhaal een bewerking is van een *lalakon* uit de *wajang* (*Waw. Batara Rama, Nalakasoeraboma*), steeds draait het repertoire om de beide het natuurlijke leven beheerschende polen van liefde en strijd. Zoo weinig onderscheid wordt er gevoeld tusschen verhalen met een Mohammedaansch cachet en die waarin figuren uit de *wajang* optreden, dat men b.v. in de laatstgenoemden Moslimsche termen en begrippen kan aantreffen, waaruit ook blijkt hoezeer deze invloeden hier geassimileerd werden. In al deze verhalen nemen zoowel de bovennatuurlijke daden van de helden en hun wonderlijke reizen met het gevecht en liefde de voornaamste plaats in, maar hiernaast heeft men in *wawatjan*vorm ook mystieke bespiegelingen en godsdienstige verhandelingen. Immers deze vorm is zoo populair dat men al wat de menschen ter harte gaat er in overgebracht heeft, zoodat ook historische overleveringen, oude sagen en dergelijke verhalen in dezen vorm bewerkt zijn.

Ook de rijstmythe, de *wawatjan Soelandjana*¹⁾ is als zoodanig bekend, en verdient, waar de rijst wel het voedsel bij uitnemendheid is, wel eenige nadere bespreking. Als in de *Loetoeng Kasaroeng*, die immers ook het verhaal van de komst der rijst op aarde bevat en het onderricht in haar behandeling, zijn er ook hier twee goddelijke hoofdpersonen, van wie de man, de zoon van *Dewa Wĕnang, Soelandjana*, hier eveneens als cultuurheros optreedt. De rijst zelf ontstaat hier uit het lijk van *Nji Pohatji Sangjang Sri*, nadat deze door goddelijke bestemming gestorven is²⁾. Zij is geboren uit een ei, eigenlijk een traan van den slangengod der onderwereld, *Antaboga*, en nadat uit haar lichaam de rijst en andere gewassen opgeschoten zijn, worden deze tegen allerlei dreigende onheilen beschermd door *Soelandjana*, die de menschen op deze wijze de goede verzorging van het gewas leerde. De hoofdzaak, de goddelijkheid van de rijst en van den cultuurheros, wordt in beide mythen gelijkelijk vermeld, maar overigens is er tusschen de *Loetoeng Kasaroeng* en de *Wawatjan Soelandjana* uiterlijk niet veel overeenstemming. Wellicht zijn in de figuur van dezen cultuurheros typisch-Soendaneesche trekken bewaard, terwijl het uitvoerige verhaal van de transformaties van de rijst mischien uit de Javaansche mythe overgenomen is, maar meer dan een

¹⁾ Deze *wawatjan* is als vele andere ook door Bale Poestaka uitgegeven. (No. 510).

²⁾ In wezen is zij met *Poerba Sari* identiek, terwijl in beide gevallen de belagers de naaste verwanten dezer vrouwelijke hoofdpersonen zijn. Voor verdere bijzonderheden zie men mijn dissertatie: *Nji Pohatji Sangjang Sri*, Leiden, 1929, Dubbeldeman.

gissing kan dit niet zijn. Dat de wawatjan Soelandjana ook in eere gehouden wordt, spreekt in deze omgeving, gezien de vele plechtigheden tijdens den landbouw en vooral tijdens den oogst in gebruik, wel van zelf ¹⁾).

Over het proza valt tenslotte weinig meer te zeggen. Zooals wij reeds opmerkten zijn de uit den volksmond opgeteekende sprookjes daarvan de voornaamste specimina, maar ook dit geldt nog maar ten halve daar van de *dongeng* ook wel bepaalde gedeelten worden gezongen ²⁾. Het typisch-Soendasche van dit genre zit uit den aard der zaak niet in den inhoud, die uit een aantal ook elders veelvuldig aangetroffen motieven bestaat. Of er echter in de aaneenschakeling dier motieven of in den verhaaltrant typisch Soendasche eigenaardigheden op te merken zijn, kan slechts door een vergelijkend onderzoek aan het licht worden gebracht. Opmerkenswaardig zijn vooral die *dongeng's*, die zich om een bepaalde figuur groepeeren, zooals om den reeds vaker genoemden *Si Kabajan* ³⁾, die meestal van grappigen aard zijn, of om het dwerghert, *Sakadang Peutjang* ⁴⁾ of *Sakadang Koeja*, de schildpad. Dergelijke dierverhalen zijn, als in heel Indië, ook onder de Soendaneezen geliefd. Uit den aard der zaak is het Soendasche proza met dergelijke sprookjes niet uitgeput, maar over andere genres, als b.v. dat der godsdienstige verhandelingen en derg. valt in dit verband niet veel meer op te merken.

Zoo zijn wij dan tenslotte bij den nieuwen tijd gekomen, die zich ook op literair gebied, zij het dan als overal voorloopig nog wat schuchter en onzeker, aankondigt. Dit veronderstelt al dat het oude nog in zwang is, en inderdaad is de *wawatjan* nog steeds onbetwist de meest geliefde literaire vorm onder de Soendaneezen, waarin men thans echter ook wel gewone gebeurtenissen verhalen gaat, zoodat men hier van romans in *tëmbang* kan spreken.

Maar dat men nu oog krijgt ook voor de gewone menselijke gebeurtenissen en gevoelens, die men zoowel in poëtischen vorm als in proza beschrijft, zonder dat er bovennatuurlijke wonderdaden bij te pas komen, is op zich zelf al een bewijs van de veranderingen, die

1) Voor de gebruiken bij den landbouw in zwang, raadplege men het artikel van den Heer R.A. Kern: *Wali Poehoen*, Tijdschr. Bat. Gen. deel 64, 1924.

2) Soend. sprookjes door Pleyte verzameld, vindt men in *Pariboga* (6 deeltjes) Uitg. Bale Poestaka, Serieno's 20, -a, -b, -c, -d, -e.

3) Uitg. Bale Poestaka Serieno. 576.

4) Uitg. Bale Poestaka Serieno. 1018.

bezig zijn zich te voltrekken. Immers hieruit blijkt dat men in de menschenlijke werkelijkheid belang gaat stellen, al blijft ook hier de belangstelling geconcentreerd op de liefde en het avontuur, die steeds in de literatuur een groote plaats innamen. Nagenoeg in elke roman is dan ook wel een beschrijving te vinden van een plotseling de hoofdpersoon overvallende en bevangende liefde-op-het-eerste-gezicht, terwille waarvan vele moeilijkheden, door conservatieve ouders veroorzaakt, overwonnen moeten worden. Dat dit alles vaak nog gebrekkig uitgewerkt wordt en dat er naast behoorlijke ook pornografische werkjes verschijnen, spreekt in de gegeven omstandigheden wel van zelf.

Een ander blijk van het door Westersche beïnvloeding toenemend realiteitsbesef, is te vinden in den historischen roman, die door den jong gestorven schrijver Raden Memed Sastrahadiprawira in het leven geroepen werd. Hier verloopt niet alles in het oude schema van liefde, strijd en overwinning met magische middelen, waaraan tot nu toe geen enkele overlevering ontkwam, maar op grond van objectieve historische gegevens en van mondelinge overlevering is hier een ook psychologisch verantwoord verhaal gegeven, dat zich op het menschenlijke plan voltrekt; de held vindt in zijn geloof aan de goddelijke leiding de kracht tot het — gelukkige — einde te volharden. Merkwaardig is het feit dat ook hier weer de oude vorm van proza, nu en dan afgewisseld met poëzie, gehandhaafd blijft ¹⁾.

Deze meer objectieve houding, die uit meer, vooral door Volkslectuur uitgegeven, werken blijkt, — evenals uit de belangstelling voor vertaalde of bewerkte Westersche of Oostersche verhalen —, belooft voor de toekomst nog goede vruchten. Maar het zal nog wel eenigen tijd duren voor men in deze overgangperiode innerlijk zoo geconsolideerd is dat men de eigen diepste verlangens en strevingen op den benodigden afstand zal kunnen bezien en ze in een waarlijk literair werk uitbeelden. Het spreekt wel van zelf dat men thans ook zeer blootgesteld is aan het gevaar minder geslaagde voorbeelden uit de Westersche literatuur te willen navolgen, waarbij het sensationeele en sentimenteele sterk op den voorgrond komt en waarbij uit den aard der zaak ook de bioscoop een rol speelt.

Voor de poëtische uitdrukking heeft men tot nu toe zoo goed als

---

1) *Pangeran Kornel*, Bale Poestaka Serieno. 88o.

Nadere bijzonderheden over den schrijver en zijn werk zijn te vinden in Djawa XII (1932) pag. 153.

niet naar nieuwe wegen gezocht, daar men aan het oude nog genoeg heeft. Onder de moderne intellectueele jeugd neemt de beheersching hiervan echter sterk af evenals de kennis van al de boven genoemde literaire vormen.

De breuk met het oude en de gevaarlijke situatie in het algemeen worden hier nogmaals openbaar, maar van een volk dat steeds een zoo groot interesse in het wonder der taal had, mag men met recht ook in de toekomst verwachtingen hebben. Een zoeken van andere en toch *eigen* vormen en een bezinning op nieuwe maatstaven is als op elk gebied ook op dat der literatuur geboden, die echter slechts in een moeilijken en langen overgangstijd verworven zullen kunnen worden.

Literatuur:

H. Werner: *Die Ursprünge der Lyrik*, München, 1924.

André Jolles: *Einfache Formen*, Halle, 1930.

Prof. W. B. Kristensen: *De goddelijke heraut en het woord van God*, Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, deel 70, Serie B. No. 2, Amsterdam 1930.

Dr. N. Adriani: *Verzamelde Geschriften*, Haarlem 1932.

R. A. Prof. Dr. H. Djajadiningrat: *De magische achtergrond van de Maleische Pantoen's*. Diërede 1933, Kolff, Batavia-C.

Dr. G. W. J. Drewes: *Oud en Nieuw in de hedendaagsche Indonesische Litteratuur*, De Gids, Sept. 1932.

LOGISCHE ACHTERGRONDEN.

Wij willen tenslotte trachten een diepere eenheid te vinden achter de verschijnselen, die wij tot nu toe bij de Soendaneezen hebben leeren kennen. Al de boven besproken gebruiken en opvattingen getuigen nl. van een zekere werkzaamheid en gesteldheid van den geest, die nog wel een nadere bestudeering verdienen.

Telkens weer hebben wij er op gewezen hoe dezelfde karakteristieke trekken bij verschillende gelegenheden naar voren komen; zoo de samenhang van al het zijnde, de bijzondere voorkeur voor het verborgene, het gevoel van de betrekkelijkheid van al het aardsche, etc. Dit alles staat echter niet los van elkaar, maar het moet als aan één geest ontsproten op een bepaalde wijze samenhangen, het moet een systematisch geheel vormen, waarin het thuis hoort en waaruit het eerst volkomen duidelijk kan worden.

Het gaat er dus nu om het logisch systeem te ontdekken, dat al deze schijnbaar zoo los van elkaar staande en onsamenvangende verschijnselen tot een eenheid samenbindt, omdat hun onderlinge verhouding en hun verband het resultaat moeten zijn van de hier gangbare wijze van denken, m.a.w. van de hier geldende logica. Want er bestaat niet slechts één wijze van denken, één methode om langs bepaalde wegen te komen tot een ordening der verschijnselen, maar er valt meer dan één logica aan te wijzen, logica in den zin van een geheel van denkwetten, waaraan het denken van een mensch of groep zich bindt. Juist de laatste jaren is het steeds duidelijker geworden hoe naast de ons in theorie meest vertrouwde Aristotelische logica er ook volkomen anderssoortige verbindingen van gedachten, wijzen of vormen van denken voorkomen. Indien men hierop let, blijkt de verwarde en chaotische indruk, dien wij van allerlei uitingen van het geestelijk leven van ons vreemde culturen krijgen, veelal niet juist te zijn. Als men de daaraan ten grondslag liggende denkwijze heeft ontdekt, komt er systeem in de meest verward en dwaas lijkende opvattingen. Deze worden dan volkomen aanvaardbaar, daar zij op hun wijze „logisch” zijn, al worden zij daarom nog niet „waar” voor ons, die dikwijls op een zoo geheel andere wijze de werkelijkheid plegen te ordenen en te waardeeren. Dat echter deze wijze van denken, zij

het vaak met veel moeite, toch ook voor ons nog benaderbaar is, wijst alweer op de eenheid van den menschelijken geest, en evenzeer op zijn rijken aanleg, daar hij de mogelijkheid tot velerlei structuurvorming in zich draagt.

Door een nauwkeurige bestudeering van denkuitingen van primitieve volken, is men er tot op zekere hoogte in geslaagd de typische karakters trekken van het primitieve denken te ontdekken. Vooral Lévy-Bruhl en Cassirer hebben op dit gebied voortreffelijk werk geleverd, al blijven er nog vele punten waarover, ook principieel, verschil van opvatting mogelijk is. Wel staat vast dat er in deze denkwijze een geheel eigen principe van ordening en verbinding der geestelijke verrichtingen valt aan te wijzen, dat ten zeerste afwijkt van het principe, dat b.v. ten grondslag ligt aan het abstract-theoretische, moderne denken. Hieruit volgt dat ook het begrip in het primitieve of, zooals Cassirer zegt, mythische denken een geheel eigen karakter draagt, een feit dat ons helder voor oogen moet staan, willen wij in deze denkwijze eenig inzicht krijgen ¹⁾).

In het moderne natuurwetenschappelijke denken b.v. streeft men er naar een verschijnsel zoo grondig mogelijk te analyseeren, d.w.z. het in zijn samenstellende deelen te ontleden door ieder onderdeel op zich zelf te stellen, of, naar de letterlijke beteekenis van het woord, alles uit het verband, waarin het staat, los te maken. Hoe deze methode eerst tot stand kon komen nadat men zich o.a. over den tijd en de ruimte bepaalde, scherp omlijnde opvattingen had verworven, die een echte abstractie eerst mogelijk maken, moeten wij nu laten rusten. Wij duiden deze denkwijze slechts aan, omdat zij in een scherpe tegenstelling staat tot de zgn. primitieve. Want hier gaat het, zooals wij nog uitvoerig zullen bespreken, nooit om de analyse, maar blijft steeds het verband met het geheel bewaard. Men kan zelfs zeggen dat begrijpen hier allereerst beteekent: het aanwijzen van de plaats die iets in een geheel inneemt en van de verhouding, waarin dit deel ten opzichte van de andere onderdeelen staat. Want dit is het allervoornaamste, dit dient men te weten om iets te kunnen gebruiken.

Alles heeft zijn plaats en niets staat op zich zelf, zie hier zoo beknopt mogelijk het principe van het primitieve denken. Zoo zal men

---

¹⁾ Vergelijk mijn: *Het wonder in de structuur van het Javaansche denken*, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, Deel LXXV, Afl. I.

er voor zorgen dat het huis, waarvan de huisvrouw op Zondag geboren is, met het front naar het Zuiden staat, terwijl de deur naar het Westen en de slaapkamer naar het Oosten gericht moeten zijn, terwijl, als de vrouw op een Maandag is geboren, respectievelijk het N., O. en Z. hiervoor zijn aangewezen. Bovendien is het gewenscht dat de ligging van het huis ten opzichte der vier windstreken in harmonie (*rěpok*) is met den naam van den man. Met iedere windstreek correspondeert nl. een vijftal letters van het (Jav.) alfabet, nl. de h, n, tj, r, k met het O., de d, t, s, w, l met het Z., etc.

Er blijkt dus uit dit voorbeeld een nauwe samenhang te bestaan tusschen de windstreken, de dagen van de week en de letters van het alfabet, met behulp waarvan de juiste ligging van het huis en zijn onderdeelen is te bepalen. Ook bij allerlei ziekten valt dit beginsel op. Zoo wordt de koorts met het element vuur in verband gebracht, lichaamsspijnen met het element aarde, verkoudheid met water en kortademigheid met wind. Van de pokken kent men vier soorten: de echte pokken (*koeris bēnēr*) en de katoembarpokken zijn afkomstig uit het Oosten van den *Goenoeng Agoeng* of den *Goenoeng Galoeng-goeng*, waar het schimmenrijk geregeerd wordt door vorst *Sasaka Pandaj Domas Kaboejoetan*. De ijzerpokken (*koeris beusi*) komen van den *Boerangrang*, waar vorst *Embah Dalēm Lěnggang Koemambang* regeert, de Europeesche pokken en maispokken zijn afkomstig uit het Westen van den *Gěde* met vorst *Soeria Kantjana*, en de dedekpokken en de mazelen komen uit het Zuiden uit het rijk van *Iboe Hariang* op den *Seda Ratoe*. Voor iedere ziekte en voor elk stadium ervan bestaan vaste bezweringen en geneesmiddelen, die de doekoen kent en toepast. Ook hier is dus weer een vaste samenhang tusschen een bepaald aantal windstreken, ziekten, bergen, vorsten en geneesmiddelen, die het mogelijk maakt in ieder geval afzonderlijk op de vereischte wijze hulp te bieden ¹⁾.

En bij den landbouw is het al evenzoo. In de rijstmythe leert de cultuurheros *Soelandjana*, de zoon van de moedergodin *Soenan Amboe*, aan de menschen het wezen van de plagen, die het gewas teisteren en tevens de afdoende bestrijding hiervan ²⁾. Want elke plaag heeft zijn eigen veroorzaker, die weer in correspondentie staat

¹⁾. *Less over Hygiēne*, in verband met adat, geloof en bijgeloof van het Soendaneesche volk, verzameld door R. A. Sangkaningrat, R. Kosasih Soerakoesoemah, R. Memed Sastrahadiprawira, R. Saleh Soeriawinata en R. King Soelaceman Natawijogja. Publicatie no. 10 van de Vereeniging tot bevordering der hygiēne in Ned.-Indië. Nix, Bandoeng.

²⁾. *Wawatjan Soelandjana*, Soendan. tekst, Uitgave Bale Poestaka, Serieno. 510.

met een bepaalde kleur, windstreek, tijd enz. en alleen wie dit weet, kent de middelen, die in dat speciale geval aangewend moeten worden. Want zou men een middel toepassen dat zelf in verband zou staan met een andere windstreek dan de plaag die bestreden moet worden, dan zou het spoedig heel weinig doeltreffend blijken. En zoo moet men ook om een goeden oogst te maken over een groote kennis beschikken van de onderlinge correspondenties, die den geheelen cosmos doortrekken, om voor ieder geval afzonderlijk de juiste wijze van behandeling te kunnen bepalen. Dit is alleen mogelijk als er inderdaad een vaste ordening bestaat en er niet de willekeur van een op te weinig exacte kennis en onvoldoend doordachte ervaring berustende kwakzalverij in het spel is.

Dat dit systeem er is, blijkt reeds uit den naam, dien men aan heel deze wetenschap geeft, nl. *petangan*, telling of berekening. Deze in de paririmbón's opgeteekende *petangan's* dienen om op grond van bepaalde gegevens van plaats, tijd, etc. te bepalen hoe de situatie is en welke maatregelen in verband hiermede genomen moeten worden. Hier gaat het dus niet om willekeur, maar om wetenschap, die echter wel een heel ander karakter draagt dan de ons bekende. Enkele voorbeelden van meer uitgewerkte *petangan's* vindt men hieronder, die echter principieel gelijk zijn aan de reeds besproken voorbeelden.

Gegeven zijn de volgende corresponderende reeksen: In de eerste plaats de dagen van de zevendaagsche (I) en de vijfdaagsche week (II), met de daarachter gevoegde cijferwaarde (*naktoe*). Daarna vijf Mohammedaansche figuren (III), die elk een bepaald gedeelte van den dag representeren, dan een vijftal Goden (IV), een vijftal functionarissen (V), een zevental namen van dagen (VI), die met die van I corresponderen en tevens met de elementen: wolken, water, wind, vuur, zon, maan en aarde, dan een vijftal levensstaten (VII), de onderdeelen van den cosmos (VIII), een zevental uiteenlopende zaken (IX), die alle een bepaalde beteekenis en waarde hebben en tot slot een vijftal verwantschapsnamen (X);

I	II	III
Rēbo (7)	Wage (7)	Ahmad (van 6-9 uur)
Kēmis (8)	Kaliwon (5)	Djabrail (9-12)
Djoemaah (6)	Manis (8)	Ibrahim (12-4)
Saptoe (9)	Pahing (6)	Joesoep (4-6)
Ahad (5)	Pon (3)	Idjrail (na zessen)
Sēnen (4)		
Salasa (3)		

IV	V	VI	VII	VIII
Goeroe	Goeroe	Boeda	Sri	Boemi
Wisnoe	Ratoe	Soekra	Loenggoeh	Langit
Brama	Pandita	Raspati	Doenja	Lintang
Sri	Wali	Anggara	Lara	Sawarga
Kala	Setan	Dite	Pati	Naraka
		Soma		
		Toempëk		

IX	X
Toenggak sēmi (djagong)	Indoeng
Pisang poenggël	Bapa
Loemboeng goemoeling	Adi
Sanggar waringin	Lantjeuk
Padaringan kēbēk	Batoer.
Satria lalana	
Pandita moekti	

Met dit tiental reeksen is de voorraad lang niet uitgeput; naar wij zagen correspondeeren ook b.v. de letters van het alfabet groeps-gewijs met andere groepen, terwijl deze ook ieder voor zich weer een bepaalde cijferwaarde hebben. Maar deze enkele gegevens stellen ons toch in staat om bij wijze van voorbeeld enkele berekeningen, ter nadere illustratie van het vroeger betoogde, uit te voeren.

Een jong paar wil in het huwelijk treden en daarvoor hebben zij een bepaalden dag op het oog, b.v. een Vrijdag (*Djoemaah*), die in de vijfdaagsche week samenvalt met *Pahing*. De cijferwaarde van beide dagen tezamen bedraagt 12, maar hierbij moet nog geteld worden de waarde van beider namen. Indien wij aannemen dat dit een totaal van 26 oplevert, telt men in dit geval dit aantal af op het VIIde rijtje, zoodat men uitkomt bij Sri, hetgeen een zeer goed resultaat waarborgt. Men is echter hiermede nog niet klaar, want het is wel mogelijk dat deze dag of maand of dit jaar om de een of andere reden voor een der beide partijen ongunstig (*naās*) is. Blijkt echter alles in orde, dan kan men op dezelfde wijze het uur van den dag bepalen, waarop het huwelijk voltrokken moet worden, door nl. 26 op het derde rijtje af te tellen, waarbij blijkt dat het tusschen 6 en 9 uur plaats moet vinden. Men kan echter ook van het IXde rijtje gebruik maken om een inzicht te krijgen in den toekomstigen huwelijkschen staat, en dan ziet het er gelukkig niet minder gunstig uit, daar men dan bij het

aftellen stuit op *Padaringan kěběk*, een volle rijtschuur, wat een voorspoedig leven beduidt.

Wil men in het algemeen een gunstigen dag voor de een of andere onderneming uitzoeken, dan kan men volstaan met de bovengenoemde gecombineerde cijferwaarden van den dag, dien men op het oog heeft, af te tellen op een van de rijtjes IV of VII, waarvan het eerste drietal een gunstige, en het laatste tweetal een ongunstige beteekenis heeft. Ook hierna kan men natuurlijk weer met behulp van III het juiste tijdstip berekenen.

Wil men eenige zekerheid krijgen omtrent een verdwenen voorwerp, dan telt men de cijferwaarde van den pasardag, waarop het voorwerp verdween, en die van den eigenaar tezamen en telt dit getal af op een van de rijtjes VI, VIII of X. In het eerste geval kan men te weten komen of het ergens vergeten, of door een vrouw wegge maakt, of spoorloos verdwenen, of ver weg of voor goed verdwenen is, of dat het weer terug zal komen of dat het weggenomen werd door een huisgenoot, terwijl men bij de twee laatste rijtjes berekenen kan hoe groot de kans is het weer te zien. Bij het eerste woord van het Xde rijtje is de kans niet uitgesloten, bij het tweede en derde zal het moeilijker gaan, terwijl het bij de laatste twee volkomen weg is.

Om tenslotte behalve over den juisten tijd ook over de richting inlichtingen te krijgen, bedient men zich van de kennis, die men omtrent de beweging van de *Naga taoen* (*Kala, Djatingarang*) en de *Naga poë* (*Ridjal*) bezit. De eerste, de jaarslang, blijft drie maanden in iedere windstreek, terwijl de tweede, de dagslang, zich iederen dag verplaatst, maar den vijfden dag afwezig is. Het is dus vrij eenvoudig te berekenen naar welke windstreek of windstreken men op een bepaalden dag niet op reis moet gaan, wil men ongelukken vermijden. Ditzelfde geldt evenzeer voor het bouwen van huizen en allerlei andere ondernemingen.

Zooals vroeger reeds werd opgemerkt, hebben deze petangan's slechts een betrekkelijke waarde. Alle menschelijk inzicht blijft een gedeeltelijk inzicht in samenhangen, die zich nooit volkomen openbaren. Dat zij echter volstrekt gelden, bewijst afdoende het diep gewortelde geloof aan wat meestal ten onrechte de voorbeschikking (*takdir*) heet, maar wat in wezen de zich voltrekkende wereldorde zelf is. Dit geloof is de basis waarop ook deze geheele, zij het dan ook betrekkelijke, kennis berust, waarvan wij thans de structuur nader zullen bezien.

Wanneer wij nu nauwkeurig nagaan hoe men bij deze berekeningen

te werk gaat, valt het op dat ondanks den chaotischen indruk, dien men eerst krijgt, toch de structuur van deze denkwijze en van het wereldbeeld dat er het resultaat van is, in principe vrij eenvoudig is. Zoo het geoorloofd is een huiselijk beeld ter illustratie te bezigen, zou men den cosmos, zooals die zich in dit wereldbeeld vertoont, mits herleid tot den theoretisch meest eenvoudigen vorm, kunnen vergelijken met een bekende Indische lekkernij, de spekkoeke, een uit vele laagjes bestaand rond gebak. Ieder laagje stelt hier dan een reeks zaken of begrippen voor, die tezamen een geheel vormen, waarvan het aantal evenwel tamelijk veel verschillen kan, al worden bepaalde getallen, 2, 3, 4, 5, 7, 9, en 40, die als heilig gelden, bij voorkeur gebruikt. Zoo heeft men respectievelijk de windstreken als een dergelijke totaliteit, de dagen van een zekere periode, een aantal goden, de onderdeelen van het menschelijk lichaam, van het menschelijk innerlijk of van de sociale organisatie, etc. Kortom alle mogelijke groepen vormen ieder voor zich een dergelijk geheel, terwijl al deze „lagen”, die geen van alle op zich zelf staan, maar met elkaar ten nauwste samenhangen tezamen den cosmos vormen. Snijdt men nu uit dit geheel een segment, dan kan men uit de combinatie van de boven elkaar gelegen corresponderende begrippen zekere conclusies trekken. Men ziet dan nl. hoe een windstreek met een bepaalden dag correspondeert, maar ook met een zekere kleur, Godheid, metaal, element, etc., die ieder voor zich op een bepaalde wijze worden gewaardeerd.

Iets begrijpen beteekent dus hier allereerst iets zien in zijn cosmisch verband, de plaats ervan bepalen en nagaan in welke verhouding het op een gegeven oogenblik staat tot de er mede corresponderende zaken. Want hoe statisch dit systeem op zich zelf ook schijnt te zijn, de altijd bewegelijke tijd maakt dat naarmate iets op een ander oogenblik gebeurt, het ook onder andere omstandigheden en verhoudingen plaats grijpt en dus een geheel andere situatie schept, daar ook de verschillende onderdeelen van een periode verschillend gewaardeerd worden en er alzoo geen sprake is van een gelijkmatig voortvloeienden tijdsstroom. In deze opzichten schiet het hier gebezigde beeld dus te kort.

Het meest typeerende van dit systeem is naast het corresponderen van de verschillende onderdeelen, die, om bij het gebruikte beeld te blijven, verticaal boven elkaar liggen, de ordening van de horizontale lagen elk afzonderlijk tot een totaliteit. Het merkwaardige is hier namelijk dat de windstreken, goden, dagen, etc. etc. elk voor zich

ook een gesloten geheel vormen, terwijl het hier voor ons begrip toch gaat om een reeks ten deele aan elkaar tegengestelde zaken, die wij wel los naast elkaar kunnen plaatsen, maar die zich naar ons besef niet zoo eenvoudig laten vereenigen tot een werkelijke eenheid. Den weg naar de oplossing van deze moeilijkheid heeft naar mijn meening Leisegang gewezen, die in zijn werk *Denkformen* de verschillende manieren, waarop in de geestesgeschiedenis der menschheid de begrippen zijn geordend, heeft bestudeerd ¹⁾.

Hij werd getroffen door het feit dat er zeer vele uitspraken bekend zijn, die rationalistisch beschouwd, louter dwaasheid behelzen, terwijl zij inderdaad toch zeer diepe levenswaarheden bevatten. De oplossing vond hij in het verschil in denkvorm, waaruit onmiddellijk een verschil in wereldbeeld voortvloeit. Hij beschrijft een drietal hoofdvormen van het denken, die ook figuurlijk uit te beelden zijn, en één van deze denkvormen noemt hij de *Gedankenkreis*, de gedachten-cirkel ²⁾. De menschen, die dezen denkvorm bezigen, — door Leisegang ook wel de mystieke genoemd, daar hij speciaal in de mystieke literatuur aanwijsbaar is, — volgen in hun denken den gang van het leven der natuur. Evenals daar alles een kringloop beschrijft, waarbij begin en einde samenvallen, — men denke b.v. aan den loop der zon — zoo wordt er ook in den denkvorm van den gedachtencirkel gestreefd naar een ordening van begrippen zóó dat er een gesloten eenheid ontstaat, waarbij men dus weer tot zijn punt van uitgang terugkeert, terwijl de verschillende begrippen als schakels van een ketting in elkaar grijpen. Deze begrippen zijn hier echter nooit abstracties of soort-begrippen, maar steeds de wezenlijke momenten uit den kringloop van het levens- en geestesproces. Ieder begrip vereischt juist zijn tegenstelling om begrepen te worden. De duisternis b.v. begrijpt men hier in samenhang met het licht, dat in dezen denkvorm niet slechts als haar tegenstelling, maar vooral als haar complement wordt gezien, in verbinding waarmee zij alleen te begrijpen is.

Deze door Leisegang beschreven denkvorm is m.i. in hoofdzaak ook terug te vinden in de wetenschap, waarmede wij thans te maken hebben, en die tevens als een specimen van het primitieve denken in

¹⁾. *Denkformen* von Hans Leisegang, 1928, Walter de Gruyter & Co. Berlin und Leipzig.

²⁾. Hiernaast behandelt Leisegang nog „der Kreis von Kreisen”, de specifiek Hegelsche denkvorm, terwijl daarnaast „die Begriffspyramide”, geïncorporeerd door Plato, speciaal voor Kant en de mathematische wetenschappen karakteristiek zou zijn. Aan laatstgenoemden denkvorm beantwoordt m. i. een dualistisch wereldbeeld, terwijl de gedachtencirkel in den regel een gesloten, monistisch wereldbeeld impliceert.

algemeenen zin is te beschouwen. Deze wetenschap is „niet voornamelijk op den eindigen samenhang der verschijnselen, maar op hun wezen gericht, ... en zij is dus voor het allergrootste deel een mystieke en magische wetenschap" ¹⁾. Men zoekt dus niet naar den eindigen samenhang, maar naar den samenhang in het groote cosmische geheel.

Elk verschijnsel is hier, naar wij reeds zagen, op twee manieren in een grooter verband opgenomen, daar het in de eerste plaats behoort tot een groep soortgenooten, waaronder ook de tegenstelling van bedoeld verschijnsel, terwijl het in de tweede plaats als onderdeel der eerste groep ook deel heeft aan de alomvattende cosmische verbondenheid, waarbij het in een bijzondere relatie staat tot bepaalde onderdeelen van andere groepen. De geheele cosmos is zoo beschouwd een gesloten eenheid, waarin op een bepaalde wijze de verschillende onderdeelen zijn geklassificeerd.

Deze wijze van klassificatie nu geschiedt m.i. volgens den denkvorm van den gedachtencirkel, dien Leisegang voor heel andere gebieden heeft gedetermineerd. Bij bepaalde groepen, b.v. de windstreken, blijkt dit duidelijk: met elkaar vormen zij een gesloten kring, evenals b.v. ook de dagen van een afgesloten periode, daar men beginnende in het O. in het N. komt en dan weer naar het O. overgaat, en evenzoo met Rëbo beginnende bij Salasa uitkomt om dan opnieuw over te gaan op Rëbo. Dit is de gang van het levensproces zelf, daar evenzoo uit het zaad de plant ontkiemt, die wederom tot zaad overgaand eindeloos dezen kringloop herhaalt.

Het meest merkwaardige van deze ordening is dat in een dergelijke eenheid de tegenstellingen naast en tegenover elkaar blijven staan, terwijl er toch ook een eenheid, een totaliteit, ontstaat. De tegenstellingen worden hier echter niet in de eerste plaats als zoodanig begrepen, maar als onafscheidelijk bijeen behoorende grootheden, die niet op zich zelf denkbaar zijn. Dit is wel de meest wezenlijke trek en tevens de belangrijkste consequentie van dezen denkvorm, waarbij men den cosmos als een gesloten eenheid ervaart en dus niets wezenlijk scheiden en analyseeren kan.

Zien wij zoo aan de windstreken en dagen duidelijk gedemonstreerd dat er hier inderdaad sprake is van een kringvormige ordening der verschijnselen, dan volgt hieruit dat het met de hiermede correspon-

¹⁾. Aldus Prof. W. B. Kristensen over de oude Babylonische wetenschap in: *De Goddelijke Bedrieger*, pag. 6, Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde Deel 66, Serie B. No. 3. 1928.

deerende reeksen evenzoo gesteld moet zijn. Maar ook uit veel van het vroeger besprokene blijkt deze denkvorm aanstonds, zoodra men er op let hoe het denken zich in allerlei opvattingen en gebruiken voltrekt.

Om te beginnen bleek ons het leven zelf hier geen zelfstandige grootheid te zijn, maar een onderdeel van een grooter geheel. Daarom is ook de dood niet de volstrekte tegenstelling van het leven, maar zijn onmisbaar complement; hij is het „andere” leven, waaruit dit aardsche bestaan voortkomt, waardoor het gevoed en gedragen wordt en waartoe het eens terugkeert. Het aardsche, vergankelijke leven is dus omsloten door dat andere, dat het teeken van den dood draagt, die echter in wezen het heilige, eeuwige en spontane leven zelf is, waarmede de mensch altijd weer verbinding zoekt om hierdoor ook dit tijdelijke bestaan te versterken en te beveiligen.

De vroeger gemaakte opmerkingen over het sterven en begraven, de doodenvereering, de wajang, de mystiek en zoovele andere onderwerpen hebben deze zienswijze voldoende toegelicht. Geboorte en dood, begin en einde zijn in wezen één en sluiten bij elkander aan, en hiertusschen liggen die vele stadia, die het leven a.h.w. sprongsgewijs, met telkens abrupte overgangen, doorloopt. En om deze mogelijk te maken, zijn steeds weer de „rites de passage” noodig, waarbij een beroep gedaan wordt op goddelijke levenskrachten, daar er zich steeds nieuwe levensenergieën doen gelden, die als zoodanig gevaarlijk kunnen zijn.

Niet alleen het menschelijk leven, ook de aardsche periode, die deze menschheid beleeft, staat niet op zich zelf. Hieraan gaat immers een tijdperk vooraf, waarin alles heel anders was, daar er toen overvloed heerschte en de mensch zonder te arbeiden gemakkelijk kon leven, zooals de rijstmythe verhaalt. Den terugkeer hiervan verwacht men, voorafgegaan door een zeer kritieke periode, in de toekomst, zooals blijkt uit allerlei eschatologische bespiegelingen, die in bepaalde tijden zeer geliefd zijn ¹⁾. Ook hier dus weer de cirkelgang en de eenheid van tegenstellingen, en ook hier de abrupte overgangen, die eveneens voor dezen denkvorm bijzonder typeerend zijn, zooals wij ook reeds zagen bij de opvatting aangaande den groei van het gewas, waar evenmin van een geleidelijke ontwikkeling, maar van telkens plaatsgrijpende mutaties sprake is, van steeds nieuwe eenheden, die met telkens andere namen a.h.w. naast elkaar staan.

---

¹⁾. Zie: G.W.J. Drewes, *Drie Javaansche Goeroe's*, Dissertatie Leiden 1925.

Al het aardsche is fragmentair en vergankelijk, alleen het verborgen, heilige leven zelf is volstrekt en eeuwig. Dit draagt en onderhoudt ook dit aardsche bestaan en het openbaart zich het zuiverst in den dood, daar uit het zaad dat sterft altijd weer het nieuwe leven spontaan verrijst. Het vergankelijke leven kan niet op zich zelf bestaan, maar behoeft het andere, het verborgene en eeuwige. Vandaar de overmacht van dit verborgen, innerlijke leven over het uiterlijke, en van den dood over dit vergankelijk bestaan; de dooden zijn machtiger en wijzer, de „ziel” is eeuwig, het verlies van dit tijdelijke en bewuste leven is winst en meer dan door den uiterlijken schijn der dingen wordt de ziel door het verborgene aangetrokken.

De dood wordt op deze wijze de weldoener der menschheid: toen de dochter van den slangenvorst der onderwereld, Antaboga, stierf, ontstonden uit haar lijk de rijst en andere nuttige gewassen, en als een wajangheld door de macht van een vervloeking een weinig aantrekkelijke gedaante heeft verkregen, kan hij hiervan slechts door den dood heen worden verlost. Daarom brengt men ook offers en verricht men reinigingen, daarom identificeert men zich zelf met gestorven personen en bezoekt men heilige graven, die de plaatsen zijn van den dood, omdat alleen daar nieuwe levensenergieën geschonken kunnen worden.

De dood is hier dus niet enkel de vijand, dien men van nature zoo lang mogelijk bestrijdt en ontvlucht, maar evenzeer de onmisbare voorwaarde en de vriend van alle leven. Dit is een „logische” consequentie van dezen denkvorm, waarin de alomvattende eenheid centraal is, zoodat hierdoor absolute tegenstellingen in onzen zin uitgesloten zijn, aangezien deze enkel in een dualistisch systeem kunnen voorkomen.

Dit is wellicht het allerbelangrijkste kenmerk van dezen denkvorm, daar dit ons een inzicht kan verschaffen in allerlei opvattingen en verhoudingen, die bij een verwaarloozing van deze eigenaardigheid noodzakelijk misverstaan worden. Dit samengaan van een monistische en een — betrekkelijk — dualistische houding, speciaal tegenover den dood, heeft allereerst Prof. Kristensen voor den Egyptischen en Oud-Griekschen Godsdienst op een diepgaande wijze bestudeerd, terwijl men de laatste jaren ook van de zijde der ethnologen, speciaal Prof. de Josselin de Jong en zijn leerlingen, aan dit verschijnsel een bijzondere aandacht wijdt, die uit den aard der zaak niet zoozeer op den godsdienstigen, als wel op den cultureelen en socialen achtergrond

is gericht, welke gebieden, naar wij zagen, wel niet te scheiden, maar toch wel te onderscheiden zijn ¹⁾).

Naar het mij voorkomt kan een inzicht in den denkvorm van den gedachtencirkel hier verhelderend werken, waarbij niet vergeten mag worden dat denken in dit verband een zeer ruime beteekenis heeft; het is niet enkel een bewuste geestelijke werkzaamheid, maar in de eerste plaats de ordening der gewaarwordingen en ervaringen, en dus ook der godsdienstige ervaringen, tot een bepaald systeem.

Uit den aard der zaak beperkt deze denkvorm zich niet tot de verhouding van dood en leven, al zal hij bij dit het diepst den mensch rakende probleem zich het duidelijkst openbaren en speciaal op de godsdienstige opvattingen een zeer ver strekkenden invloed hebben. Ook in de literatuur is hij dikwijls aanwijsbaar en vooral daar kan hij licht brengen in ons vreemd aandoende verhoudingen en gebeurtenissen.

Want alleen als men de consequenties, die uit dezen denkvorm voortvloeien, in het oog houdt, kan men b.v. begrijpen, waarom in de *wawatjan Soelandjana* de rijst en de plagen, die deze rijst bedreigen, toch als zuster en broers worden beschouwd. Zij zijn elkaars onverzoenlijke vijanden, maar ook elkaars nauwste verwanten, daar zij beiden uit het rijk van den dood afkomstig zijn, dat zoowel zegen als rampen voor de menschheid inhoudt. En het is een goddelijke bode, die door zijn macht een zeker evenwicht weet te scheppen tot heil der menschheid, zonder dat een der beide partijen geheel vernietigd wordt, wat uit den aard der zaak hier nooit mogelijk is, waar elk ding zijn tegenstelling als zijn levensvoorwaarde behoeft.

Ook in het pantoevenverhaal *Loetoeng Kasaroeng* treffen wij ditzelfde gegeven aan. Hier gaat de strijd tusschen de jongste zuster en haar zes oudere zusters, waarbij de eerste het voor de menschheid gunstige en de laatsten het ongunstige aspect vertegenwoordigen. En ook hier kan slechts goddelijke wijsheid den voor de menschheid gunstigen uitslag bewerkstelligen.

In de heele wajang treft trouwens telkens weer de strijd van twee partijen, die feitelijk nauw aan elkaar geliëerd zijn. Men denke

¹⁾ W. Brede Kristensen, *Het Leven uit den Dood*, Haarlem, 1926. J. P. B. de Josselin de Jong, *De oorsprong van den goddelijken bedrieger*. Mededeelingen der Kon. Akademie, Afd. Letterkunde, Deel 68, No I. G. W. Locher, *The Serpent in Kwakiutl Religion*, Diss. Leiden, 1932. J. van Baal, *Godsdienst en samenleving in Ned.-Z. N. Guinea*. Idem, 1934. F. A. E. van Wouden, *Sociale structuurtypen in de Groote Oost*, Idem, 1935. G. J. Held, *The Mahabharata*, Idem, 1935.

slechts aan den grooten strijd tusschen de *Pandawa's* en de *Kaurawa's*, die neven zijn. De eene partij geldt in den regel als de goede en de andere als de slechte, maar het is nu wel duidelijk dat wij deze tegenstelling niet in den bij ons gebruikelijken zin hebben te verstaan, maar weer als uitvloeisel van dezen denkvorm. Goed en kwaad zijn beide noodwendig in dit cosmisch bestel, daar de een niet zonder den ander kan bestaan. Zij zijn a.h.w. broeders, elk met een eigen karakter, en in een oud-Javaansch geschrift worden de *Kaurawa's* en de *Pandawa's* dan ook geïdentificeerd met bepaalde organen van het ééne menschelijke lichaam ¹⁾.

Dat goed en kwaad niet zonder meer elkaars tegenstelling zijn, kan ook blijken uit het feit dat juist de vorst, die de goede partij vertegenwoordigt, zijn doel nooit kan bereiken en de overwinning niet kan behalen, zonder de hulp van bepaalde figuren, die een middelaarsrol spelen, maar die in wezen toch thuis hooren in de andere, de „slechte” groep.

In den voortdurenden verwantenstrijd, die zich in den cosmos op alle gebieden voltrekt, op aarde tusschen de verschillende rijken en in den landbouw tusschen het gewas en de dit bedreigende plagen, hebben bepaalde figuren een vaste functie. Zoo de vorst, de vorstin, de patih, de priester, de doekoen etc. Deze vervullen geen louter wereldlijke functies, daar de dragers ervan cosmische krachten vertegenwoordigen en als zoodanig een bijzonder karakter vertoonen, terwijl zij ook in het cosmisch bestel op een zekere wijze zijn geklassificeerd en met bepaalde andere figuren een vaste eenheid vormen. Zoo zal men naast den vorst steeds den patih vinden als zijn ouderen broeder en de vorstin als zijn jongere zuster, welk drietal correspondeert met den trits: hemelgod, middelaar en onderwereldgod, evenzeer als met bepaalde windstreken etc.

En naar mate een figuur minder enkel aardsch is, maar meer contact heeft met en als de incarnatie wordt beschouwd van goddelijke machten, in die mate beschikt hij ook over bijzondere vermogens en is hij tot wonderdaden in staat. Want het wonder kan hier nooit zijn de verbreking der wereldorde, aangezien dit bij een monistisch wereldbeeld logisch uitgesloten is, maar steeds is het hier het bewijs en de openbaring van het bijzondere karakter van den wonderdoener. In

---

¹⁾. Zie het artikel van Dr. Th. Pigeaud over de Javaansche classificatie in het tweede deel van den *Feestbundel* van het Kon. Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 1929, Blz. 273-290.

principe is elk mensch tot wonderen in staat, daar ieders leven tenslotte deel heeft aan het goddelijk verband, maar slechts zij die door geboorte of van nature een bijzonder contact hebben met het andere leven, kunnen ten bewijze hiervan daden verrichten, die voor gewone stervelingen zijn uitgesloten. In dit vergankelijke leven vermogen zij reeds de betrekkelijkheid te overwinnen, doordat zij reeds hier inderdaad meer dan de gewone stervelingen deel hebben aan en inzicht hebben in de goddelijke totaliteit. En naar mate dit verder voortschrijdt, zijn zij tot grooter wonderdaden in staat, die zich vaak in een naar onze opvatting paradoxalen vorm uiten, daar het paradoxale, in den zin van de „diametrale” tegenstelling en de totale omkeering van het gewone, bij dezen denkvorm de sterkste uitbeelding is van het „bovennatuurlijk” karakter van den wonderdoener.

Zooals de zon, naarmate hij hooger stijgt, te meer hitte uitstraalt en te korter schaduw op de aarde werpt, en dus m.a.w. steeds krachtiger wordt en minder aan het aardsche gebonden, terwijl hij bovendien de aardsche zaken steeds meer op hun kop ziet, zoo is het in dezen denkvorm ook met den mensch gesteld, die steeds verder den cirkelgang kan volbrengen en steeds meer aan de totaliteit deel krijgen, ook reeds in dit vergankelijke bestaan. Vele wonderdaden in de literatuur getuigen hiervan: zij spotten met deze aardsche werkelijkheid en keeren de verhoudingen vaak totaal om.

Zoo kan in dit wereldbeeld het „paradoxale”, logisch geredeneerd, het goddelijke worden en omgekeerd tracht men niet zelden ook op een paradoxale wijze het goddelijke nader te komen. Men denke b.v. aan de offerhandeling, die toch in wezen als de vernietiging van vaak waardevol bezit een paradoxale handelwijze is, zoodra men afziet van de rationalistische opvatting, dat de Goden den geur van het offerdier zouden nuttigen. Juist door een leven te vernietigen, wordt dit geheiligd en zoo het contact met goddelijke machten verkregen.

Maar ook andere eigenaardigheden, b.v. het bij allerlei magische en rituele praktijken gebruik maken van volkomen waardelooze en bedorven of soms gestolen zaken als roet, kalk, bedorven eieren, gedragen kleeren etc. kunnen in deze zelfde richting wijzen. Inderdaad is het in dezen in zich zelf besloten denkvorm logisch en juist om in het tegengestelde moment van het op deze aarde als waardevol geldende het goddelijke te zien, ook al leidt dit tot consequenties, die voor onze logica wonderlijk en moeilijk aanvaardbaar blijven.

Op verschillende manieren is het hier mogelijk de relatie van het vergankelijke en het onvergankelijke, van het profane en het heilige

uit te drukken. Zoo kan men het onvergankelijke zien als de regelrechte tegenstelling van de aardsche vergankelijkheid en betrekkelijkheid, zooals b.v. in de geliefde beschrijvingen van de verblijven van Goden en andere bovenmenselijke machten: alles is hier van onvergankelijk goud en edelgesteente, de planten en vruchten zijn er onverwelkbaar, terwijl ook het licht niet afwisselt met de duisternis. Evenzoo geldt omgekeerd het vergankelijke leven als de volstreekte tegenstelling van het onvergankelijke, want als men in den droom of in de ecstase, in een heilige sfeer dus, bepaalde ervaringen of voorstellingen heeft, dan moet men deze soms in hun tegendeel verkeeren om er den voor de aardsche werkelijkheid geldenden zin van te verstaan. Wie droomt goud te ontvangen, zal veel ellende ondervinden, doch wie veel slechte daden bedrijft, zal in werkelijkheid geëerd worden, terwijl hij die in zijn droom varkensvleesch eet, op zegeningen mag rekenen.

In de mystiek is dit soort paradox eveneens zeer geliefd, zoowel in de beelden die men gebruikt, b.v. van het kleine kind als de meest wijze mensch, als in den vorm zelf der mystieke uitspraken, waarvan wij reeds eerder enkele aanhaalden, b.v. deze, dat de kikker zijn hol in zijn bek draagt of deze, dat in den dood het leven is.

Ook het feit dat bepaalde figuren als *Si Lengser* uit de Pantoenverhalen en *Si Kabajan*, die heel vaak een zeer dwazen en onwelvoegelijken indruk maken, toch als goddelijke boden worden beschouwd, hangt samen met deze denkwijze, die uit den aard der zaak ook alle godsdienstige opvattingen diepgaand beïnvloedt.

Maar een inzicht in den denkvorm van den gedachtencirkel kan nog meer ophelderen wat ons in de wajang en in allerlei andere verhalen vreemd aandoet. De mystiek leert dat het leven uit den dood ontstaat en naar dezen grondregel moet in de wajang de vorst de vorstin, die de typische vrouw is en die door haar huwelijk de welvaart en het leven van het rijk garandeert, op de daemonische machten van den dood en de onderwereld veroveren. Altijd bewaken daemones en machten des doods de toegangen tot het rijk van het eeuwige leven, waar het levenskruid en het levenswater zich bevinden. Vele gevaren moet de prins dan ook trotseeren op zijn tocht om de prinses te veroveren en om zich inzicht te verwerven in het levensgeheim. Deze tocht is zijn inwijding, die als iedere inwijding en overgang door den dood gaat, omdat daar de wijsheid en de bronnen van het leven zijn gelegen. Want wijsheid is hier altijd praktische wijsheid, inzicht in het wezen van het leven, dat zich in den dood, die de spontane verrij-

zenis is, het duidelijkst openbaart. Na vele ervaringen en ontberingen te hebben ondergaan, keert de prins tenslotte naar het paleis, dat hij eens verliet, terug, als een „ander” mensch, waardig en in staat de heerschappij te voeren.

Eenzelfde bedoeling meenden wij zelfs ook achter de bedevaart naar Mekka te mogen vermoeden, en ook hier komt de mensch slechts door strijd en moeite tot de bronnen van het heilige leven zelf. In de *goenoengan* van de wajang wordt deze gedachte plastisch uitgebeeld. De berg en de boom, de voornaamste attributen, verbeelden het onvergankelijke leven, maar reuzen bewaken den toegang tot het rijk van het eeuwige licht en den onvergankelijken rijkdom. Overal openbaart zich immers de dood in zijn tweezijdige gedaante: hij zegent en vernietigt, hij schenkt wijsheid en ondergang. Naar heilige plaatsen trekt men ter bedevaart om er heil deelachtig te worden of er in den droom openbaringen te ontvangen, maar men zal er niet toe durven naderen zonder de bemiddeling van den *koentjen*, terwijl de vogels als zij er overheen vliegen, dood neervallen.

Zoo zijn leven en dood vereenigd en gescheiden, evenals hemel en aarde, licht en donker, dag en nacht, zon en maan, orde en chaos, man en vrouw, goed en kwaad, rechts en links, etc. etc. Primair blijft de totaliteit, de uiteindelijke eenheid, secundair het op zich zelf gestelde, de mensch en al het aardsche in zijn afzonderlijkheid en vergankelijkheid. Daarom kan ook geen aardsch ding het adaequate beeld zijn van het heilige, dat steeds voor menschelijke oogen verborgen zal blijven en enkel in de ecstaze te schouwen is. Dus is de *goenoengan* van de wajang ook niet direct de afbeelding van den voorwand van een eens ook op Java bestaan hebbend sacraal mannenhuis, zooals Dr. Rassers uiteengezet heeft, maar moet deze „redelijkerwijs” het beeld zijn van den toegang tot het doodenrijk zelf, waarvan slechts de „levend gestorvenen” kunnen berichten ¹⁾.

Want er bestaat een innerlijke samenhang tusschen den ecstatischen aanleg en den denkvorm van den gedachtencirkel; ook voor den ecstasticus is deze werkelijkheid een deel van een andere, alles te bovengaande en omsluitende eenheid, het laatste doel van alle menschelijke pogen. Deze logica is eveneens zeer typeerend voor den mysticus, die steeds dieper den aardschen staat van betrekkelijkheid

¹⁾. Dr. W. H. Rassers, *Over den oorsprong van het Javaansche tooneel*, Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indie, Deel 88, Afl. 3, 1931.

en gescheidenheid beseffend den weg wil gaan, die hieruit kan uitleiden. En dit is de weg die hem terugvoert tot God, uit wien ook zijn oorsprong is, de weg die ook hier weer niet geleidelijk gaat, maar a.h.w. sprongsgewijs, van stadium tot stadium. Hier is de overeenkomst van dezen denkvorm met het organische levensproces wel heel duidelijk: ook de plant groeit naar de hier geldende opvattingen immers met telkens abrupte overgangen en transformaties naar de vervolmaking, d.w.z. den dood van het zaad, waarin de spontane levenskrachten zich het meest openbaren.

Deze denkvorm strekt zich natuurlijk over alle gebieden uit, zoodat de geheele levens- en wereldbeschouwing hierdoor wordt bepaald. Zoowel b.v. de ethiek als de beschouwing der geschiedenis zijn in haar typische eigenaardigheden alleen te verstaan als men ze ziet als de resultaten van deze wijze van denken. In de ethiek is een entweder — oder, een radicale scheiding tusschen goed en kwaad uitgesloten, daar niets op zich zelf en absoluut tegenover iets anders staat, zooals in een dualistische levensbeschouwing. Steeds en overal streeft men ook hier naar een toestand van harmonie, waarin het juiste evenwicht wordt bereikt (*рэпок*). Dit zal van uit een geheel andere denkwijze beoordeeld vaak den schijn wekken van zedelijke laksheid, terwijl het als uiting van den eigen denkvorm verstaan, toch volkomen logisch kan zijn. Op geen terrein heerscht dan ook zooveel misverstand als op dat der ethiek, zoodra menschen met een verschillende denkwijze met elkaar in contact komen. En allerlei verschil in opvatting omtrent eerlijkheid, luiheid, domheid etc. is alleen te begrijpen als men het karakter der denkvormen in het oog houdt. Immers bij alle gelijkheid van benaming blijft er toch steeds, naarmate deze, en tenslotte alle begrippen, in een anderen denkvorm thuis-hooren, wat den inhoud betreft een opmerkelijk verschil te constateeren in accent en beteekenis.

In een waardeering van de verschillende denkvormen op zich zelf kunnen wij hier niet treden, al is het niet overbodig op te merken dat men ook in het primitieve denken zeker wel tot praktische en doeltreffende maatregelen en inzichten kan komen, zoowel in de techniek als in het maatschappelijke leven. Want dit is allerminst het monopolie van het moderne denken, zooals men wel meent. Bij het weven en smeden en bij de landbouwwerkzaamheden b.v. heeft men zeer praktische en doeltreffende werktuigen; alle denkvormen dienen tenslotte het leven en de bescherming van dit leven, al gaan zij zeer uiteenlopende wegen om dit doel te bereiken en al heeft met name

de mystieke denkvorm zijn grenzen op het gebied der techniek, daar deze de echte abstractie niet kent, die voor de hoogere techniek de onmisbare voorwaarde is. Maar dit wil allerm minst zeggen dat deze denkvorm op dit gebied volkomen machteloos zou staan, al zijn al deze in onze oogen praktische en „logische” handelwijzen steeds opgenomen in een geheel, dat een sterk mystisch-magisch karakter moet blijven dragen.

Deze naturalistische, monistische denkwijze bepaalt dus al de opvattingen en gedachten der menschen, die haar voornamelijk toepassen. Men mag echter nooit vergeten dat, door innerlijke of uiterlijke oorzaken, ook andere denkvormen zich naast deze kunnen ontwikkelen, de eenheid van den menschelijken geest gegeven zijnde. Dit verschijnsel, dat in den beginne vooral dikwijls met een groote geestelijke verwarring gepaard gaat en met een ingrijpende verzwakking van het oude wereldbeeld, hebben wij ook onder de Soendaneezen telkens weer kunnen constateeren, ten deele als gevolg van het contact met den Islam, maar vooral onder den invloed van het Westen, waar naast den gedachtencirkel ook geheel andere denkvormen werkzaam zijn en de cultuur bepalen.

Dat een dergelijke onzekerheid zich eveneens over alle gebieden moet uitbreiden, spreekt wel van zelf, en dus is zij te vinden op het terrein der ethiek evenzeer als op dat der politiek, in de religie evengood als in de sociale verhoudingen.

Op één feit moge tenslotte nog in het kort de aandacht worden gevestigd. In tegenstelling tot streken, waar men van een primitieve cultuur in algemeenen zin kan spreken, vertoonen de Soendalanden deze slechts tot op zekere hoogte. Zoo zijn b.v. de sociale organisatie en de daarmede samenhangende huwelijksregeling in een zuiverder primitieve maatschappij vaak volkomen in het allesbeheerschende systeem opgenomen en geven hiervan dus een zuivere afspiegeling. Door de historische ontwikkeling en de vele invloeden van buiten zijn daarvan echter bij de Soendaneezen slechts sporen aan te wijzen, die misschien geen betrouwbare conclusies zullen blijken toe te laten.

Het is evenwel o.i. een fout en een positivistische overschatting van de sociologische factor in de cultuur om, zooals gebeurt, de sociale verschijnselen centraal te stellen en ze tot basis en uitgangspunt van het geheele systeem te maken. Al heeft, zooals bij de Soendaneezen, op dit ééne gebied deze systematische ordening bijna geheel moeten verdwijnen, daarom is deze denkvorm op andere terreinen nog zeer wel aan te wijzen en zeker mag hij als nog krachtig levend beschouwd

worden onder belangrijke groepen der bevolking.

Op het gebied van den godsdienst bleek dit wel duidelijk: ondanks den reeds eeuwen durenden invloed van den Islam, die toch in aard en oorsprong wezenlijk van het oude godsdienstige stelsel verschilt, heeft de godsdienst als geheel nog goeddeels het oude karakter bewaard, dank zij de mogelijkheid het nieuwe in het oude systeem te kunnen plaatsen. Daarom is het geoorloofd te zeggen dat de Soendaneezen in groote groepen toch in hun geheelen habitus nog duidelijk primitieve trekken vertoonen.

Dat het onjuist is de sociale organisatie centraal te stellen, zooals de Fransche sociologische school en haar aanhangers doen, hebben wij reeds opgemerkt. Veel belangrijker dan iets op deze aarde is juist bij deze mentaliteit het „andere rijk”, waarmede ons leven en deze wereld verbonden zijn en dat zich hierin telkens openbaart. Meer dan in eenige sociale organisatie is daarom hier het ordeningsprincipe te zoeken, het oerbeeld, waarvan al de aardsche verschijnselen en verhoudingen de afspiegeling zijn. Al het vergankelijke is slechts een „Gleichnis”, het ontstaat uit en keert weer tot den dood, die het ware, spontane leven is. En wie de waarheid wil vinden, dient zich dus te wenden tot dat rijk van het ware, onvergankelijke leven zelf in de ecstaze of de mystiek, of tot datgene waarin dit zich openbaart. Dat kan tot op zekere hoogte de van geslacht op geslacht overgeleverde sociale organisatie zijn, maar in de eerste plaats is dat die wereld van goddelijke figuren en krachten, waarmede de mensch in de religieuze ervaring, in de mystiek, in de mythe en in den ritus, contact heeft.

Het is echter ijdel en nutteloos uit te wijden over vragen van oorsprong, want het meest zeker en centraal blijft steeds in de allereerste plaats de menschelijke geest, die hoe sterk ook beïnvloed door de natuurlijke en de sociale omgeving en door zijn velerlei, religieuze en andere, ervaringen, tenslotte toch alleen op een bepaalde wijze de gegeven werkelijkheid ordent. Tot op zekere hoogte kunnen wij dit proces volgen en verstaan, maar de menschelijke geest zelf blijft ons in wezen een mysterie, nu en gisteren en altijd.

REGISTER

van de voornaamste Soendaneesche termen. Waar de beteekenis niet uit den tekst blijkt, is de Hollandsche vertaling gegeven.*)

adan	58	Batara Rama	130
adat	24, 70, 91	batin	87
adjëngan	79	batjakan	33
aherat	35	batoer (<i>gezel</i>)	64
ahli ibadah	54	bëdoeg (<i>trom</i>)	79
alam djabaroet	36	bëdog (<i>kapmes</i>)	94
alam koeboer	52	bela	67
alam lahoet	36	biantara	45, 67, 126
alam malakoet	36	bingoeng (<i>in de war</i>)	18
Allah 71, 72, 81, 82, 84, 108		bodor	98, 116
Allahoe Allah	106	boeboejoetan	98
amil = lëbe	79	boedjangga kampoeng	129
Amir Hamdja	104, 129	boejoet	19, 64
Anbija	73	boeka pintoe	46, 126
angkër	21	boengaok	89
angkloeng	98		
antjak	68	chatib	79
aoel	89		
aseupan (<i>kegelvormige mand</i> <i>waarin de rijst gestoomd</i> <i>wordt</i>)	34, 39, 94	dalang ...	55, 56, 91, 97, 98, 116
asmarandana	127, 128	dangding ..	120, 121, 126, 128
ati (<i>hart</i>)	80	Dangjang	65
atji	51	dangdangoela	128
atma	50	Dangjang Desa	89
		dëboes	96
babad	128	dëdëmit	35, 55
badag	87	dedewa	53
badal	100	Dewa Wënanang	71, 130
Balakbak	128	dikir	56, 90, 97, 106
balandongan	45, 65	Djabrail	73, 83
bali	38	djakat	74, 75, 79
banaspati	89	djamdjam, <i>verg.</i> tjikahoeri- pan	56, 57
Batara	33, 40, 66	djampe	55, 97, 100, 111
Batari	33, 40, 66	djangdjawokan	98
Batara Kala	55	djarian	44, 67
Batara Naga Radja	66	djin	51, 53, 71
		djiwa	51

*) Over de uitspraak het volgende: de *ë* klinkt als de *e* in het lidwoord *de*; de *e* steeds als *è*; de *i* als een korte *ie*; de *g* als in het Fransch; *ng* is steeds één klank, dus als in: dingen.

djoerig	53, 54, 55, 89, 100	hadjat	32, 33, 34, 36, 37, 38
djoerig djarian	97	39, 43, 54, 55, 59, 61, 64, 65,	67, 82, 92, 99
djoeroetoelis djakat	79	hadjat malëm	82
doa	33, 57, 59, 99	hadjat Moeloed	82
doa koeboer	59	hadji	42, 45, 74
doa rasoei	33	haroeapat (<i>aren-pen</i>)	45
doa rëwah	33	hataman	66
doa salamët	33, 44, 45	hawa napsoe	80
doa toelak bala	33	hoeap lingkoeng	46
dodot (<i>staatsiekleed</i>)	66	hoeloe wotan	34
doekoen 54, 55, 56, 65, 90, 99			
100, 101, 111			
doekoen katitihan, kasoeroe-		idjab kaboel	33
pan	100	ihram	76
doelang	67	ihtijar	25
doerma	128	imam	79
dogdog	67, 98	ipëkah	44
dongëng	131	ipri	53
		isin = era	47
ëlekan	45	Islam ...	21, 69, 70, 71, 73, 74
era = isin	47, 91	76, 77, 80, 81, 82, 83, 91	
eusi	116, 120	Jang Agoeng	72
eusian	51	Jang Esa	72
		Jang Mahakawasa	72
fatiha (<i>eerste hoofdstuk v. d.</i>		Jang Manon	72
<i>Qorân</i>)	33		
Fatima	81	kabadi	55
		kabinangkitan	127
gaib	87	Kadar	23, 24
gamëlan	65, 79, 97	Kadarija	80
gehgeran	108	kakawah	38
gëndang (<i>trom</i>)	97	kalanggëngan	36, 49
geus salamët	56	kalipah	79
geus toeloëj	56	kaliwara	58
goenoengan	34, 103, 149	kaoem	66, 74, 79
goeratna	55	kapati-pati	105
goeroe	42, 106, 107	karoenghal	42
goesar tanda	66	kas mësdsjid	74
Goesti	108	kasang djinëm (<i>soort doek</i>) ...	67
gondang	117	kasep (<i>mooi</i>)	67
gonggorekan	39	kasikoe	55
goëng awi	98	katadji	105
goreng rëpok	55	katjapi (<i>citer</i>)	127, 129
		kawoela	108
hadiah	33, 99	Kean Santang	72
Hadidja	81	këbon alas	39, 67, 68
hadir-hadir (<i>aanwezig</i>)	97	këndi (<i>bep. kruik</i>) ...	45, 55, 59
hadj	54, 75, 76		

këris	94	maskawin	44
Kinanti	127	Maskoemambang	128
kiparat	54, 55	Mëkah (<i>Mekka</i>)	76, 79, 149
kjai	42, 66, 79	menak	20, 47
koeda loemping	97	Menak	73
koelak	75	mënjan (<i>wierook</i>) ...	55, 56, 59
koelak tjanggeum = takdir ..	23		98, 100
koentianak	39, 53	mësdjid (<i>moskee</i>) ...	44, 58, 74
koentjen (<i>grafbewaker</i>) ..	42, 99		75, 79, 82
	111, 149	midjil	127
koepat	94	misri	57
Koeran	33, 54, 56, 59, 73	Model D	47
	77, 78, 106	modin	79
koerban (<i>offer</i>)	35	Moehammad ..	71, 72, 81, 82, 106
koeroengan	39	Moehammadiyah	83
		moelang ka asal	36, 49
lagoe	127	moelih ka djati	36
lahir	87	Moeloed	56
lais	97, 98	moendoer madjoe	98
Lajang Ganda Sari	107	moenggah hadji	74
lalakon	129	monjet	98
landean	94		
Lëbaran	75, 83	naäs	138
Lëbaran Hadji	35	nabi	59
lëbe	47, 57, 58, 74, 79	nadar	35
lëlëmboet	53	naga (<i>slang</i>)	66
lëlëmboetan ..	50, 51, 52, 88, 95	naga-boelan	28
lëmës	87	naga-poë	28, 139
leupeut	94	naga-taen	139
lisoeng	117	naib	79
loeloegoe	64	Naksibandija	80
loeloehoer	65	naktoe	137
loeloen samak	89	Nalakasoeraboma	130
loeloer	65, 66	naraka	53
Loetoeng Kasaroeng ..	128, 129, 130	nëda bërkah	65
loklok	89	neundeun omong	42
		ngabërsihan	63
mabok	106	ngadoe lisoeng	98
madkoer	106	ngaleupaskeun njawa	50
Maha Soetji	60, 72	ngamoek (<i>amok</i>)	108
malaikat	78	ngarasoekeun	34
malaweung	91	ngarëwahkeun	59
malëm Djoemaah	107	ngaroeat	55
mandi	56	ngeueum	67
mantëng	106	ngeujeuk seureuh	44
mantëp	106	ngislamkeun	63
maot	49	ngokolo	82
marëbot	79	Nini Mëranak	39, 53

njalamëtkeun imah	34	pasrah	91
njawa	50	perah	94
njower = sawer	66, 68, 92	petangan ...	28, 55, 107, 137, 139
njépitan	63	pitrah	75
Nji Pohatji Sangjang Sri	53, 130	piwoeroek	118, 120
njoenatan	63	Poeasa	57, 74, 75, 82
njoesoer tanah	59	poë kijamat	53, 78
noe mangkoe karia	65	Poelan Palin	107
noembas	46	poentjak manik	34
Noe ngageugeuh goenoeng ...	65	poepoeh	127, 128
noeroenkeun	39	poepoetrian	50
oebar	55	Poerba Sari	128, 130
oelëng ngahoelëng lënglëng		poerwakanti	106, 128
teu eling	106	poesaka	91
ogel	98	pogot	106
paeh	49	Pohatji	53, 66
paesan = tètëngër	94	Raad Agama	79
Padjadjaran	69, 129	Radja sapoë	46
pakih	78	radjah	55, 64, 98
Palembang	87	rahmat koeboer	52
palita	44	rarakitan	116, 120
pamali	19	Rëngganis	129
pamali noengkoe	64	reog	65, 98, 116, 118
pamawakeun	43	rëpok	136, 150
pamoengkoes	38	Rëwah	82
pana	106	rioengan toeang = hadjat ...	32
pangarih	98	ririwa	53, 58
pangatjian	51	roh	51, 80
panggondeng	66	ronggeng	116, 117
Pangeran Kornel	131	sahadat	71, 106
panghoeloe	42, 44, 45, 47, 57, 79	sair	127
panjangtjang	42	Sakadang Koeja	131
panjëtjép	67	Sakadang Peutjang	131
panoembas	46	salasih	59
pantang	19	salat = sëmbahjang	57, 58, 73, 77, 79, 106, 107
pantjër	38	salawat	33, 59
pantoen	98, 127, 129	salisihan (zoenoffer)	55
papadjaran	65, 67, 68	samodja	59
paparikan	116, 117, 119, 120, 121	sanggar	34
papasten	78	sangoe poenar	46
paradji	41, 63, 64, 65	sangrajang	67
paradji soenat	65	santri (leerling in de theol. wetensch.) ...	20, 36, 42, 51, 56
parantjah (bezwering)	55	sapoe panjaraän	57, 94
paribasa	114, 121, 123	Sarekat Islam	83
paririmbön	99, 137		
pasantren	77, 78, 79, 96		

sari	33, 93	tarompet	98
sasadjen	35, 98	tasawoef (<i>mystiek</i>)	79, 104, 108
sawan bangke	58	114, 148, 149	
sawarga	53	tasbeh	106
sawer = njawer	40	tatakrama	47
Seh Abdoel Kadir Djelani ...	97	tawēkal	91
sēkar	127	tektek	55
sēmbah	47, 73	tēlēkin	59
sēmbahjang = salat	57, 73	tēmbang	126, 127, 131
sesebred	116, 117, 120	tētēngēr	60, 64, 94
sēsērahan	43	tikēlēbēk	106
setan	51	tingkēb	37
sētanggi (<i>s. wierook</i>)	56	titeuleum	95, 106
si bēlo	97	titipan	91
sidēkah = hadjat	32, 59	titis toelis	23
si Kabajan	93, 98 131	tjadoe	19
siksa koeboer	52	tjamahan	94, 97
silabatara	58	tjangkang	116, 120
si Lengser	98	tjarita	129
siloeman	100	tjatjai	38
siloka	107	tjikahoeripan	76
siram kēmbang	66, 68	tjongtjot	34
sisindiran	98, 113, 114, 116	toebadil	106
siwoer (<i>waterschepper</i>)	58	toekang mēlēng	100
soekma	50, 52	toekang ngalokat	55
Soelandjana	130	toekang ngoebaran	100
soelap	98	toekang njampe	100
soeloek (<i>mystieke spreuken</i>)	107	toekang njawer	45, 66, 118, 127
Soenan Amboe	128	toekang palintangan	100
soerat (<i>hoofdstuk van den</i>		toekang pantoen ...	118, 128, 129
<i>Qoran</i>)	106	toekang soeloek	118
soerat Jasin	56	toembal	55
soerat kawin	44	toempēng	34, 64
tadjoeg (<i>kleine moskee v. d.</i>		toendjangan	45
<i>kampoeng</i>)	82	toetoeroetjingan	123, 124
tajoeban	46	wajang	44, 67, 90, 101, 102, 103,
takaboer	91	105, 108, 109, 114, 128, 130,	
takdir	23, 24, 72, 91, 96, 139	145, 149	
talak segah	55	wajang golek	103
talek	44	wajang koelit	104
tali ari-ari	38	wajang wong	104
tanah soetji	60	wakap	79
tangtang angin	94	wali	44, 73
tapsir	78	wawangsalan	116, 120, 121
taraweh (<i>godsdienstig reciet</i>		wawarian	67
<i>in de Poeasa</i>)	82	wawatjan	128, 129, 131
tarekat	21, 80, 106, 107, 114	wawatjan Soelandjana ..	130, 131

